

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XIII

1977

Řídí Karel Rychtařík s redakční radou

Adresa redakce 110 00 Praha 1 - Staré Město, Jilská 1. Telefon 24 06 32

OBSAH ROČNÍKU XIII (1977)

PE 4584/13.1977.

Úvodem k monotematickému číslu o sociologických aspektech rozvoje Prahy 1

STATI

<i>Afanasjev V. G.</i> : Člověk jako systém a systém činnosti člověka	4
<i>Borovička B. - Hráza J.</i> : Perspektivy rozvoje hlavního města Prahy	1
<i>Flek A.</i> : Pracovně profesionální a sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce	2
<i>Formánek M.</i> : Jednota marxismu-leninismu a odpovědnost sociologie	4
<i>Formánek M.</i> : K problematice a formování úlohy socialistické dělnické třídy	6
<i>Formánek M.</i> : Socialistická demokracie	5
<i>Grebeň P. - Janišová H.</i> : Životní prostředí v hlavním městě Praze a jeho odraz v ná- zorech obyvatel	1 7
<i>Herman K.</i> : Příspěvek k stabilizaci mladých pracovníků v podniku	3 26
<i>Houška J.</i> : Poznámky ke kritice některých levičáckých koncepcí revoluce	4 35
<i>Hrabě J.</i> : Kritika jedné buržoazní vojenskoso sociologické konstrukce	5 49
<i>Huláková M.</i> : Kulturní odkaz Velkého října v praxi socialistické výstavby Česko- slovenska	5 446
<i>Charvát F.</i> : Dělnická třída — rozhodující síla historické jednoty komunismu a vědecko- technické revoluce	3 241
<i>Charvát F. - Řehák J. - Tuček M.</i> : Dělník v procesu měnění se techniky a technologie	6 583
<i>Charvát F. - Večerník J.</i> : Dynamika a reprodukce sociálně třídní struktury Prahy	1 13
<i>Illner M.</i> : Sociální podmínky v Praze a v ostatních velkých městech ČSSR. Srovnání na základě statistických ukazatelů	1 79
<i>Krawczyk Z.</i> : Ke genezi sociologie tělesné výchovy a sportu	3 280
<i>Kulesár K.</i> : Marxistická sociologie v maďarské společnosti sedmdesátých let	4 372
<i>Matějů P.</i> : Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze	1 39
<i>Merhautová J. - Joachimsthaler F.</i> : Funkce tělesné výchovy z hlediska tvorby socialis- tického způsobu života	5 509
<i>Musil J.</i> : Demografická struktura a vývoj Prahy	1 28
<i>Nesázal K.</i> : Vědekotechnická revoluce a společenské řízení	5 481
<i>Perlák I.</i> : Metodika zlepšování vztahů mezi pracovními kolektivy	3 252
<i>Perlák I.</i> : Případová štúdia aplikácie komplexného prístupu k zvyšovaniu socio- ekonomického efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií	6 621
<i>Pernica V.</i> : Systémový přístup a řízení sociálních procesů	2 160
<i>Ruml V. - K.</i> : Eporeticko-metodologickým otázkám zkoumání socialistické společnosti	2 129
<i>Ruml V. - K.</i> : Dialektika faktů a verifikace soudů	2 137
<i>Rychtařík K.</i> : K historickým a třídně ideologickým zdrojům buržoazní sociologie vůbec a empirismu zvlášť	6 561
<i>Sagan D. - Blaas G.</i> : Funkce sociálně-ekonomického plánování v integračních procesech československého socialistického poľnohospodárstva a jeho metodické zásady	4 390
<i>Šarišský M.</i> : K některým poznatkům z aplikácie sociálnej analýzy v podnikovej praxi	2 163
<i>Štefaňák M.</i> : Vliv úspěchů socialistických zemí na revoluční a pokrokový vývoj ve světě	5 433
<i>Timofejev T. T.</i> : Dělnická třída — téžistě epochy zahájené Velkým říjnem	5 455
<i>Večerník J.</i> : Příjmy a spotřeba pražské populace	1 59
<i>Večeřa M.</i> : Význam marxistické sociologie práva	4 383
<i>Vítečková J.</i> : Příspěvek k sociální problematice přechodu mezi mládím a dospělostí	6 610

00709/94

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Bret M.</i> : K některým problémům tvorby sociálních ukazatelů	3 288
<i>Charvát F.</i> : O jednom možném přístupu k analýze struktury sociálních rozdílů	4 403
<i>Chart J. - Rak V. - Voženílek J.</i> : Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy	1 94
<i>Chrt J.</i> : Socioekonomická klasifikace měst v ČR	6 637
<i>Čech V. G.</i> : Základní směry uplatnění matematických metod v konkrétních sociálních výzkumech v SSSR	2 180
<i>Čech V. G.</i> : K problematice charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu	2 187

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Afanasjev V. G.: Social'naja informacija i upravljenje obščestvom (sociální informace a řízení společnosti) (M. Foret - M. Illner)	2	206
Ajvasjan S. A. - Bežežev Z. I. - Starovčev O. V.: Klassifikacija mnogomernych nabljudenij (Klasifikace mnohorozměrných pozorování) (J. Řehák)	5	527
Filipčev B. a kol.: Volný čas a kultura v průmyslovém městě (F. Zich)	2	198
Gillis J. R.: Youth and History (Mládež a historie) (E. Freiová)	2	222
Hiebsch H.: Sociálnopsychologické základy formovania osobnosti (J. Vlášil)	6	656
Hrzal L. - Popov S.: Kritika sovremennych buržuažnych sociologičeskich teorij (Kritika současných buržoazních sociologických teorií) (K. Rychtařík)	2	198
Charvát F.: Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií (V. Bauch a kol.)	5	522
Nad knihou J. R. Friesové, Vědeckotechnická revoluce a vzdělání (V. Grulich)	3	315
Jadov V. A.: Sociologický výskum — metodológia, program, metody (J. Mišovič)	6	654
Kohout J.: Sociální analýza a řízení socialistického podniku (F. Kutta)	3	309
Kortunov V. V.: Ideologie a politika (V. Hornák)	6	651
Kowalcuk A.: Psychologie v práci s lidmi (Psychologie v práci s lidmi) (L. Lišková)	2	208
Krise a perspektivy výzkumu sociální mobility (R. Boudon, L'inégalité des chances) (P. Matějů)	2	221
Kutta F.: Systém řízení sociálních procesů (J. Kolář)	3	317
Nad knihou J. R. Friesové, Vědeckotechnická revoluce a vzdělání (V. Grulich)	5	526
Naučno-techničeskaja revolucija: ličnost', dějatel'nost', kolektiv: Social'no-psychologičeskij aspekt (Vědeckotechnická revoluce: osobnost, činnost, kolektiv: Sociálně-psychologický aspekt) (M. Francisci)	2	203
Paniotto V. I.: Struktura mezličnostnych otnoženij. Metodika i matematičeskije metody issledovanija (K. Bláha - V. Lubelec)	3	311
Řízení hospodářského a sociálního rozvoje (J. Kohout)	3	306
Sociológia 1976 (R. Franěk)	3	303
Sociologičeskije issledovanija (A. Stojan)	6	649
Systémové modelovanie v prácach J. W. Forrester (F. Gál)	3	313
Šljapentoch V.: Kak segodnja izučajut zavtra (Jak dnes poznávají zítřek) (H. Jeřábek)	5	530
M. Ch. Titma: Vybór profesij kak social'naja problema (Volba povolání jako sociální problém) (E. Freiová)	5	533
Vaněk A.: Studenti a společnost. Kritika antikomunistického a revizionistického působení na mládež (J. Erneker)	2	200
Varholík J. - Čoňk F.: Dělnické pokolení (R. Hába)	4	419
Zich F.: Sociologický výzkum (J. Řehák)	4	416

ZPRÁVY A INFORMACE

Bártová E.: Valné shromáždění Čs. sociologické společnosti	2	224
Bauerová E.: Vědecká konference o otázkách teorie socialistického způsobu života	3	319
Havlík R.: Zdroje dat o Praze a problémy jejich využití	1	126
Herman K. - Fiala V.: Některé specifické přístupy k sociální analýze v o. p. Škoda, Plzeň	6	668
Hrzal L.: Bojovník za pravdu	6	659
Hudeček J.: Sociální problémy cvičení rodičů s dětmi	4	424
Illner I.: Z činnosti mezinárodní pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“	4	421
Informace o bulletinu Zdravotní výchovy	2	238
Klíma V.: Geneze plánování a prognózování sociálních procesů v ČSSR	2	227
Koudelková A.: Odlišnosti v socializačních výchovných postupech rodičů vůči chlapcům a dívkám	3	326
Kutta F.: Plánování a prognózování sociálních procesů	5	536
Lišková L.: Mezinárodní konference o sociálním plánování a humanizaci práce	4	422
Lišková L.: Valné shromáždění Slovenské sociologické společnosti	6	660
Lišková L.: Výuka řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů	4	429
Matějovský A.: Životní orientace a aktivity pražské mládeže	3	321
Matějů M.: Sociální kontakty obyvatel ve vybraných lokalitách Prahy	1	116
Rendlová E.: Názory Pražanů na životní podmínky v Praze	2	233
Rendlová E. - Vítečková J.: Struktura každodenních činností — základní charakteristika způsobu života	6	661
Schlangerová J.: Kulturně estetické a sociálně psychologické rysy životního prostředí pražských lokalit	1	121

<i>Vítečková J.</i> : Výzkum časových rozpočtů Pražanů	3	333
<i>Voženilek J.</i> : Přehled sociálních charakteristik pražských obvodů	5	554
<i>Zemřel Todor Pavlov</i>	5	536
Z obsahu časopisu <i>Sociológia</i> č. 3/1977	3	336
Z obsahu časopisu <i>Sociológia</i> č. 5/1977	5	560
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 6/1976, 1/1977	2	238
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 2/1977	3	336
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 3/1977	4	432
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 4/1977	5	560

ANOTACE

(V závorce je uvedeno jméno autora anotace)

<i>Lisovskij V. T.</i> - <i>Dmitrijev A. V.</i> : Ličnost studenta (E. Nováková)	4	431
<i>Voronov Ju. P.</i> : Metody sbora informací v sociologičeském issledovanii (Metody sběru informací v sociologičeském výzkumu) (K. Bláha - L. Lubelec)	2	239

Úvodem k monotematickému číslu o sociologických aspektech rozvoje Prahy

Problémy rozvoje Prahy se od počátku sedmdesátých let oprávněně dostaly do centra pozornosti celé naší společnosti. Na XIV. sjezdu KSČ byla vytyčena linie výstavby hlavního města, jejíž základní programové cíle byly znovu zdůrazněny na XV. sjezdu KSČ. Před stranu a společnost byl postaven neobyčejně náročný úkol přeměny Prahy ve vzorné socialistické velkoměsto. S realizací této linie bylo již velkoryse započato. Stavební investice pro Prahu se oproti minulosti několikanásobně zvýšily a hlavním limitem výstavby se stává schopnost městského prostoru absorbovat všechny plánované akce. Ve *směrnici pro hospodářský a sociální rozvoj ČSSR v letech 1976—1980* se stanoví další grandiózní úkoly v oblasti ekonomické základny, bytové výstavby, technické a občanské vybavenosti a komunikačního systému. Výstavba a přestavba Prahy zůstává i nadále jedním z nejnaléhavějších celospolečenských úkolů.

Zásady komplexního rozvoje pražského území, zakotvené v klíčových stranických dokumentech, byly konkretizovány v dlouhodobé koncepci, zpracované za široké účasti odborníků a ve spolupráci stranických orgánů, Národního výboru hlavního města Prahy, Útvaru hlavního architekta města Prahy, projektových a výzkumných organizací atd. Její hlavní součásti představují *Generální plán rozvoje hlavního města Prahy, Návrh postupného formování ekonomické struktury a Urbanistická koncepce hlavního města*. Praze se tak po prvé v její historii dostává skutečně komplexní a dlouhodobé programové báze, která vytváří předpoklady pro rozvoj všech velkoměstských funkcí. Analýza současných problémů hlavního města ukazuje, že přestavba a rozvoj Prahy není zdaleka jen technickou či ekonomickou záležitostí, ale i prvořadým

problémem politickým, organizačním a sociálním. Jde o komplex otázek, na jejichž řešení se musí podílet prakticky všechny vědecké disciplíny a v neposlední řadě i sociologie. Naléhavá problematika Prahy poskytuje i sociologii možnost podílet se na akci *Spojení vědy s výrobou*, rozvíjené z iniciativy Městského výboru KSČ v Praze.

Zkoumání sociologických problémů Prahy není něčím zcela novým. Již před válkou se někteří sociologové, soustředění hlavně kolem revue *Sociologie a sociální problémy*, zaměřili na výzkum některých kritických problémů obyvatel hlavního města. I když orientace těchto výzkumů byla v zásadě reformistická, jejich výsledky, dokumentující žalostné životní podmínky některých skupin obyvatelstva, se staly nezamýšlenou obžalobou sociální politiky tehdejšího pravicového vedení města i kapitalistického režimu jako celku. Nebylo náhodné, že v sociální mapě Prahy, která byla v jedné z těchto prací uveřejněna, se největší koncentrace bídý projevila v typicky dělnických čtvrtích — ve Vysočanech a Košířích.

V současné době se sociologické zkoumání Prahy zaměřuje na oblasti související s praktickou politikou stranických a státních orgánů. Sociologové se podíleli na přípravě koncepčních materiálů rozvoje hlavního města i podkladů pro Městskou konferenci KSČ a XV. sjezd KSČ. V rámci úkolů státního plánu a zvláštního závazku vypracoval *Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV* expertizu o sociálním rozvoji Prahy do roku 1990. Obsahem expertizy je analýza otázek dynamiky sociální struktury a životního způsobu, problematika Prahy jako vědeckého centra a procesy tvorby životního prostředí. Pracovníci *Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy* se zabývají některými otáz-

kami rozvoje socialistického způsobu života ve vztahu k životnímu prostředí a problematikou mládeže v Praze. Konkrétními problémy bydlení, životního prostředí, dopravy apod. se v těsné návaznosti na potřeby praxe zabývá řada výzkumných pracovišť, jako je *Útvar hlavního architekta města Prahy*, *Výzkumný ústav výstavby a architektury*, *Ústav dopravního inženýrství hlavního města Prahy* a některá další pracoviště.

V rámci tohoto monotematického čísla jsme se pokusili shromáždit některé poznatky o sociálních aspektech současného rozvoje Prahy. Sociologická analýza musí respektovat komplexnost městského útvaru, jeho dynamiku i historickou zakotvenost. Musí brát v úvahu i výjimečné postavení Prahy jako oblastního, národního, společenského a mezinárodního centra, které plní řadu funkcí v ekonomické, politické, kulturní i ideologické oblasti. Formulovat a analyzovat sociální problémy Prahy, dynamiku její sociální struktury a specifičnost životního způsobu jejích obyvatel není proto jednoduché. Nestačí jen připomínat obecné principy marxistické teorie o pohybu sociální struktury a formování životního způsobu v podmínkách socialistické výstavby. Nestačí ani pouze konkretizovat, „překládat“ poznatky zjištěné na úrovni společnosti do roviny města či velkoměsta. Problematika socialistického velkoměsta, které je navíc důležitým centrem, vyžaduje specifický typ analýzy, který se zaměřuje na komplexní analýzu

naléhavých problémů rozvoje města, respektuje jejich historické kořeny a společenské souvislosti. Naléhavost i složitost takového výzkumu zvyšuje skutečnost, že společenské procesy se ve velkoměstě projevují s určitým předstihem a v mnohém tak předznamenávají vývoj celé společnosti.

Tyto náročné požadavky, které klademe na analýzu problémů rozvoje socialistické Prahy, jsou v jednotlivých statích splněny jen zčásti. Hlavní přínos většiny z nich je informační, převládají statí analytické a dílčí syntézy některých problémových okruhů. Shromáždění materiálu představuje nutný krok, který tvoří základ pro komplexní analýzu sociálního rozvoje Prahy. Nadále bude třeba zaměřit pozornost na obtížněji uchopitelné problémy, zejména na vztahy ekonomického a sociálního rozvoje, vazby životních podmínek a společenského vědomí, problematiku Prahy jako politického, kulturního a vědeckého centra. Po dílčích analýzách bude třeba přistoupit k obecnější syntéze, která by přispěla k propracování a prohloubení koncepce sociálního rozvoje hlavního města Prahy. Domníváme se, že toto je jedna z cest, jak může marxistická sociologie účinněji přispět k uskutečnění závěrů XV. sjezdu KSČ. Z těchto důvodů ani Sociologický časopis nepovažuje svůj dluh pražské problematice za vyrovnaný a chce se k ní pravidelně vracet.

Redakční rada

Perspektivy rozvoje hlavního města Prahy

BLAHOMÍR BOROVÍČKA
JIRÍ HRŮZA
Útvar hlavního architekta města Prahy

Podrobná analýza pražského sídelního prostoru, provedená při zpracovávání územního plánu pražské — středočeské aglomerace v letech 1969—71, ukázala, že nelze jen řešit určité, byť sebenaléhavější problémy, ale že je zcela nezbytné zabývat se rozvojem hlavního města komplexně, a to na pevné bázi politické a ekonomické koncepce. Proto se také již koncem roku 1972 předsednictvo ústředního výboru naší strany usneslo, že budou vypracovány výchozí dokumenty jako základ pro další naléhavý rozvoj Prahy.

Předsednictvo ÚV KSČ proto uložilo vypracovat a předložit *Generální plán rozvoje hlavního města Prahy, Návrh postupného formování ekonomické struktury a Urbanistickou koncepci hlavního města Prahy*. Tyto dokumenty byly připraveny v široké spolupráci Národního výboru hlavního města Prahy, České plánovací komise a Ministerstva výstavby a techniky ČSR za vedení stranických orgánů. Všechny tyto dokumenty byly nejvyššími stranickými a státními orgány přijaty; vznikla tak stabilizovaná základna pro postupné přetváření Prahy ve vzorné socialistické město.

Všimněme si nejprve východisek řešení ve třech hlavních oblastech — v oblasti přírodních podmínek, vztahu člověka a města a lidské práce.

Základním prvkem *přírodního prostředí* města Prahy je terénní útvar s řekou Vltavou a jejími přítoky. Vltava a jí vytvořená kotlina je prostorovou a kompoziční osou celého vnitřního útvaru města. Spolu s řadou příčných údolí a jimi formovaných tras významně ovlivňuje rozmístění zástavby, předurčovala i předurčuje směry rozvoje města i vznik přirozených a k samostatnosti tíhnoucích celků.

Geologicky je území Prahy velmi pestré. Většina jeho plochy náleží k barrandienu,

na jihozápadě sem zasahují silurské a devonské vápence, ale i břidlice. Střední část Prahy tvoří kromě nich i křemence staršího prvohorního období. Tyto zdánlivě odtažené charakteristiky mají i značné důsledky, z nichž stačí uvést vliv na terénní konfiguraci i složitost budování podzemní dopravy a všech technických zařízení.

Klimatické vlastnosti pražského území jsou ovlivňovány jak zástavbou, tak i základním reliéfem. V jeho centrální části jsou střední rychlosti větru o polovinu až dvě třetiny menší než na náhorních rovinách pláních na okraji města. Značný útlum rychlosti proudění má velmi nepříznivý vliv na provětrávání důležitých částí města a na rozptyl škodlivin v přízemní vrstvě. Tato zjištění jsou důležitá pro urychlené řešení vytápění města a pro osud automobilové dopravy v jeho centrální části.

Významným přírodním prvkem uplatňujícím se v souvislosti s terénem je zeleň. Pokrývá hlavně nezastavitelná území a její dnešní pojetí jako výplně jinak nepoužitelných ploch se musí právě v pražských podmínkách zásadně změnit: musí mít funkci daleko významnější a město-tvornější, jako je tomu již dnes v případě Petřína, Letenské terasy a vůbec všech svahů nad řekou. Dnešní stav veřejné zeleně na území města činí 49,4 m² na obyvatele, přičemž tento ukazatel je třeba zvýšit asi na 65 m².

Základním úkolem vyplývajícím z uvědomění si dané přírodní situace je tedy především zachování systému přírodních radiálních tahů, stávajících parků v centrální zóně, hodnotných krajinných celků a chráněných území a vytváření předpokladů pro další rozvíjení přírodních hodnot v koncepci nové výstavby.

Člověk vešel do pražské přírody již před velmi dávnými časy. Hrál od prvních počátků velmi významnou úlohu a je tře-

ba říci, že dějinná bilance je zásadně pozitivní. Jeho činností vytvořené město přírodu nezničilo, ale naopak doplnilo a stalo se velkým střediskem, ovládajícím svým významem a vahou své přirozené autority celou zemi. V současné době je tento v celém systému nejdůležitější *lidský faktor* charakterizován čtyřmi základními okruhy problémů, které jsou dány nepřiznivou věkovou strukturou (více než čtvrtina obyvatel je v postproduktivním věku), nízkou plodností (přes výrazné zlepšení způsobené propopulační politikou posledních let — důsledek věkové struktury), nedostatkem pracovních sil a s tím související vysokou zaměstnaností.

Úbytek — nebo v posledních letech nedostačující přírůstek — obyvatelstva přirozenou měnou vede k nutnosti trvalé imigrace, která však nemůže být zabezpečována administrativními postupy. Do roku 1990 by se mělo do Prahy přestěhovat asi 100 tisíc pracovníků. To by pomohlo řešit problém nedostatku pracovních sil a vysoké zaměstnanosti s průvodními jevy, jako jsou nedokonalá funkce služeb, přesun kapacit z jiných krajů, vysoké využívání pracovní kapacity žen a důchodců apod.

K úplnému pochopení současného stavu je třeba si připomenout populační vývoj v několika uplynulých desetiletích. Již ke konci třicátých let se Praha přibližovala k hranici miliónového města, válka a okupace však její růst zastavily. Nedostačující přistěhovalectví do Prahy po válce bylo důsledkem politicko-ekonomických procesů této doby. Budování pohraničí po odsunu Němců, industrializace méně rozvinutých oblastí, výstavba těžkého průmyslu a socializace zemědělství — to vše působilo neobyčejně pozitivně na demografický profil celé země, avšak negativně na Prahu, kde byl utlumen imigrační proces. Nezbytnost jeho přirozeného obnovení je očividná, přičemž základním strategickým cílem je zvýšit sociální atraktivitu hlavního města. Praha musí — alespoň ve stejné míře jako ostatní části země — poskytovat svým obyvatelům nejen dostatek pracovních příležitostí (což činí již dnes), ale i kvalitní bydlení se všemi potřebnými atributy, včetně služeb a vybavení, dopravy a možností rekreace.

Při budování harmonické struktury obyvatelstva je důležité zachovat a rozvíjet *rozhodující roli dělnické třídy* . Praha není jen městem administrativy či vědy, nýbrž stále si zachovává významnou výrobní a tím i společensky progresivní funkci. Vývoj bude směřovat k udržení a zvýšení pozice dělnické třídy v podmínkách vědeckotechnické revoluce. To znamená, že ve výrobě je nutno přejít k automatizovaným procesům. Dnes pracuje v Praze 332 tisíc dělníků a předpokládá se, že i při maximální míře automatizace bude jejich počet kolem roku 2000 nejméně 340 tisíc. Dosažení tohoto počtu dělníků a uspokojení nároků nevýrobní sféry — zejména obslužného sektoru — klade zvýšené nároky na zdroje pracovních sil.

Funkce Prahy jako hlavního města vyspělého socialistického státu nelze zajistit pouze z vlastních zdrojů populace. Přirozenou měnou by dnešní počet obyvatel, tj. 1170 tisíc, klesl již v roce 1990 na pouhých 1080 tisíc. Je nutno počítat s tím, že podíl ekonomicky aktivního obyvatelstva, který dnes činí 53,3 %, klesne na cca 50 % v roce 1990 v důsledku delší přípravy na povolání a také menší očekávané ekonomické aktivity žen vzhledem k propopulačním opatřením. Základní charakteristika demografické situace tedy jasně směřuje k takové *ekonomické struktuře* , která bude představovat maximální úsporu živé práce, omezení těžké manipulace s materiálem, omezení produkce škodlivin ve výrobním procesu a stupňování intelektuální náročnosti práce. Znamená to, že celá řada výrob u podniků musí být v Praze postupně měněna ve výroby a podniky progresivnější, technicky dokonalejší. Totéž se týká zavádění progresivních metod do práce terciárního sektoru.

Již od roku 1969 je veškerý růst průmyslové výroby zajišťován vyšší produktivitou práce. Nosné odvětví průmyslu — strojírenství — zaznamenalo v letech 1960—1970 dokonce celkový pokles pracovníků o 12 %, přičemž vykazuje ve srovnání s ČSSR vysokou míru efektivnosti. Také stavebnictví má v ekonomické struktuře města velmi specifické postavení. Musí zajišťovat uspokojování potřeb města na velmi široké frontě, a v důsledku nedostatečného růstu kapacity

a produktivity práce je zároveň i limitujícím faktorem rozvoje. Zdá se, že právě zde je jeden z uzlových bodů při řešení dalších vývojových tendencí pražské ekonomiky.

Základní formou dalšího prostorového rozvoje Prahy bude utváření *územně ekonomických komplexů*, k nimž patří především:

- průmyslové komplexy s vazbou na vědeckovýzkumnou základnu;
- stavebně montážní komplexy s vysokým stupněm integrace a kooperace;
- administrativní komplexy s centry pro přípravu a hodnocení informací a racionalizaci rozhodovacího procesu;
- obchodně finanční komplexy s možnostmi zvýšení kultury a produktivity obsluhy obyvatelstva;
- komplexy vědy, výchovy a vzdělání;
- oblužné komplexy navazující na jednotlivá společenská centra.

Tato opatření a tyto směry společenské i investiční výstavby mají jeden společný cíl: obnovit atraktivitu Prahy, obnovit imigrační proces a zabezpečit všestranné funkce hlavního města socialistického státu, jež na přelomu 20. a 21. století bude mít 1,3—1,4 miliónu obyvatel.

Jedním ze základních požadavků cílevědomé tvorby prostředí je uvědomování si a zabezpečování *širších vnějších vztahů*. Právě u velkého města je tato potřeba obzvláště výrazná; u Prahy k tomu přistupuje i síla historického vývoje. Aglomerace je, možno říci, osudem a červenou nití dějin tohoto města. Praha se nikdy nevyvíjela jako jednoduché město, ale jako soustava „pražských měst“. Velikost této aglomerace, která měla tendenci k stálému růstu, se samozřejmě měnila. Navíc Praha byla a je přirozeným střediskem území, které z části splývá se Středočeským krajem, v některých směrech je však menší, v jiných větší. Území aglomerace, které nemusí respektovat administrativní hranice, je svázáno s hlavním městem celým předivem vztahů a vazeb v obou směrech. Rozsah tohoto území, které dnes musí být posuzováno jako jeden celek, představuje asi 3500 km² a zahrnuje Mělník, řetězec polabských měst až k Čelákoviciům, Lysou n. Labem, Český Brod,

Kostelec n. Černými lesy, Stříbrnou Skalici, Jilové, Štěchovice, Mníšek p. Brdy, Líteň, Beroun, Mšecké Žehrovice, Kladno a Kralupy. Na území této aglomerace je celá řada výrobních vazeb, na jejichž základě se vyměňují pracovní síly, energie i polotovary. Praha tvoří spolu s touto aglomerací jeden prostorový a sídelní celek.

Právě proto je nutno ocenit, že paralelně a ve vzájemné kooperaci a koordinaci byl Terplánem zpracován územní plán rajónu pražské — středočeské aglomerace, zahrnující celé uvedené území a mající již dnes — včetně hlavního města — 1,6 miliónu obyvatel. Předpokládá se, že na tomto území bude žít v roce 1990 zhruba 1,8 miliónu a ve výhledu až 2,0 milióny obyvatel. Díky spolupráci obou národních výborů — NVP a SKNV — a podpoře a pochopení ústředních orgánů se podařilo urbanistické plány společně projednat a byly také ve vzájemné souvislosti schváleny vládou ČSR.

Četnost a druh vztahů mezi Prahou jako jádrovým městem aglomerace a územím aglomerace jako celku jsou do značné míry závislé na dopravním systému, který zajišťuje požadavky zásobování města, odvozu produktů, rostoucí hybnosti obyvatelstva pokud jde o cesty za prací, vybaveností a rekreací. V technickém vybavení se předpokládá, že například v zásobování vodou bude hlavní město a centrální část aglomerace tvořit jeden integrovaný systém. Další vazba se vztahuje k odkanalizování města: nová velkokapacitní čistící stanice odpadních vod v prostoru Hostína (okres Mělník) bude sloužit nejen Praze, ale i celé střední části aglomerace, zejména Polabí.

Území aglomeračního pásma slouží i ke krátkodobé rekreaci obyvatel hlavního města. Je zde zatím výrazná převaha rekreace individuální, představující 88 % z celkového počtu lůžek. Pro víkendovou rekreaci je charakteristická bezprostřední návaznost na zóny půldenní a jednodenní rekreace. Kapacita vhodných ploch pro krátkodobou rekreaci na území aglomerace je asi 230 tisíc, zatímco nároky Prahy činí asi 250 tisíc. Jakkoliv je tedy aglomerace velká například z hlediska vztahů mezi bydlištěm a pracovištěm, nestačí pokrýt

tyto potřeby a budou zřejmě i nadále využívány vzdálenější oblasti Čech.

Nejexponovanějším prostorem z hlediska širších vztahů je *bezprostřední zázemí města*. Cílem integrovaného územního řešení hlavního města a jeho aglomerace je vytvořit vzájemně navazující zóny s možností rozvoje. Celková urbanistická koncepce předpokládá tzv. radiální rozvoj města. Znamená to, že se město bude šířit v určitých paprscích, které musí mít logiku i z hlediska vnějších vztahů. Pohyb pracovních sil, energií a polotovarů probíhal převážně ve směru radiálních tras. Tak vznikly vazby, které se projeví i v osídlení a které není možno nerespektovat. Proto jsou plošné rezervy nezbytného šíření města soustředěny především podél komunikačních tahů. Jde zejména o směr Běchovice—Újezd nad Lesy s vazbou na Úvaly, směr Uhřetěves—Kolovraty s vazbou na Říčany a konečně směr Zbraslav—Lipence, související s celým Poberouním. Analogický rozvoj na severním a severovýchodním okraji města limituje specifická situace, ovlivněná současným i předpokládaným provozem ruzyňského letiště i vysokou kvalitou zemědělské půdy v celém severním a severovýchodním předpolí Prahy.

Koncepce prostorového rozvoje Prahy může být vyjádřena rozdělením města do *tří koncentrických zón*, i když toto členění je do určité míry schematické.

Jádrem města je *pražská historická rezervace*, zahrnující území Hradčan, Malé Strany, Starého a Nového Města. Jde o čtyři historická pražská města, jejichž útvar byl kdysi jedním z největších v Evropě a potom zkameněl na více než pět set let. Urbanistický přístup musí odpovídat specifice vzniku, vývoje a funkcí jednotlivých součástí historické Prahy a musí tedy být integrativně diferencovaný. Protiutluh tohoto spojení se vysvětluje tím, že jde dnes o jednu z největších urbanistických kompozic, jejíž součásti vznikly v relativně krátkém historickém období a přitom prodělaly různý osud. Území Hradu a Hradčan bylo vždy poměrně intaktní a musí i v budoucnosti plnit především funkce celospolečenské a monumentální. Malá Strana se vepsala do dějin jako obytná část, přičemž její kvality jsou takové, že

mohou plnit i reprezentační úlohu, zejména ve smyslu kulturním. Zároveň je zde na místě zlepšovat obytnou funkci pro ty, kteří dovedou a chtějí ocenit bydlení v tomto prostředí i za cenu například nedostatečného proslunění bytů nebo nedokonalé veřejné dopravy, která se této zóně bude muset spíše vyhýbat.

Staroměstská část má příbřežní a vnitřní pás, které jsou značně odlišné. Příbřeží — kromě ploch pro veřejné funkce — je vhodné k bydlení a bude tak také cílevědomě rozvíjeno. Okolí Staroměstského náměstí má zcela přirozeně poslání obdobné okolí Hradu, svým charakterem však dovede současně uspokojovat další potřeby. Je zde nezbytné nové, vhodnější využití celků jako je Ungelt, havelko-michalský blok, blok paláce Kinských apod. Jejich náplň bude mít vztah k turistickému ruchu, ale také k poslání celého tohoto území v národním a společenském životě našeho lidu. Staroměstské náměstí zůstane svým způsobem posvátným prostorem a bude svými okraji — jak tomu dnes je třebas v Železné ulici — přecházet k celoměstskému centru charakterizovanému obchodem, administrativou, kulturou a zábavou.

Jestliže v uvedených územích je téměř každý dům historickou památkou, pak v oblasti Nového Města již v minulosti došlo k poněkud jinému vývoji. Tento vývoj ponechal v podstatě netknoutou jen uliční síť, která ovšem představuje nejen mimořádnou hodnotu Prahy, ale i unikátní jev v celosvětovém vývoji urbanismu a stavby měst. Právě zde vykrystalizovalo plnohodnotné velkoměstské jádro Prahy, které musí být zachováno. Tato část města bude muset být postupně přestavována, zachován však musí zůstat její půdorys, síť ulic a zejména výšková hladina zástavby. Vývoj půjde patrně cestou vytváření krystalických celků kolem významných historických objektů, tj. Národního muzea, Národního divadla apod., ale také kolem nových souborů, které vytváří socialistická epocha.

Nové velké komunikační stavby umožňují centru města, aby se rozrůstalo i za historické hranice. Připomeňme si jen úlohu a význam mostu Klementa Gottwalda, který překlenul Nuselské údolí a roz-

šířil centrum města i na výhodné plochy Pankráce. Zde vznikne zcela nový soubor, tvořený zejména Sjezdovým palácem, jehož stavba — spolu s dalšími veřejnými budovami — bude zřejmě vyvrcholením socialistického budování Prahy osmdesátých let. Podobně se rozepne i prostor Starého Města na východ, do prostoru bývalého nádraží Praha-Těšnov. I zde vznikne soubor veřejných budov se správním, obchodním, ale i kulturním posláním v návaznosti na plochy ústředního autobusového nádraží a střediska příměstské dopravy na místě dnes přemostovaného nádraží Praha-střed. Navazující soubory vzniknou i ve smíchovském prostoru, na uvolněné ploše dnešního nádraží Holešovice-Bubny a jinde.

Druhou koncentrickou zónou jsou *čtvrti z devatenáctého a z počátku dvacátého století*. Je to pás městských sídel zahrnující území Dejvic, Bubenče, Letné, Holešovic, Libně, Karlína, Žižkova, Vinohrad, starých Vršovic, Podolí, Smíchova, Košíř, Břevnova. Přes svou příbuznost jsou to lokality s rozdílnými charakteristikami a hodnotou. Znamená to povinnost zabezpečit takovou adaptaci, přestavbu a modernizaci těchto území, které zachovají jejich polohu, pojetí i význam styčné spáry mezi historickými městy pražskými a okolním osídlením, jež se historicky k těmto městům připojovalo v podvědomé touze vytvořit národní metropoli. Znamená to podrobný rozbor každého jednotlivého území (mimoходом, většinou přírodou pečlivě vymezeného) a stanovení urbanistické terapie. Nejbližším osudem Vinohrad, které jsou v relativně dobrém stavebním stavu, bude především modernizace kvalitních objektů s cílem vybavit je všemi atributy soudobého bydlení, tj. výtahy, ústředním topením a ostatními inženýrskými sítěmi. Jsou však městské části (jako holešovické Zátory nebo některé oblasti Žižkova), které musí být sneseny a nahrazeny zcela novou výstavbou. Jde o velmi závažný a citlivý úkol, který musí respektovat požadavky jak budoucího využití a progresivního způsobu výstavby, tak logického zapojení těchto nově vznikajících městských částí do historicky vyrostlého organismu města.

V chráněném historickém jádru půjde

tedy převážně o rekonstrukci objektů. V pásu čtvrtí z devatenáctého a z počátku dvacátého století bude základní stavební formou modernizace a nová výstavba ve starém městském organismu. Celé naše stavebnictví se v uplynulých pětadvaceti letech orientovalo na zprůmyslnění, které je vhodné pro výstavbu „na zelené louce“. Je zřejmé, že pro přestavbu tradičních městských čtvrtí se tento způsob nehodí a že musí být vyvinuty nové, dostatečně progresivní a současně tvarově a funkčně vysoce variabilní technologie a stavební druhy. V přestavovaných částech města bude třeba z důvodů architektonických, ekonomických a technických převážně zachovávat uliční osnovu a vytvářet moderní, soudobou reminiscenci na blokovou zástavbu, ovšem s plným respektováním všech hygienických a uživatelských požadavků. V těchto čtvrtích půjde také o odstavení velkého procenta osobních automobilů do suterénu jednotlivých objektů a o využití uličního parteru domů pro obchody. Dosavadní „sídlíšní“ praxe nás poučuje, že není pocitu města tam, kde není ulice, a není pocitu ulice tam, kde nejsou výkladní skříně. V tomto směru je sice koncepce jasná, ale celá práce je teprve na samém počátku. První kroky budou učiněny v 6. pětiletce: půjde o skromný počet asi tisíce bytů v asanační části Žižkova. Zde bude na praktickém případě možno sbírat zkušenosti a promítat je zpět do teorie, koncepce i praxe výstavby.

Třetí koncentrickou zónou Prahy jsou *nové sídelní prostory*, „sídlíště“, průmysl i ostatní funkční složky ve volných prostorech a obvodových pásech. Výstavba zde probíhala převážně až po roce 1950 a přinesla městu do roku 1975 přes 150 tisíc nových bytů. Po zaplnění volných prostor Petřin, Červeného Vrchu, Strašnic, ale zejména Pankráce a části Krče se počalo stavět Severní Město, které se v této době dokončuje obytným celkem Bohnic a ve svém souhrnu přinese asi 40 tisíc bytů.

V současné době je rozestavěn další velký městský soubor, Jižní Město s téměř 30 tisíci byty. Po dostavbě Modřan, Barandova a několika menších lokalit bude posledním bezprostředně k městu přimknutým sídelním útvarům Jihozápadní Město s 40—50 tisíci byty.

Tím se uzavírá „tradiční“ pražské území, rámcově naznačené i nově projektovaným vnějším komunikačním okruhem. Další výstavba pak bude probíhat ve zmíněných radiálních koridorech. Vývoj Prahy a jím daná jedinečná urbanistická hodnota vedou k základnímu závěru, že nová výstavba je prostředkem k uskutečnění velkorysého přebudování kompaktní části města. Toto přebudování bude zahrnovat nejen výstavbu objektů, ale i dopravní systém, technické vybavení a zeleň s rekreačními příležitostmi. Nebude příliš narůstat ani počet obyvatelstva, ani plocha Prahy. Jejím osudem je tedy funkce jádra aglomerace a s tím spojená představa.

Cílem budování dobrého městského prostředí je především jeho společlivé fungování. Ke zvládnutí tohoto úkolu je proto celé město řešeno jako *soustava funkčních subsystémů*.

Na prvním místě sem patří *výroba*, o níž se již hovořilo. Všimněme si navíc jejího územního průřezu. Tradiční výrobní pás, směřující od Čakovic a Letňan přes Vysočany do malešické oblasti a vybíhající do koridoru Uhřetěvsi, zůstane i nadále zachován. Budou zde převažovat velká výrobní zařízení a objeví se dosud velmi postrádaná a nevybudovaná oblast manipulace s materiálem. Bude také řešena problematika skladů zabírajících dosud značnou část historického středu města, které jsou na nízké a nejnižší technologické úrovni, vykazují minimální produktivitu práce a mají maximální nároky na komunikační síť, jež je zde k tomu zcela nevhodná. Vzniknou proto nové skladové obvody, a to nejen ve východní části města, ale i na levém břehu Vltavy, kde spolu s vhodnými druhy výroby v blízkosti Jihozápadního Města vytvoří určitou urbanistickou rovnováhu tohoto funkčního subsystému. Nové vhodné druhy výroby budou pronikat i na dosud segregované sídelní plochy, vytvářejíce tak možnost zaměstnání zejména pro ženy. V roce 1970 zabíraly výrobní plochy v Praze asi 1500 hektarů a počítá se, že na přelomu století tato plocha vzroste asi na 1800 ha, přičemž průmyslové obvody z nich budou zabírat asi 54 %, průmyslové okrsky 15 % a ostatní plochy 31 %.

Důležitou součástí výrobního subsysté-

mu je i *zemědělství*, které zejména nyní, po zvětšení pražského území na cca pět set km², hraje v organizaci celého prostoru velmi závažnou úlohu. Cíle řešení v této oblasti jsou dány požadavkem maximálně přispět ke zlepšení zásobování a tím i pohody obyvatel hlavního města. Předpokládá se prohloubení specializace ve výrobě zeleniny a rozšíření produkce bobulovin, jahod a měkkého ovoce. Zemědělství v okrajových pásmech města bude rovněž těžit z blízkosti velkých tepelných zdrojů, a to zejména na jihu, kde vzniknou desítky hektarů skleníků pro trvalé a nepřerušované zásobování čerstvou zeleninou. Zároveň je však třeba kultivovat příměstskou zemědělskou krajinu tak, aby mohla přispívat k žádoucím rekreačním funkcím, pro něž je již dnes využívána.

Funkční subsystém *bydlení* byl — na rozdíl od výroby — popsán spíše v územních souvislostech: tyto úvahy je třeba doplnit základními čísly. Mezi důvody pro výstavbu nových bytů patří především nedostatek bytů, o němž svědčí asi 50 tisíc žádostí a 14 % nuceného soužití domácností. Dále je to trvalá tendence k zvyšování úrovně bydlení jak z hlediska umístění bytu, tak z hledisek hygienických. Také přirozené stárnutí a odpad bytového fondu, který činí (resp. má činit) asi 1 % ročně, a ztráty bytů plynoucí z přestavby města, z výstavby komunikačních staveb apod. zde hrají roli. Na neposledním místě je nezbytné zajistit bydlení pro nové přistěhovalé občany. Tak vzniká nutnost postavit v letech 1970—1990 asi 200 tisíc bytů. Po roce 1990 bude proces výstavby *bytů* pokračovat, avšak jeho těžiště se bude ještě výrazněji přesouvat do oblasti přestavby. Koridorové šíření města představuje rezervu pro asi 70 tisíc bytů, určenou především k rozšíření nabídky druhů bydlení. Ke konci tohoto století bude nezbytná větší možnost volby mezi různými druhy bydlení podle měnícího se profilu rodiny a jejích potřeb. Pro subsystém bydlení jsou vypracovány kvantitativní, kvalitativní i plošné bilance a lze říci, že současný územní plán celou potřebu i s dostatečnými rezervami plně zabezpečuje. Důležitým činitelem v této souvislosti je zásada obydleného centra, které — na rozdíl od kapi-

talistických měst — bude vždy plnohodnotnou částí města (byť se specifickými rysy,) jejíž funkce nebude výlučně správní nebo turistická. Lze říci, že právě tato zásada je jednou z nejdůležitějších při vytváření dobrého obytného prostředí ve městě.

Dalším, neobyčejně důležitým funkčním článkem je *doprava*, která vyžaduje především vytvoření integrovaného systému. Příroda s malebným vlnitým terénem, řekou a údolími, historický růst jednotlivých částí Prahy jako autonomních měst — to vše dlouho a mocně působilo proti dopravní integraci města. Ovládnutí této problematiky předpokládá základní koncepci, která je v našem případě dána využitím možností socialistické společnosti a respektováním přírodního a historického prostředí. Půjde o postupnou výstavbu systému dopravy, který bude druhově mnohotvárný a jehož složky se budou vzájemně doplňovat. Základem je dokonalá veřejná hromadná doprava především metrem, pouliční dráhou a autobusem (nebo formou, která jej nahradí). Jedině metro je schopno diagonálně propojit město pod jeho historickým jádrem, dopravně je obsloužit a současně osvobodit od automobilů. Veřejná hromadná doprava musí umět využít i vybudovaných železničních zařízení, zejména pro přepravu obyvatel z rozvojových koridorů ležících právě na kapacitních tratiích. Automobil, ať již nákladní nebo osobní, je fenomén, který si v té či oné formě nelze od města odmyslit. Proto je nutno souběžně s výstavbou kolejových systémů budovat i základní komunikační síť. Tato síť je založena na dvou okruzích — vnějším a městském, které jsou navzájem i s územím aglomerace propojeny radiálami, vedoucími pouze k městskému okruhu. Vše, co se odehraje uvnitř této plochy, jejíž obvod činí asi 36 km, bude již na úrovni městské ulice, kde pánem je především člověk a doprava je jen nezbytným obslužným zařízením. Vnější okruh bude mít délku asi 75 km a jeho úkolem bude zejména ochrana města před tranzitní dopravou.

Metro se buduje již nyní. Do roku 1978 přibude velmi důležitý provozní úsek linky A, spojující Dejvice s Vinohrady. Zhruba do konce roku 1980 lze očekávat jednak jeho prodloužení až ke konci Olšanských

hřbitovů, jednak prodloužení již dnes fungující linky C do Jižního Města, což je jednou z podstatných náležitostí začlenění tohoto sídelního útvaru do pražského organismu. Dalším úkolem bude výstavba linky B, spojující východ města s jihozápadem, kde bude v sedmé a osmé pětiletce největší soustředění bytové výstavby. Otázky dopravy, která lidem umožňuje dobré spojení mezi bydlíštěm a pracovištěm i cesty za kulturou a rekreací, jsou pro fungování města téměř existenční záležitosti. Proto jim také nejen územní, ale i realizační plán věnuje — alespoň v nejdůležitějších vazbách — co největší pozornost.

Změny způsobu života, provázené na jedné straně růstem volného času, kladou vyšší nároky na krátkodobou i dlouhodobější *rekreaci* ve stálých bydlíštích i v příměstské zóně. Tělovýchova, sport a rekreace jsou základní složky, které napomáhají regeneraci duševních i fyzických sil obyvatel města. Všechny dokumenty věnují proto co největší pozornost zařízením jako jsou hřiště, tělovýchovná zařízení a plochy u škol, areály zdraví a střediska volného času, zařízení organizované tělovýchovy místního významu, ale také celoměstská a ústřední tělovýchovná zařízení a velké zelené areály. Je to zcela nezbytné, neboť i přes zdánlivě značný rozsah zeleně je Praha v přepočtu na tisíc obyvatel dnes jedním z nejhůře vybavených měst v naší zemi. Vzpomeňme jen na zcela nedostatečný počet umělých ledivých ploch nebo krytých plaveckých bazénů.

Technická vybavenost, která zajišťuje komfort užívání, je — podobně jako doprava — jednou ze složek existenčního významu ve vztahu k cílevědomé tvorbě životního prostředí. Ekonomické, společenské i estetické aspekty mohou být v této souvislosti zcela znehodnoceny špatnou funkcí jednotlivých součástí technické infrastruktury. Jde tu především o zásobování vodou, odstraňování splaškových a dešťových vod a zásobování města tepelnou energií. Dnešní spotřeba vody na jednoho obyvatele činí 450 litrů/den, do roku 1980 bude zcela reálné ji zvýšit na 490 litrů/den, a do konce století budou předpoklady ve zdrojích i rozvodech pro spo-

třebu 700 l/den. To jsou celkem uspokojivá čísla i v jakémkoliv mezinárodním srovnání. Poněkud méně uspokojivá je situace v odvodu splaškových a dešťových vod. Dnešní stav je takový, že kanalizační síť a ústřední čistírna obsluhují asi 90 % obyvatelstva. 2,5 % obyvatelstva je obsluhováno místními sítěmi a čistírnami a 7,5 % obyvatelstva v okrajových částech města je v tomto směru odkázáno na žumpy. Ústřední čistírna odpadních vod musí být v první fázi zesílena a v druhé fázi přemístěna do prostoru Mělníka. Je to nezbytné nejen z hlediska životního prostředí v Trojské kotlině, ale také a zejména proto, že veškerá nová výstavba (Jižní Město, Jihozápadní Město, východní koridory) bude na toto zařízení napojena. Podobně je tomu s okraji města. Snaha vytvořit co nejširší druhovou paletu bydlení vede mimo jiné k výstavbě rodinných domů v okrajových částech města a k dostavbě vesnických sídel. Připojení těchto útvarů na kanalizační síť je ekonomicky velmi náročné a proto bude nutno ve vhodných územích využít i dílčích čistíren s nejmodernější technologií. Je třeba vzít na vědomí, že možnost odkanalizovat území je faktor omezující možnosti jeho soustředěnější zástavby.

Jedním z nejvážnějších problémů tvorby životního prostředí v Praze a vůbec zajišťování výstavby tohoto města je zásobování teplem. Přírodní podmínky, větratelnost centra a dnešní odkázanost této části města na tuhá nevhodná paliva — to vše vytváří čas od času kritické podmínky pro život člověka. Svědčí o tom mimo jiné i čísla emisí z roku 1970, kdy tuhé a plynné škodliviny činily na pražském území v průměru 482 t/km²/rok, a z toho tuhé emise 240/km²/rok, tj. více než dvojnásobek průměru Severočeského kraje. Cílem dalšího rozvoje města musí proto být nejen plné zabezpečení potřeb tepla pro výstavbu města, ale zejména důrazná kvalitativní změna ve způsobu vytápění. Historická a centrální část města, kde by bylo obtížné klást a udržovat tepelné sítě z velkých zdrojů, bude zásobována i vytápěna plynem a elektrickou energií. V ostatních částech města bude teplo vyráběno na bázi méně ušlechtilých paliv, s perspektivou přechodu na zásobování ze

dvou až tří jaderných zdrojů. I pro tyto objekty je v územním plánu již dnes rezervováno místo.

Jak patrné, i velmi zběžný výčet problémů dalšího rozvoje Prahy, spolu s náznaky jednotlivých řešení ukazuje rozsáhlou celého úkolu a zároveň nezbytnost komplexního přístupu. Výstavba Prahy, hlavního města ČSSR, je plným právem na pořadu dne.

* * *

Na závěr je tedy možno shrnout, že současné i výhledové urbanistické uspořádání města, vyjádřené ve směrném územním plánu, je výsledkem působení celé soustavy vzájemně složitě propojených skutečností, podmínek a potřeb, k nimž především patří:

— *přírodní podmínky*, ovlivňující celý vývoj města jak přímo, tak i nepřímo svými důsledky. V Praze je to především konfigurace terénu s dochovanou zelení, která působí na způsob zástavby i využití ploch a ovlivňuje řešení dopravy, kanalizace, zásobování vodou a podobně. Dalším výrazným činitelem je kvalita zemědělské půdy, vyřazující některá území z možnosti urbanizace;

— *existující dispozice a zástavba města*, její druh a kvalita, které musí být brány v úvahu ve všech koncepcích budoucího utváření města. Mezi tyto člověkem utvořené skutečnosti patří nejen historické jádro města a tradiční uliční síť, ale také například letiště, dlouhodobě působící jako nepřekročitelná překážka rozvoje města a tím snad nejvýrazněji ovlivňující jeho konfiguraci;

— *možnosti rozvoje, výstavby a přestavby města*, projevující se zejména v demografickém výhledu a v možném objemu a členění investiční činnosti, ovlivněné mobilizovatelnými zdroji a kapacitami. Proto záleží tak mnoho na určení a dodržení správných proporcí, pořadí naléhavosti potřeb i nezbytné komplexnosti;

— *cíle a potřeby socialistické společnosti*, vyjádřené záměrem vybudovat Prahu jako vzorné socialistické město. Náplň tohoto hlavního cíle zasahuje všechny sféry; vyžaduje odstranění dnešní nerovnosti podmínek života jednotlivých částí města i jeho obyvatel, všestranné zlepšení úrovně

bydlišť, pracovišť, vybavení, rekreace, dopravy i všech ostatních zařízení města, cílevědomé formování životního prostředí, do něž by se promítaly nové aspekty socialistického způsobu života jak v materiální, tak i v ideové sféře.

Je tedy hlavním cílem výstavby a přestavby Prahy, aby při využití všech kladných vlastností přínosů a hodnot přírodního prostředí i dnes existujícího města byla Praha hmotným výrazem socialistického společenského uspořádání vztahů, cílů a hodnot. Z těchto hledisek je možno hlavní zásady směrného územního plánu Prahy, které jsou rozvedeny ve směrnicích pro jeho realizaci, formulovat takto:

— Město Praha tvoří se svým širším zázemím nedílný urbanistický celek, což musí být vyjádřeno jednotou prostorového a funkčního organismu celé aglomerace.

— Vlastní město Prahu je třeba formovat v souladu s jejím osobitým charakterem a podmínkami prostředí jako celistvý městský útvar, harmonicky slučující urbanizované prostory, osídlení, pracoviště, vybavení, technické stavby a zařízení, a také přírodní krajinné prvky.

— Mimořádné dochované hodnoty pražské architektury i utváření terénu vyžadují, aby tyto vlastnosti města byly nejen zachovány, ale dále dotvářeny v civilizované a kulturní prostředí, a aby zároveň byly zvýrazněny specifické vlastnosti, specifické prostředí a obraz celého města, jeho půdorys i silueta.

— Ve funkční struktuře města je třeba odstranit nežádoucí prolínání nesourodých složek, optimálně rozmístit jednotlivé funkce a především zlepšit vztah mezi bydlištěm, centry vybavení a místy rekreace.

— Územní nároky stále se rozvíjejícího bydlení a vybavení všeho druhu, výroby i dopravy by měly být uspokojovány soustředěnou výstavbou na volných a přestavovaných plochách jen do té míry, aby nedošlo k redukci zelených a volných ploch a k nadměrnému zahušťování zástavby.

— Zejména při výstavbě za vnějším silničním okruhem nelze připustit souvislé a kompaktní obestavování města; zde je třeba

ba soustředit novou výstavbu, navazující na existující osídlení, do rozvojových prostor v optimálních polohách podél radiálních paprsků dopravních tepen, a to s ohledem na přírodní areály a rekreační příležitosti.

— Je třeba zabezpečit vyrovnávání civilizačního a technického standardu i úrovně životního prostředí mezi jednotlivými částmi města a zejména mezi starými čtvrtěmi, novými obytnými komplexy a postupně i nově připojenými obcemi.

— V řešení dopravy se musí dávat přednost veřejné hromadné dopravě, jejímž základem bude stále více metro. Je ovšem třeba vytvářet přiměřené podmínky i pro individuální automobilismus, avšak v zásadě drasticky nepříspěšovat město dopravě: naopak, doprava musí být přizpůsobena specifickým podmínkám a potřebám města.

— Je třeba včasné vybudovat technické vybavení a sítě ve městě a dbát přitom nejen na jejich účelnost a efektivnost, ale také na jejich důsledky pro životní prostředí a efektivnost, ale také na jejich důsledky pro životní prostředí obyvatel města.

— Současně s řešením naléhavých aktuálních úkolů výstavby a přestavby Prahy musí být pamatováno i na budoucí potřeby rozvoje; musí být vytvořeny dostatečné rezervy pro nové nároky, které vyplynou z budoucího socialistického způsobu života a stále výraznějšího uplatňování výsledků vědeckotechnické revoluce v praxi.

Nejde o hesla: jde o zájem celého státu, který musí mít důstojné a plně výkonné centrum. Praha nemůže být budována jen silami svého obyvatelstva, je to úkol celospolečenský. Nejde také jen o úkol stavebnictví — i když tento obor zde má a bude mít snad největší úkoly, nemůže je nikdy splnit bez nejužší a neúčinnější spolupráce všech průmyslových odvětví i řady vědeckých oborů. Teprve plné uvědomění si těchto vztahů, jejich nutnosti, a zejména hluboké proniknutí do každodenní realizační praxe budou mít výsledky, které si nejen přejeme a které očekáváme, ale které také všichni velmi potřebujeme.

Literatura

- Generální plán rozvoje hlavního města Prahy.* NVP 1975.
Průvodní zpráva k návrhu směrného územního plánu hlavního města Prahy. Praha, ÚHAMP 1976.
Směrný územní plán hlavního města Prahy. Praha, ÚHAMP 1976.
Územní plán rájónu pražské — středočeské aglomerace. Praha, Terplan 1976.
Volební program Národní fronty 1976 až 1981. Večerní Praha, září 1976.

Резюме

Боровичка Б., Груза И.: Перспективы развития столицы Праги

Статья резюмирует результаты прогнозов и подготовительных материалов к плану развития Праги («Генеральный план развития столицы Праги», «Основные направления развития экономической структуры Праги» и «Урбанистическая концепция столицы Праги»), возникших в связи с постановлениями высших партийных и государственных органов и определяющих динамику города, примерно до 2000 г., а в некоторых направлениях и на более длительный срок.

Статья анализирует природные, экономические, демографические, социальные и политические предпосылки развития Праги, сосредотачиваясь, прежде всего, на вопросах развития производства, жилищного фонда, транспортной сети, коммунальных услуг и жизненной среды в Праге. Прежние анализы убедительно свидетельствуют о том, что необходимо заниматься развитием столицы комплексно, на базе единой политической и экономической концепции.

Неотложные задачи, поставленные после второй мировой войны в других районах республики, несколько замедлили развитие Праги. В настоящее время город быстро развивается, причем необходимо начать не только с обновления исторических частей города, транспортной сети и размещения коммунальных услуг, но и приступить к строительству новых жилых комплексов на территориях, присоединенных к Праге после 1968 г.

В ближайшие годы Прага будет перестраиваться, причем основной стратегической целью является акцентирование социальной притягательности Праги, которая, будучи городом сильно зависящим от иммиграции, должна предоставлять своим жителям не только достаточное количество рабочих мест, но и доброкачественные жилища, обслуживание, оснащение, транспорт и возможности для проведения досуга. Желательно, чтобы все эти условия достигли бы такого же уровня, как в прочих районах республики.

Целью развития Праги является преобразование столицы в образцовый социалистический город, который сохранит функцию значительного производственного центра и подчеркнет ведущую роль рабочего класса в условиях научно-технической революции.

Summary

Borovička B. — Hruza J.: Development Perspectives of the Capital City of Prague

The present paper summarizes the results of studies concerning the problems of Prague (*General Plan of the Development of the Capital City of Prague, Proposal of a Gradual Formation of the Economic Structure of Prague and Urbanistic Conception of the Capital City of Prague*) that have been worked out in narrow connection with the decisions of the highest Party and State organs and are to regulate the city dynamics approximately until the year 2000 — in some aspects, however, for a still longer time.

The paper analyses natural, economic, demographic, social and political preconditions of Prague's development and concentrates primarily on issues of the development of production, housing, transport, services, and the living environment in Prague. The analyses carried through hitherto have convincingly proved the necessity of a complex approach to the development of the capital, based on a general political and economic conception.

The development of Prague has somewhat slowed down after World War II in consequence of urgent tasks in other parts of the Republic. In our time, the town is undergoing rapid development. In the nearest future, it will be necessary to start not only with the regeneration of the historical parts of the city, of the transportation network and the location of services but also with the construction of new production units on the territory annexed to Prague after 1968.

The lot of Prague in the nearest future is reconstruction. The fundamental strategic goal is the enhancement of Prague's social attractiveness. As a city strongly dependent on immigration, Prague must provide its inhabitants not only with sufficient working opportunities but also with high-quality housing inclusive of services, equipment, transport and recreation possibilities — at least on a level similar to that of the other parts of the Republic.

The goal of Prague's development is its transformation into a model socialist city which, while retaining its significant production function, will unfold the positive role of the working class under the conditions of the scientific and technological revolution.

Dynamika a reprodukce sociálně třídní struktury Prahy

Hlavní město socialistické společnosti neovlivňuje sociálně ekonomický vývoj země jen vahou své populace a koncentrací významných činností. Jeho specifický vliv spočívá také v tom, že ve své sociálně třídní struktuře k sobě váže a organicky propojuje ty nejprogresivnější společenské složky, stimuluje jejich součinnost a jednotu, obnovovanou a rozvíjenou každodenní výrobní činností a sdílením společných potřeb a zájmů.

Konstitutivní složkou sociálně třídní struktury hlavního města ČSSR je politicky a ekonomicky vyspělá dělnická třída, nesoucí v sobě nahromaděnou zkušenost celých generací průmyslových výrobců. Její váha a kvalitativní rysy opravňují Prahu nejen k tomu, aby byla jedním z nejvýznamnějších průmyslových center země, ale také k tomu, aby byla reálným hlavním městem socialistické společnosti, v níž má dělnická třída trvale vedoucí úlohu. S dělnickou třídou je stále úže spjata socialistická inteligence, společenský nositel závažných řídicích, kulturních a sociálních funkcí. Její koncentrace v hlavním městě je nutnou podmínkou rozvoje činností, nezbytných pro komplexní rozvoj socialistické společnosti.

Základem všech platných úvah o zdrojích a směrech rozvoje velkoměsta musí být jejich sociálně třídní určitost. Z toho plyne důležitost zkoumání dynamiky sociální struktury a uplatnění sociální dimenze jako podstatné diferenciální charakteristiky ve všech oblastech městského života. V tomto směru jsme ovšem teprve na počátku systematického výzkumu, zaměřeného na rozbor souvztažnosti základních životních sfér obyvatel velkoměsta v komplexu sociálně ekonomických determinací. Pokusíme se shrnout alespoň

některé poznatky a hypotézy týkající se sociálně třídní dynamiky pražské populace tak, aby mohly být formulovány problémy a směry další analýzy.

1. Nová kvalita sociální struktury

Základnou socialistických přeměn v sociální struktuře Prahy byla třídní struktura kapitalistického velkoměsta, charakterizovaná polaritou proletariátu na straně jedné, a buržoazii a s ní spjatou inteligencí na straně druhé. Jaký je hlavní charakter změn, které do sociálně třídní struktury pražské populace vnesl socialistický rozvoj města? To je otázka, na kterou je třeba hledat odpověď přinejmenším ve třech různých rovinách: první představují základní přesuny v proporcích zastoupení jednotlivých společenských tříd a skupin; druhou reprezentují proběhlé a probíhající kvalitativní změny rozhodujících sociálních složek populace; třetí je specifická genetická struktura dnešního sociálně třídního složení, zdroje a směry jeho další reprodukce.

V tabulce 1 je uveden nejhrubší obraz vývoje sociální struktury ekonomicky aktivních obyvatel Prahy od třicátých let do dnešní doby. Komparabilita jednotlivých let není úplná,¹ takže je poněkud podceňen reálný přesun od dělnických profesí k zaměstnaneckým. Data sčítání nedovolují rovněž hlubší strukturaci skupiny zaměstnanců podle složitosti vykonávané práce nebo podle stupně odborné kvalifikace. Sledujeme-li sociální dynamiku ve dvou poválečných dekadách, ukazuje se jejich dosti odlišný charakter. V padesátých letech proběhly rozhodující přesuny mezi sociálními třídami a skupinami — byla likvidována početná buržoazie a malo-

¹ V údajích let 1930, 1947 a 1950 zahrnujeme do skupiny zaměstnanců kromě úředníků také zřizovatele (resp. dílovedoucí a zřizovatele), což je kategorie,

jejíž menší část spadá podle pozdějších censů pod dělníky. Tím je skupina zaměstnanců fakticky nadceňena.

Tabulka 1: Ekonomicky aktivní obyvatelstvo podle sociálních skupin v letech 1930—1970 (v %)

Sociální skupina	1930	1947	1950	1961	1970
Dělníci	38,3	36,9	38,2	43,8	42,7
z toho: průmysloví dělníci	22,6	23,9	20,9	21,8	14,5
Zaměstnanci	40,6	50,7	54,0	52,3	52,0
Družstevníci	—	—	—	3,2	4,1
Samostatní	12,5	12,3	7,7	0,6	0,6
Ostatní a nezjištěno	8,6 ¹	0,1	0,1	0,1	0,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Podíl žen v ekonomicky aktivním obyvatelstvu	37,2	33,8	36,0	44,7	48,1
Podíl ekonomicky aktivních obyvatel v populaci	49,6	45,4	44,0	51,6	53,8

Prameny: Sčítání lidu 1930, 1950, 1961, 1970, *Soupis obyvatelstva 1947*.

¹ Hlavně služebnictvo.

buržoazie, vzrostla dělnická třída, zformovala se skupina družstevních výrobců a došlo také k růstu zaměstnaneckých kategorií pracujících, který naše meziklasová komparace zakrývá. V šedesátých letech se hlavní váha sociálních pohybů odehrává uvnitř nově zformovaných společenských skupin — uvnitř dělnické třídy narůstá podíl stavebních dělníků a manuálních pracovníků terciárního sektoru,² uvnitř zaměstnaneckých kategorií roste podíl odborně vzdělaných příslušníků inteligence. Všechny tyto přesuny jsou ve skutečnosti mnohem větší než naznačují relativní údaje, protože se uskutečňují v podmínkách absolutního růstu ekonomicky aktivní části pražské populace, daného jednak demografickým růstem města, jednak zvyšující se intenzitou ekonomického zapojení.

Porovnáme-li podrobněji členěná data za léta 1947 a 1970, setkáváme se s velkou jevovou kontinuitou sociální struktury hlavního města. Na počátku socialistického vývoje představovali proporcčně největší složky průmysloví a stavební dělníci (24 % ekonomicky aktivních obyvatel) a inteligence v oblasti školství, kultury, zdravotnictví a správy (16 %). K jádru dělnické třídy se přimykaly další dělnické kategorie v nevýrobních odvětvích (12 %), a do určité míry i početná skupina tzv.

zřízenců, jejichž sociální postavení se blížilo postavení proletariátu. V roce 1970 má opět největší váhu průmyslové a stavební dělnictvo (20 %) a zaměstnanci ve sféře školství, kultury, správy, zdravotnictví, vědy a výzkumu (26 %). Charakter těchto společenských skupin se však v socialistickém vývoji hluboce proměnil — nejde o sociální seskupení oddělená od sebe bariérami odlišných ekonomických zájmů, sociálního postavení a životního způsobu, nýbrž o sociální skupiny s objektivně totožnými dlouhodobými zájmy, rozvíjející se v kontextu překonávání sociálních rozdílů a vyrovnávání životních podmínek. Dělnická třída se z vykořisťované části společnosti stala hybnou silou rozvoje, jehož perspektivou je překonání všech třídních rozdílů, rozvoj společnosti jako celku a každého jedince jako plně, socialistické osobnosti. Inteligence se nově zformovala na sociální bázi dělnické třídy a v základních intencích socialistického rozvoje.

Rámec těchto hlubokých změn přirozeně nebyla sociální struktura hlavního města, ale struktura celé československé společnosti, v jejímž kvalitativním rozvoji však pražská dělnická třída a pokroková inteligence sehrály velmi výraznou úlohu. Nebudeme se zde zabývat dynamikou společenské sociální struktury (viz k tomu Charvát 1975) — naznačíme jen

² Sčítání lidu 1970 vnáší do vývojových dat určité zkreslení, protože proti dřívějším censům je daleko více provozních pracovníků obchodu řazeno mezi

dělníky. Tím je dynamika této kategorie do určité míry nadhodnocena.

dva typy změn, charakterizující vývoj Prahy právě v souvislosti se socialistickými přeměnami.

Pro sociální vývoj v kapitalistickém Československu byla charakteristická značná preference Prahy, prosazovaná na úkor rozvoje jiných měst a oblastí a dále rozevírající již beztak značné územní difference. Po dlouhodobé stagnaci jako provinčního města monarchie se Praha v novém státě rychle rozvíjela jako mocenské a reprezentační centrum národní buržoazie, opírající se o moderní průmyslovou základnu a koncentrovaný kapitál. Tomu odpovídal demografický a stavební růst města, zvýšení zejména v mezikrizovém období dvacátých let. Rozsáhlá imigrace pozvedla celkový roční přírůstek obyvatelstva v letech 1920—1929 na 24 osob na 1000 obyvatel, a Praha, která měla podle sčítání lidu v roce 1921 677 tisíc obyvatel, dosáhla v roce 1939 1 miliónu. Na přelomu dvacátých a třicátých let kulminovala bytová výstavba: roční přírůstky bytů přesáhly 10 tisíc. V třídní struktuře ekonomicky aktivního obyvatelstva narůstaly především kategorie nemanuálních pracovníků, nesrovnatelnost sčítání z let 1921 a 1930 však nedovoluje specifikovat je přesněji: v roce 1921 bylo z výdělečně činných Pražanů 182 tisíc dělníků a učedníků, 79 tisíc úředníků a 47 tisíc příslušníků buržoazie a maloburžoazie; v roce 1930 bylo 180 tisíc dělníků a učedníků, 99 tisíc úředníků, 52 tisíc příslušníků buržoazie a maloburžoazie, avšak navíc ještě 70 tisíc zřizenců.³ V těchto procesech vyrostla Praha jako dosti jedinečné město, nechávající za sebou jak ostatní velká města, tak zejména stagnující oblasti země.

Socialistická společnost nejenže nepokračovala v této politice vedoucí k udržování a prohlubování územních diferencí, nýbrž orientovala se na záměrné překonávání zděděných rozdílů. Proto rostla jiná velká města daleko rychleji než Praha, proto byly stavební inves-

tice rozdělovány především ve prospěch ekonomicky nevyvinutých oblastí. Důsledkem bylo relativní zaostávání Prahy, která se v některých směrech postupně dostala za rychleji rostoucí velká města a někdy i pod společenský průměr. Z toho vyplývá i poměrně pomalý pohyb sociálního složení, nesrovnatelný se sociální dynamikou Ostravy, Bratislavy nebo Košic, a také některé zvláštnosti v sociální genezi jednotlivých společenských skupin (které jsou mezigeneračně a vnitrogeneračně stabilnější než jinde) i v některých rysech jejich sociálního postavení.

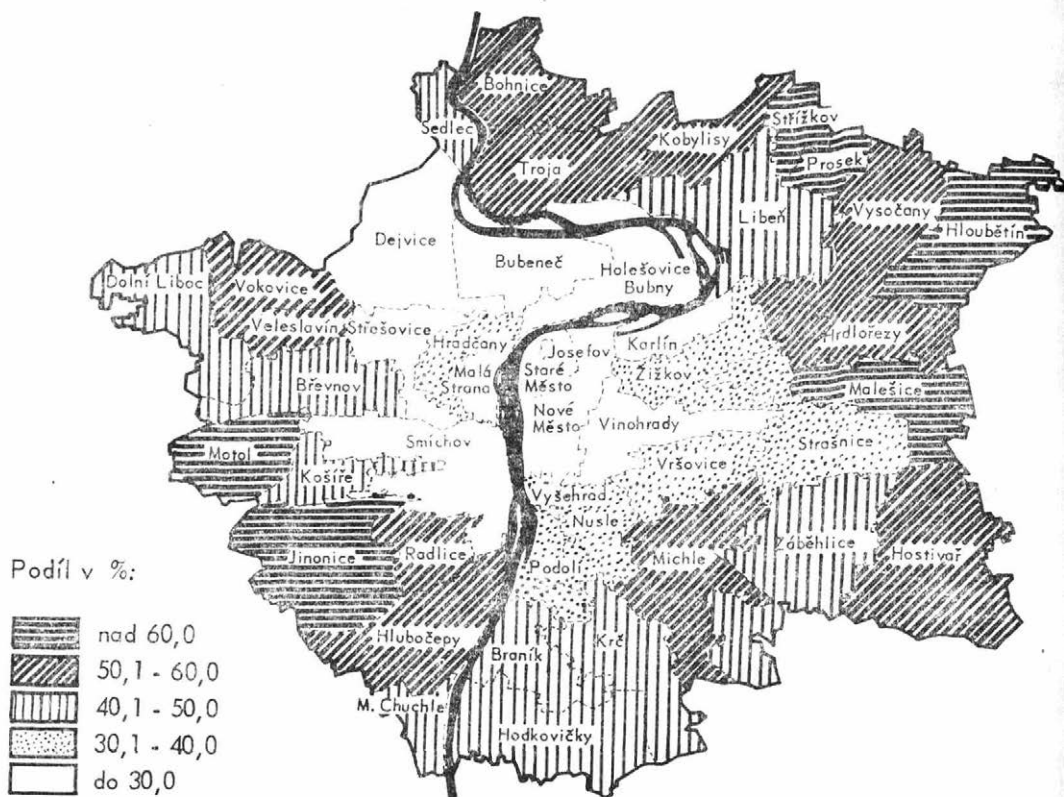
Vzhledem k úspěšným výsledkům vyrovnávacích procesů se ekonomická a sociální dynamika Prahy dostává s počátkem sedmdesátých let znovu, a to velmi naléhavě, na pořad dne. A je opět charakteristické pro socialistickou společnost, že otázka její zrychlené výstavby se stává celospolečenským úkolem, v němž nejen ekonomická, ale také sociální struktura hlavního města velmi intenzívně interaguje s ekonomickou a sociální strukturou jiných měst a celé společnosti. V historii Prahy těžko najdeme období, v němž by se ekonomické a sociální vazby k celé společnosti projevovaly tak silně a měly tak výrazné účinky na dynamiku sociální struktury Prahy.

To, co se týká prohlubování a vyrovnávání územních diferencí mezi Prahou a ostatní společností, proběhlo ovšem i v samém rámci hlavního města, v jeho ekologické struktuře. V kartogramu 1 je ukázán jen jediný aspekt územně fixovaných sociálních diferencí, podíl osob příslušejících k dělnické třídě v celé populaci.⁴ Většina pražských čtvrtí měla poměrně vyhraněnou sociální tvářnost: centrum (především Staré město, Nové město a Vinohrady) byly především buržoazní a maloburžoazní (okolo 40 % osob příslušelo ke skupině samostatných), nové čtvrti rozrůstající se na severozápadě Prahy (zejména Dejvice, Bubeneč, Střešovice) byly výrazně úřednické (35—40 % obyvatel příslušelo k této sku-

³ V sociální klasifikaci censusu 1921 nebylo použito kategorie zřizenců. Odhadujeme, že zhruba třetina pracovníků do ní zařazených spadala předtím mezi dělníky a zbývající část mezi úředníky. Její početnost tak manifestuje především růst kategorií nemanuálních pracovníků.

⁴ Z důvodů srovnatelnosti dat se všechny karto-

gramy týkají Prahy v hranicích platných od roku 1922 (tzv. Velká Praha) v podstatě až do roku 1968. Ze stejného důvodu je území členěno ne podle měnicích se správních obvodů, ale podle katastrálních území, respektujících historické formování jednotlivých obcí, postupně přičleňovaných k Praze.

pině), prstenec okrajových čtvrtí byl převážně dělnický — podíl dělníků v populaci přesahoval na Proseku, v Hloubětíně, Střížkově, Malešicích, Jinonicích a Motole 60 %. Zastoupení dělnictva podle katastrálních území se v roce 1930 pohybovalo (pomineme-li dolní extrém nepatrného Josefova s necelými 7 % dělnické populace) od 17 % (na Vinohradech a v Bubenci) až po 72 % (na Proseku).

I v tomto směru přináší socialistický vývoj velmi podstatné vyrovnání. Podíl dělníků v populaci výrazně vzrostl (z 32,6 % v roce 1930 na 44,2 % v roce 1970) a markantně se zmenšily dřívější rozdíly. Vyjdeme-li ze srovnatelného členění Prahy podle katastrálních území, pak jestliže

v roce 1930 by se bylo muselo přestěhovat 14,8 % dělnické populace, aby bylo dosaženo rovnosti v jejím průměrném zastoupení, v roce 1970 činil příslušný podíl pouze třetinu této hodnoty (5,1 %).⁵ I když je toto porovnání velmi zajímavé a nepochybně přesvědčivé, musíme je hodnotit jako aspekt mnohem hlubších a složitějších procesů, které výrazně pozměňují charakter nominálně stejných společenských skupin a tím i charakter reálných vztahů, které z prostorového oddělení či promísení vyplývají. Jsou to procesy, jež musíme zkoumat na úrovni dynamiky hlavních sociálních skupin a v rovině vztahů, které plynou z místa těchto skupin v celkovém společenském uspořádání.

⁵ Index segregace, měřící vzdálenost mezi prostorovým rozložením jedné kategorie obyvatelstva a populace celkem, aplikoval na data o Praze poprvé J. Musil (1957). Příslušný vzorec je následující:

$$I = \frac{1}{2} \sum_{x=1}^n (x_i - y_i)$$

kde y_i je v našem případě podíl dělnické populace v daném katastru a x_i podíl populace celkem.

2. Sociální rozvoj dělnické třídy

Přes změny, jimiž prošla sociálně třídní struktura Prahy v období socialistického vývoje, můžeme konstatovat, že dělnická třída jako celek a průmyslové dělnictvo jako její jádro zůstávají největšími sociálně homogenními a koncentrovanými složkami a klíčovými hybnými silami této struktury. Dělnická třída hlavního města pod vedením komunistické strany sehrála svou historickou roli v převratných dnech Února 1948, a její význam se nezmenšil ani v dalších obdobích budování socialismu. V současné etapě především rozvíjí a uplatňuje svou vedoucí úlohu v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem ve výrobě — k tomu ji opravňuje její ekonomická a politická vyspělost, její sepětí s jedním z největších průmyslových potenciálů země.

V letech 1950—1970 stoupl počet dělníků bydlících v Praze ze 156,6 na 248,0 tisíc, přičemž jejich složení prošlo některými změnami. Při zachování rozhodujícího podílu průmyslových dělníků se jejich zastoupení snížilo ve prospěch dělníků ve stavebnictví, dopravě a obchodu. Složení podle pohlaví se nezměnilo, avšak věková struktura se výrazně rozevřela od středního věku směrem k mladším i ke starším věkovým kategoriím. Proběhlé změny zanechávají svou stopu v současném demografickém složení jednotlivých skupin dělnické třídy. Pro muže je charakteristické vysoké zastoupení průmyslových a staveb-

ních dělníků (podle dat sčítání lidu 1970 to bylo 35 % a 18 % z celku společenské skupiny dělníků-mužů), u žen jsou to především průmyslové dělnice a pracovnice obchodu a veřejného stravování (32 % a 18 % z celku dělnic). Směrem k mladším kategoriím u mužů klesá podíl průmyslových dělníků, zejména ve prospěch stavebních profesí; u žen však podíl dělnic v průmyslu narůstá, přičemž se současně zvýrazňuje zastoupení pracovnic obchodu a služeb. Pokud jde o účast v průmyslové práci, složení mužské a ženské části dělnické třídy je v mladších kategoriích v podstatě stejné, zároveň však podíl žen v celkovém počtu dělníků v těchto kategoriích výrazně poklesl. Demografický obraz složení dělníků a jejich zastoupení v celku ekonomicky aktivních obyvatel tak naznačuje významné posuny a změny, poznamenávající nové rysy reprodukce dělnické třídy v Praze, i problémy, které je třeba z hlediska věkově vyrovnané bilance dělnické třídy řešit.

Dělníci hlavního města se vyznačují vysokou kvalifikovaností, i když i v tomto směru významně zapůsobil vyrovnávací procesy. Podle šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků z r. 1974 získalo z celku dělníků 80 % kvalifikaci vyučením nebo delší než pětiletou praxí (v průměru ČSSR 82 %), 37 % jich bylo vyučeno v oboru práce (ČSSR 32 %) a 21 % jich bylo zařazeno do 7.—8. třídy tarifně kvalifikačního katalogu (ČSSR 17 %).

V tabulce 3 uvádíme některé údaje o slo-

Tabulka 2: Dělníci podle odvětví, pohlaví a věku v letech 1950 a 1970 (v %)

Odvětví	Celkem		Podíl žen		Do 29 let		Nad 50 let	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970	1950	1970
Průmysl	54,8	33,9	35,0	39,6	36,8	35,6	14,3	24,9
z toho: strojírenství								
a kovodělná výroba	23,5	19,0	23,8	33,4		36,8		22,0
Stavebnictví	6,2	11,9	6,6	9,9	25,3	46,6	20,3	19,2
Doprava ¹	5,0	9,9	12,1	20,0	21,4	40,2	14,7	25,2
Obchod a veřejné stravování ²	11,9	17,9	47,5	66,2	23,6	33,6	22,7	30,3
Ostatní	22,1	26,4	71,4	51,3	20,6	30,6	36,9	32,8
Celkem	100,0	100,0	41,6	42,0	30,2	35,7	20,7	27,3

Prameny: Sčítání lidu 1950 a 1970

¹ V roce 1950 včetně spojů

² V roce 1950 včetně peněžnictví a pojištnictví

Tabulka 3: Kvalifikovaní dělníci a provozní pracovníci podle oborů a kvalifikačních charakteristik v roce 1974 (v %)

Učební obor	V oboru vyučení	V oboru pracují	Vyučení v oboru práce	Pracují v oboru vyučení	Zařazení do 7.—8. třídy TKK
Hornictví	0,6	0,2	49,3	16,1	38,2
Hutnictví	0,2	0,1	38,5	12,4	38,5
Chemie	0,5	1,6	20,6	59,3	15,6
Strojírenství a kovodělná výroba	33,4	28,6	71,9	56,1	36,8
Elektrotechnika	11,0	11,9	78,7	77,6	36,6
Stavebnictví	14,2	15,5	76,9	76,5	18,3
Stavební hmoty	0,3	0,2	56,4	37,8	39,7
Zpracování dřeva a výroba hudebních nástrojů	2,7	2,6	69,3	60,2	17,2
Polygrafie, zpracování papíru, filmu a fotografie	2,7	3,4	69,0	78,7	35,5
Textil a oděvnictví	7,6	4,6	72,1	39,7	12,5
Zpracování kůže a výroba obuvi	1,6	1,4	64,0	51,6	18,7
Potravinářství	2,9	2,8	48,6	42,3	12,8
Zemědělství a lesní hospodářství	1,7	2,2	35,5	29,8	5,6
Doprava a spoje	1,0	3,1	12,5	37,1	24,0
Obchod a pohostinství	18,6	20,7	71,4	72,4	17,8
Rukodilná, umělecká a řemeslná výroba	0,9	1,1	61,3	68,5	37,4
Celkem	100,0	100,0	68,6	62,5	26,0
Z toho ženy	26,6	34,2	54,2	63,5	9,0

Pramen: Šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků 1974

žení dělníků a provozních pracovníků podle oborů a využití jejich kvalifikace.⁶ Ukazuje se výrazná koncentrace dělníků ve strojírenských a kovodělných oborech, v nichž pracuje třetina vyučených dělníků. Na dalších místech stojí dělníci v elektrotechnických, stavebních a textilních oborech a provozní pracovníci obchodu a veřejného stravování.⁷ Všechny klíčové obory pražské ekonomiky jsou rovněž v popředí pokud jde o kvalifikační obsazení dělnických pracovních míst, které ve směr přesahuje 70 % dělníků vyučených v oboru, ve kterém pracují. Sledujeme-li využití kvalifikace získané vyučením, je v průměru nižší než kvalifikační obsazení míst; nízká je zejména ve strojírenských a kovodělných oborech, kde přes trvalé napětí v bilanci kvalifikovaných pracovní-

ků jen o málo přesahuje polovinu pracujících v oboru vyučení. Složení dělníků pracujících v různých oborech dokresluje naši představu o kvalifikační úrovni a její diferencovanosti — nejpriznivější složení je v rozhodujících průmyslových oborech (s výjimkou tradičně vyspělé polygrafie); s větším zastoupením nižších kvalifikačních tříd se setkáváme zejména ve feminizovaných oborech lehkého průmyslu, obchodu a služeb.

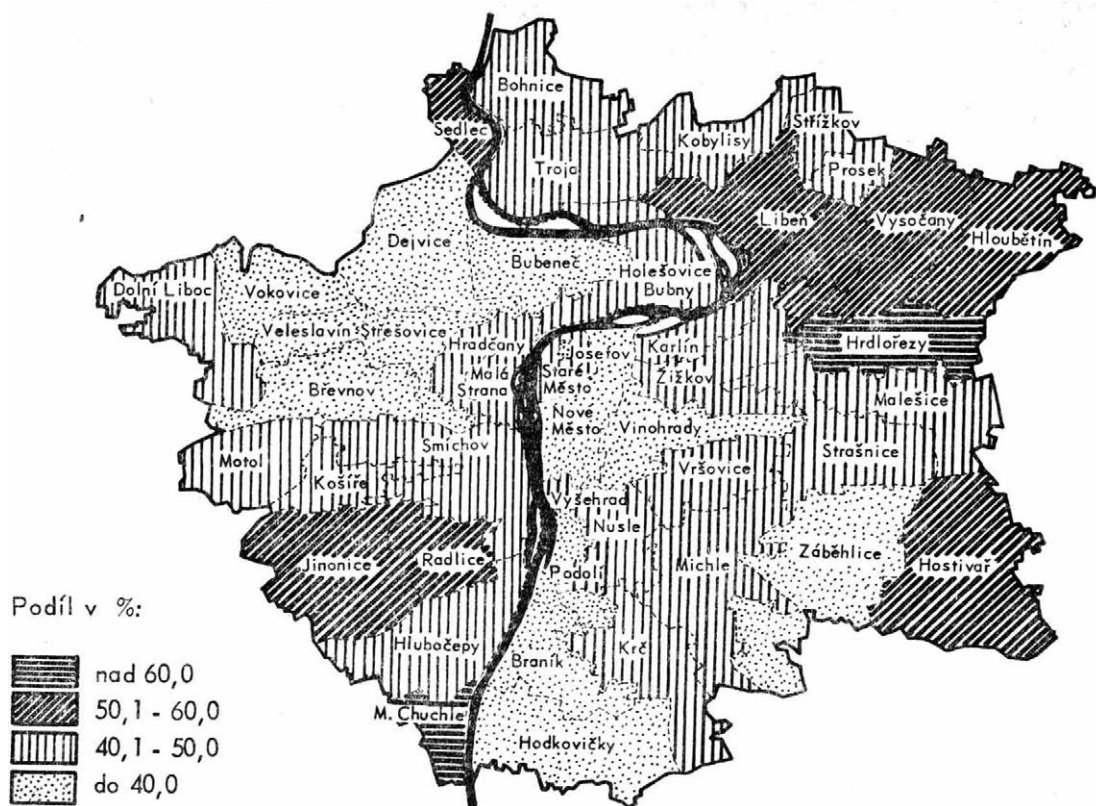
Kvantitativní a kvalitativní rozvoj dělnické třídy v Praze můžeme dokumentovat i na datech zachycujících dynamické období počátku sedmdesátých let. Podle šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků vzrostla v letech 1971 až 1974 tato základní složka pražských pracujících o 10 %, přičemž rozhodující

⁶ Údaje se týkají pouze dělníků vyučených nebo pracujících v dnes existujících učebních oborech. Tato část představuje z celku šetřených dělníků 54 %. Z ostatních vyčerpávají 26 % kvalifikovaní dělníci v ostatních povoláních a 20 % nequalifikovaní a pomocní dělníci.

⁷ Dělníci Prahy jsou zastoupeni v celku dělníků

ČSSR (při průměrném zastoupení 6,8 %) nejvíce v těchto oborech: polygrafie 24,4 %, obchod a pohostinství 13,1 %, elektrotechnika 10,7 %, stavebnictví 10,1 %, strojírenství a kovodělná výroba 8,2 %. (Šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků 1974).

Kartogram 2: Podíl dělníků v ekonomicky aktivním obyvatelstvu v roce 1970

váhu v tomto přírůstku měly stavební, elektrotechnické a strojírenské obory. Vezmeme-li v úvahu jen větší odvětví, kvalifikační charakteristiky se výrazně změnily ve stavebnictví, tj. v současnosti nejexpanzivnějším odvětví pražské ekonomiky.

Neodmyslitelnou součástí ekonomického postavení dělnické třídy je ovšem i charakter průmyslové výrobní základny, a to nejen z hlediska její orientace a koncentrace, ale i z hlediska uplatnění vědy a techniky, z hlediska její modernosti. Zde můžeme jen konstatovat známá fakta. Stupeň amortizace základních prostředků pražských průmyslových podniků je značně nad společenským průměrem (v roce 1974 to bylo 53,0 % v Praze a 43,5 % v ČSSR), a vybavenost základními prostředky vůbec a stroji a zařízeními zvláště

je značně podprůměrná (201 tisíc Kčs základních výrobních prostředků na dělníka v Praze a 316 tisíc Kčs v ČSSR). Přitom účinnost základních prostředků, stejně jako produktivita živé práce, je vysoko nad společenským průměrem (1345 Kčs společenského produktu na 1 Kčs základních prostředků v Praze oproti 906 Kčs v ČSSR). To všechno jsou skutečnosti svědčící o vysoké efektivitě pražské průmyslové základny (a tedy i o intenzivním ekonomickém podílu pražské dělnické třídy), dosahované při poměrně nižším stupni její modernizace. Tím je dáno i napětí mezi značnou kvalifikovaností a výkonností dělnické třídy v Praze a relativní zastaralostí odpovídající ekonomické báze, technického vybavení práce. Toto napětí je překonáváno mj. tradiční politickou a společenskou vyspělostí dělníků, obřežejí-

cí se i v rozvoji jejich iniciativy, socialistického soutěžení a závazkového hnutí.⁸

Zde však nemůžeme opominout skutečnost, že dělnická třída v Praze se v minulosti značně rozrostla, zejména v souvislosti s mezitřídními přesuny a se zapojením žen do výdělečné činnosti. Roste i nadále, na základě imigrace a rostoucího počtu dojíždějících dělníků, přičemž v poslední době se zvětšuje zejména podíl stavebních dělníků, kteří v Praze přechodně pracují. Z toho plyne, že míra zakotvení v tradicích pražského dělnictva není ve všech složkách dělnické třídy stejná, podobně jako nejsou stejné kvalifikační úroveň, vztah k práci a rozsah osvojení prvků městského způsobu života. V tom zůstávají dělníci velkých průmyslových závodů, u nichž se mimo jiné nejsilněji udržuje mezigenerační kontinuita povolání, ekonomickým jádrem pražské dělnické třídy a její prvořadou politickou složkou, působící jako sociální vzor nejen na ostatní dělníky, ale i na další společenské skupiny.

Ekonomické uplatnění a sociální rozvoj dělnické třídy v Praze nevyčerpaly ovšem všechny své možnosti. V tomto směru vytváří nová etapa socialistické výstavby města postupně další podmínky pro rozvoj dělnické třídy v oblasti práce, spo-

lečenské participace a mimopracovních činností. Nejde však o autonomní rozvoj na úkor ostatních sociálních složek, nýbrž o rozvoj realizovaný v základním rámci sociální homogenizace a vyrovnávání pracovních a životních podmínek. To je proces, který zatím můžeme demonstrovat v ekologické struktuře města, v prolínání dělnické populace do všech jeho částí a v posilování dělnického charakteru města jako celku. Odhalujeme tím ale jen jeden dílčí aspekt rozsáhlého komplexu dotýkajícího se všech stránek životního způsobu, integrujících se na nové sociální bázi a pro nové potřeby již vysoce rozvinuté socialistické společnosti.

3. Růst a změny skupiny inteligence

Inteligence představuje druhou hlavní složku sociální struktury pražské populace. Vysoké zastoupení inteligence je charakteristické pro velkoměsto s jeho značným podílem nevýrobních činností, a tím spíše pro hlavní město země, koncentrující v sobě politické, ekonomické a kulturní řízení celé socialistické společnosti.

Pokud jde o vymezení této společenské skupiny, není bez problémů, zejména chceli-li je provést kvantitativně, na základě statistických dat. V marxistické literatuře

Tabulka 4: Odborníci¹ a jejich charakteristiky v letech 1961–1973

Ukazatel	1961	1963	1966	1970	1973
Počet v tisících osob	143,3	154,2	176,3	203,9	221,8
Podíl z odborníků:					
ČSR	21,6	20,9	20,7	20,8	20,3
ČSSR	17,1	16,3	15,9	15,6	15,0
Podíl odborníků z technických oborů	30,0	37,1	39,1	39,9	41,8
Podíl vysokoškolsky vzdělaných odborníků	.	.	28,8	29,9	31,0
Podíl žen	40,2	.	42,9	48,7	51,2
Podíl osob nad 50 let	.	.	22,3	17,8	.

Prameny: *Šetření odborníků 1961–1973*

¹ Odborníky ve smyslu statistických šetření se rozumí pracovníci na funkčních místech duševních profesí, kteří mají vysokoškolské, úplné střední odborné nebo nižší odborné vzdělání.

⁸ Svědčí o tom například tyto údaje: V roce 1974 bylo v pražských průmyslových podnicích přijato 43 tisíc závazků, soutěžilo celkem 223 tisíc pracovníků a 131 tisíc dělníků. Nositeli titulu „Brigáda socialistické práce“ bylo 838 kolektivů, a dále pů-

sobilo 324 komplexních racionalizačních brigád. Hodnota závazků uzavřených v roce 1974 činila 139 milionů Kčs ve výrobě zboží a 58 milionů uspořádaných materiálových nákladů, přičemž závazky byly vesměs vysoko překročeny.

je nejčastěji používaným pomocným kritériem vzdělání⁹ — podle toho představovali v Praze v roce 1973 odborníci s vysokoškolským vzděláním 69 tisíc, se středním odborným vzděláním 99 tisíc a s nižším odborným vzděláním 54 tisíc, tj. celkem 222 tisíc osob. Tento početní stav je již výsledkem značného růstu, který můžeme sledovat od počátku šedesátých let.

Podle dat uvedených v tabulce 4 vzrostl v letech 1961—1973 počet odborníků o 55 procent a jejich podíl v celku pracujících hlavního města stoupl z 28 % v roce 1961 na 36 % v roce 1973. Růst byl ovšem o něco pomalejší než v národním a celospolečenském průměru, takže podíl pražských odborníků se ve srovnání s ČSR a ČSSR zmenšoval. Pokud jde o některé závažné strukturální změny, můžeme konstatovat, že 1. rychle se zvětšuje podíl technické inteligence, 2. ubývá odborníků s nižším odborným vzděláním ve prospěch středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných pracovníků, 3. narůstá podíl žen, které budou v nejbližší době představovat většinu od-

borníků, 4. zlepšuje se věkové složení odborníků, zejména ve prospěch středních věkových kategorií.

Pokud jde o oborovou strukturu inteligence, největší váhu má v Praze inteligence technická (odborníci technických oborů představovali v roce 1973 42 % pracovníků s vysokoškolským a úplným středním odborným vzděláním); její největší část pak tvoří odborníci ve strojírenství (15 % uvedených pracovníků), stavebnictví (10 %) a elektrotechnice (9 %). Za technickou inteligencí následuje inteligence ekonomická, silná především ve své středoškolské části (23 %), dále inteligence v oblastech zdravotnictví (11 %) a učitelství (8 %). Důležitou složkou pražské inteligence jsou pracovníci v oblasti vědy, výzkumu a vývoje. V roce 1974 to bylo 56,6 tisíc pracovníků, což představovalo 8,8 % pražských pracujících a 47,9 % pracovníků vědecko-výzkumné základny ČSR.

Porovnáme-li ovšem stav a strukturu odborně připravených kádrů se stavem a strukturou míst duševních pracovníků po-

Tabulka 5: Duševní pracovníci podle vybraných odvětví a podle požadovaného a skutečného vzdělání v roce 1973 (v %)¹

Odvětví	Odpovídající vzdělání				Odpovídající funkce			
	VŠ	ÚSO	SO	ÚSV	VŠ	ÚSO	SO	ÚSV
Průmysl	44,3	49,5	47,0	68,5	79,0	88,3	97,7	99,2
Stavebnictví	59,1	63,9	53,1	76,7	83,3	88,3	97,5	98,7
Doprava	51,2	54,2	40,2	64,8	80,0	88,4	95,6	99,2
Obchod a veřejné stravování	43,3	45,7	45,1	76,9	81,4	79,5	95,5	98,5
Věda a výzkum	86,5	73,5	61,3	87,7	99,7	94,0	93,4	99,2
Zdravotnictví a sociální péče	94,6	79,5	59,7	78,0	99,3	98,6	95,5	81,2
Školství, kultura a osvěta	82,2	67,7	69,0	85,6	96,7	94,1	80,7	96,8
Správa a soudnictví	66,1	54,8	47,3	78,9	98,7	90,5	80,6	97,6
Celkem	65,6	56,1	47,9	76,4	91,4	89,4	94,4	98,3

Pramen: *Šetření odborníků a duševních pracovníků 1973.*

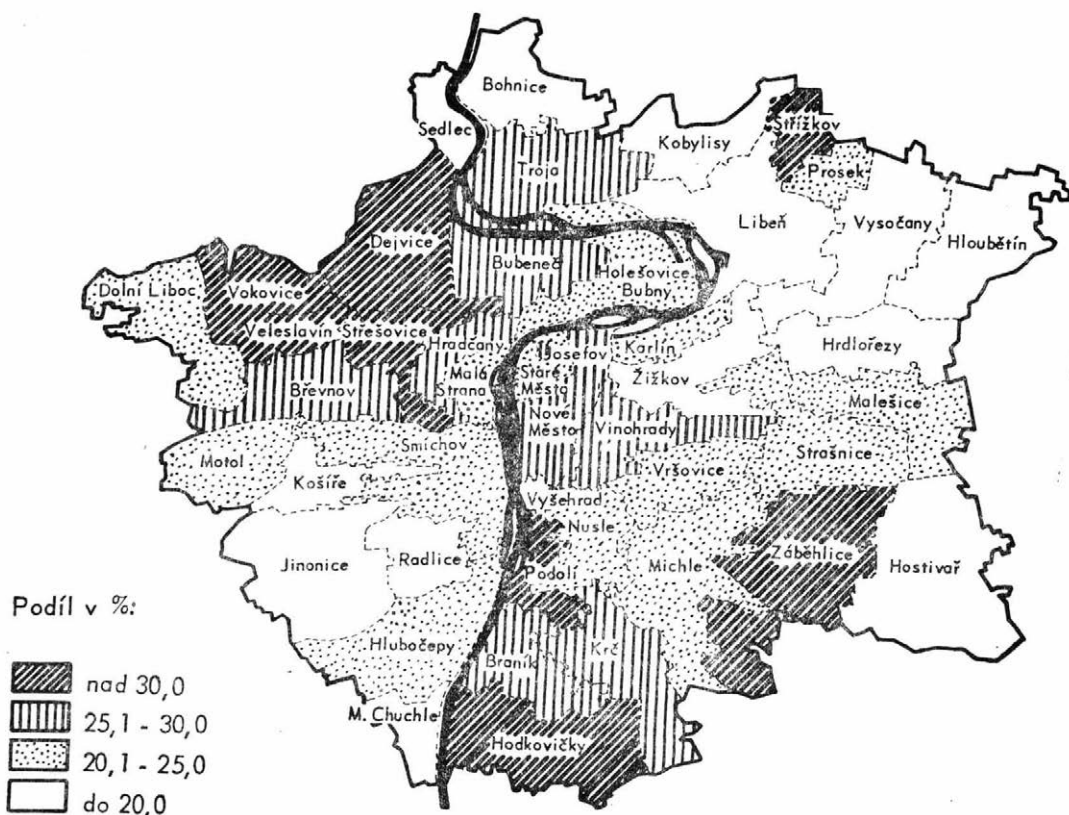
¹ Jednotlivé stupně vzdělání jsou tyto: vysokoškolské, úplné střední odborné, střední odborné, úplné střední všeobecné. Řádek Celkem zahrnuje i neuvedená odvětví.

První čtyři sloupce informují o tom, kolik pracovníků na funkčních místech s určitým požadovaným vzděláním má skutečné vzdělání odpovídající nebo vyšší (například z pracovníků průmyslu na místech s požadovaným úplným středním odborným vzděláním má toto vzdělání nebo vysokou školu 49,5 %). Další čtyři sloupce informují o tom, kolik pracovníků s určitým dosaženým vzděláním zastává funkce jemu odpovídající nebo funkce s vyšším požadovaným vzděláním (například z pracovníků průmyslu s ÚSO vzděláním zastává funkce s požadovaným ÚSO nebo vyšším vzděláním 88,3 %).

⁹ Propočet skupiny inteligence z ekonomicky aktivních obyvatel podle statistických šetření od-

borníků používají například M. N. Rutkevič [1975] a S. L. Senjavskij [1973].

Kartogram 3: Podíl osob s vysokoškolským a úplným středním odborným vzděláním v populaci nad 15 let

dle požadovaného vzdělání, objevují se značné difference. Na jedné straně chybí 29 tisíc odborníků s vysokoškolským vzděláním, 40 tisíc s úplným středním odborným vzděláním a 9 tisíc s nižším odborným vzděláním; na druhé straně je mezi duševními pracovníky navíc 17 tisíc osob se středním všeobecným vzděláním a 61 tisíc se základní školou. Pokud jde o nedostatek vysokoškolsky vzdělaných odborníků, je situace v Praze nepatrně lepší než v průměru ČSSR, na všech ostatních stupních jsou ale příslušná funkční místa obsazena z hlediska vzdělání hůře než v celospolečenském průměru.

V tabulce 5 uvádíme obsazení míst duševních pracovníků a využití dosaženého vzdělání v některých důležitých odvětvích národního hospodářství. Obsazení funkčních míst, zároveň ale i využití vzdělání je vesměs lepší v nevýrobních odvětvích,

zatímco ve výrobních odvětvích, zejména pak v průmyslu, je jak obsazení míst, tak využití vzdělání výrazně podprůměrné. Především v oblastech vědy a výzkumu, zdravotnictví, školství a kultury se zřejmě spojuje větší administrativní tlak na přiměřené vzdělanostní obsazení funkcí (a zároveň i na přiměřené uplatnění absolventů škol) s atraktivitou těchto odvětví, zejména pro vysokoškolsky vzdělané pracovníky. Výrobní odvětví nemohou dosáhnout této úrovně ani při využití všech existujících kádrových rezerv.

Jak vidíme, potřeby kvalifikované duševní práce zůstávají v Praze nepokryty ve společensky nadprůměrné míře. Přes permanentní růst středoškolsky a vysokoškolsky připravených pracovníků je vzdělanostní struktura pražských pracujících pod úrovní některých jiných velkých měst. Podle údajů sčítání lidu z r. 1970 je

z šesti měst s více než 100 000 obyvatel Praha na předposledním místě v zastoupení absolventů středních odborných škol a nemá prvenství ani v podílu vysokoškolsky vzdělaných kádřů. V tomto směru se dostala za mladší města s menším komplexem společenských funkcí, především za rychle rostoucí slovenská města. Od nich ji však odlišuje nižší podíl osob se základním vzděláním, a tedy nadprůměrná vzdělanostní homogenita populace.

Tato relativní vzdělanostní stejnorodost je patrná i v generačním průřezu populací, v němž se setkáváme se skutečně rádivými rozdíly vzdělání pouze mezi některými věkovými skupinami žen. Velká mezigenerační kontinuita vzdělání podmiňuje i jeho relativně rovnoměrné rozložení v prostoru města. Generační specifika nových sídlišť přirozeně vede i k jejich vzdělanostní převaze; jak ale ukazuje kartogram 3, nejde o žádnou koncentraci vzdělaných osob, nýbrž v podstatě jen o mírné rozdíly. Domníváme se však, že obraz zachycující prostorové rozložení dělnické kvalifikace a současně vzdělání by byl poněkud jiný, že v nových obytných celcích dochází ke koncentraci kvalifikace v obou těchto dimenzích a tedy i k aktivní interakci vyspělých složek dělnické třídy a inteligence. Prostorová segregace sociálních skupin přestala být pro Prahu problémem — nyní se otvírá otázka využití všech potencií, jež z prohlubující se sociální a ekologické homogenizace plynou a jež podmiňují charakter socialistického velkoměsta, tj. integrovaného prostředí rozvíjející se spolupráce a prohlubujícího se svazku dělnické třídy a socialistické inteligence.

Pražská inteligence stojí před dalším rozvojem, který nutně provází i stimuluje současný stavební, ekonomický i demografický rozmach města. Rozhodující složkou její sociální reprodukce bude i nadále dělnická třída, i když se také bude zvyšovat její mezigenerační seberekрутace vycházející z již vyhraněně socialistického charakteru dnešní struktury inteligence. Růst její početnosti by měl být zajišťován nikoli na úkor dělnické třídy (jejíž zastoupení ve složení pracujících je dlouhodobě stabilní), nýbrž na základě zmenšování kategorie ostatních zaměstnanců,

tj. duševních pracovníků bez odpovídající kvalifikační přípravy. Zvětšování skupiny inteligence je třeba dosahovat postupným vyrovnáváním skutečné struktury vzdělání s jeho požadovanou strukturou, pokud odráží skutečnou národohospodářskou potřebu. Zmenšování zprostředkujících vrstev, nevyhraněných složek sociální struktury, které představují různé kategorie nekvalifikovaných zaměstnanců, povede rovněž k většímu sepětí dělnické třídy a inteligence, k prohlubování jejich reálných sociálních vazeb.

4. Reprodukce sociální struktury

Nová podoba sociálně třídního složení pražského pracujícího obyvatelstva v sobě skrývá kontinuitu, danou postupně se zmenšující vahou staré sociální struktury jako základní reprodukční báze struktury nové. V genetických momentech dnešního složení jsou obsaženy některé prvky struktury charakteristické pro kapitalistickou společnost, které mizí teprve v dlouhodobém vývoji, s výměnou generací. To je velmi důležitý aspekt dynamiky sociální struktury, o kterém však nejsou k dispozici potřebná data. Pouze v rámci Mikrocensu 1967 byly zkoumány některé charakteristiky mobilitních procesů, tj. třídní původ a původní sociální příslušnost obyvatel Prahy. Jak se ukázalo, v Praze je více koncentrováno obyvatelstvo pocházející z rodin úředníků a zaměstnanců (28 % v Praze oproti 9 % na ostatním českém území), přičemž z rodin buržoazie pocházelo 6 % a z rodin maloburžoazie 16 % šetřených respondentů. Největší váhu měl ovšem dělnický původ, charakteristický pro 49 % populace. Podíl třídní struktury kapitalistické společnosti na sociální struktuře Prahy se ovšem snižuje s každým rokem a reprodukce sociální struktury na vlastní socialistické bázi nabývá stále větší převahu nejprve ve vnitrogeneračním, v dalším sledu pak i v mezigeneračním čase. Tím je dána i rychlost přesunu probíhajících ve všech dimenzích sociálního postavení.

Vzhledem k omezenému množství dat můžeme tento typ pohybů dokumentovat na přesunech ve složitosti práce, jak byly zachyceny v Mikrocensu 1967. Porovná-

Tabulka 6: Ekonomicky aktivní obyvatelstvo podle pohlaví, věku a sociální skupiny v letech 1950—1970 (v %)¹

		Muži				Ženy			
		20—29	30—39	40—49	50—59	20—29	30—39	40—49	50—59
1950		46,1	33,4	32,0	25,4	31,9	40,9	52,6	57,4
		31,8	19,0	17,9	14,5	18,9	19,5	22,5	18,8
		52,4	60,4	57,5	61,9	66,9	54,6	40,4	31,2
		1,5	6,2	10,5	12,7	1,2	4,5	7,0	11,4
		70,3	96,8	84,5	85,1	53,9	36,5	39,6	31,1
1961		53,4	37,5	43,5	49,3	22,4	29,9	42,0	53,7
		30,5	20,3	21,0	23,4	13,8	15,5	19,4	21,4
		44,1	59,7	53,1	47,0	75,0	65,5	53,0	41,3
		13,4	20,4	13,2	9,6	8,6	8,9	3,6	1,7
		2,5	2,8	3,4	3,7	2,6	4,6	5,0	5,0
1970		92,2	98,8	97,4	91,0	76,1	69,7	73,3	53,2
		63,2	41,8	34,6	42,8	31,2	25,7	35,7	48,9
		19,7	14,7	12,4	11,1	10,4	8,8	12,2	14,2
		30,7	53,6	61,4	53,0	61,3	69,6	59,1	46,0
		10,0	24,2	25,2	13,9	9,7	13,6	7,3	2,6
		6,1	4,6	4,0	4,2	8,5	4,7	5,2	5,6
		90,6	99,0	98,2	91,8	81,1	87,2	87,6	59,1

Prameny: Sčítání lidu 1950, 1961, 1970

¹ V každé věkové skupině jsou uvedeny tyto její složky:

1. dělníci celkem
2. z toho dělníci v průmyslu
3. zaměstnanci celkem
4. z toho zaměstnanci s vysokou školou
5. ostatní skupiny (do 100 %)
6. podíl ekonomicky aktivního obyvatelstva v celé populaci

me-li pracovní zařazení dotázaného a jeho otce, došlo v 65 % ke změně kategorie složitosti práce; přesuny zde tedy byly rychlejší než v rámci ČSR (kde bylo mobilních 58 %). Rozdíl byl způsoben odlišností dotázaných a jejich otců podle uvedeného ukazatele, přičemž rozsah „cirkulace“ byl v obou porovnávaných souborech stejný (49—50 %). Zde nemůžeme pominout migraci jako významný aspekt reprodukce sociální struktury pražského obyvatelstva — v daném případě zachycujeme totiž do minulosti nikoli sociálně ekonomické charakteristiky Prahy, ale charakteristiky otců dnešních Pražanů, bydlících z velké části mimo hlavní město. Podle některých výzkumů lze odhadnout, že zhruba 40 % dnešních Pražanů není „Vltavou křtěno“, a to přes poměrně volné tempo imigrace v posledním období. Trvalý přechod do velkoměsta má specifické soci-

ální souvislosti, v nadprůměrné míře je spojen i se změnou sociálního postavení, růstem životní úrovně, zlepšením bytových podmínek apod. Tento faktor vysvětluje do značné míry i vyšší, strukturálně podmíněný podíl mezigeneračních sociálních přesunů, zachycený z hlediska současné (resp. poměrně nedávné) pražské populace. Druhou stránkou stejného procesu je pak menší pohyblivost ve vnitrogeneračních drahách, jejichž prostor se rozsahem mezigeneračních změn a přílivem nových pracovních sil nutně zmenšuje. Z hlediska původního postavení a vnitrogeneračních přesunů proběhlo v Praze poněkud méně přesunů v porovnání s českými zeměmi (49 oproti 56 %).

Mobilitní přesuny však zachycují jen jeden, a to méně významný aspekt reprodukce sociální struktury, kterou musíme sledovat v několika různých rovinách.¹⁰

¹⁰ K problémům mobilitního přístupu viz podrobněji [Charvát, Linhart, Večerník 1975]. K některým

otázkám reprodukce sociální struktury a dělnické třídy viz [Charvát 1976].

V tabulce 6 uvádíme některé hrubé údaje o tomto složení podle cenových dat z let 1950 až 1957. Věkové členění umožňuje na jedné straně sledovat, jak se ve společenském vývoji mění „sociální profil“ demograficky vymezených kategorií obyvatelstva, na druhé straně pak zkoumat, jaké nové prvky tento vývoj vnáší do složení každé další věkové kategorie, reprezentující do určité míry i novou generaci. Jak se ukazuje, v obou směrech došlo k rozsáhlým změnám, které byly navíc umocněny celkovým růstem počtu ekonomicky aktivních Pražanů. Pokud jde o trendy v reprodukci sociální struktury, můžeme data interpretovat jako pohyby určitých generací, jako změny uskutečněné mezi generacemi, ale i jako pohyby v mezigenerační reprodukční bázi (tj. vezmeme-li odstup dvacetilet jako přibližnou relaci sociálního složení generace otců a matek a generace jejich dětí).

Ve všech těchto rovinách se ukazuje v prvé řadě posílení váhy dělnické třídy jako vyústění minulých reprodukčních procesů a jako zdroj budoucích reprodukčních procesů. To platí přesto, že zejména v pohybu uvnitř věkových kohort dochází k významným přesunům od dělnických k zaměstnaneckým profesím. Příznačný a pro budoucnost nemálo významný je růst počtu dělníků mezi věkovými skupinami, který sledujeme u mužů ve dvou kohortách do 39 let a u žen v nejmladší kohortě do 29 let. Z hlediska reprodukce sociální struktury je rovněž velmi důležitá skutečnost, že se zřetelem k zastoupení dělnické třídy se „sociální profil“ jednotlivých věkových kategorií vůči minulosti výrazně homogenizoval, že se nesetkáváme — zejména v porovnání s r. 1950 — s odlivem dělníků ve starších věkových skupinách.

Totéž, co konstatujeme u dělníků, platí v inverzní optice pro zaměstnance jako souhrnnou skupinu nemanuálních profesí. V jejím rámci však probíhají významné přesuny směrem k vzdělanějším kategoriím, a to jak v rámci věkových kohort, tak mezi nimi. Z toho hlediska je zvlášť významný proces vzdělanostního vyrovnávání mezi muži a ženami, který vede k velmi odlišným diferencím mezi různými věkovými kohortami v rámci těchto pod-souborů. Porovnáme-li ovšem vzdělanostní složení věkových skupin v Praze a v ostatních městech v roce 1970, zjistíme, že se rozdily zvětšují v neprospěch Prahy; pro budoucnost se tak zakládá opožďování růstu kvalifikační struktury v hlavním městě.¹¹

Údaje tabulky 6 také ukazují, byť ve velmi hrubé podobě, historická specifika reprodukčních procesů, úzce spjatá s celospolečenským vývojem. Období padesátých let, tj. období zásadních změn v ekonomickém zapojení a třídním složení populace, je charakterizováno převahou přesunů v rámci jednotlivých kohort (přesunů, které ovšem nebyly zachyceny v celém rozsahu vzhledem k neúplné srovnatelnosti cenových dat z let 1950 a 1961). Jsou minimalizovány soukromovlastnické složky sociální struktury, dochází k rozsáhlým přelivům mezi dělnickou třídou a kategoriemi nemanuálních pracovníků, do výdělečné činnosti se zapojuje většina žen. Období šedesátých let se naproti tomu vyznačuje relativní stabilizací základního členění věkových kohort (příčemž ovšem dochází k přesunům mezi méně kvalifikovanou a kvalifikovanější částí jak u dělníků, tak u zaměstnanců) a podstata změn sociální struktury se přenáší do rozdílů mezi věkovými kohortami, z nichž každá následující vykazuje nový „sociální profil“, pozměňující i celkové charakteristiky ekonomicky činného obyvatelstva.

Jak naznačují vývojové perspektivy sedmdesátých let, uvedené „mezikohortní“ změny stačí pokrýt potřebné změny v kvalifikačním složení pražských pracujících. Tendence k stabilizaci sociální struktury v rámci kohort se tedy bude spíše posilovat, mj. v souladu s růstem kvalifikačních nároků a stoupajícím napětím v bilanci pracovních sil. Vůči „vnitřikohortní“ struktuře budou ovšem mít určitý modifikující vliv dva jevy, rozšiřující demografickou základnu reprodukce pražského obyvatelstva: 1. zvětšení správního území

¹¹ Podle sčítání 1970 byly v kategorii 25–29letých podíly osob s úplným středním odborným a s vysokoškolským vzděláním následující:

	Praha	Brno	Bratislava	Košice
Muži: ÚSO	21,6	22,6	20,7	27,0
	VS	15,7	17,0	24,6
Ženy: ÚSO	29,8	28,7	27,2	30,7
	VS	13,3	13,8	22,1

hlavního města v roce 1974, 2. vyšší migrační přírůstky. Jak přiřazení dalších příměstských obcí, tak v současné době podporovaná migrace do Prahy působí mírně, avšak souhlasně na zvýšení podílu dělnické třídy.¹²

Souhrnně tedy můžeme říci, že další dynamika sociálně třídní struktury v hlavním městě se bude rozvíjet v hluboké kontinuitě s dosavadními procesy i v nejužší návaznosti na celospolečenské změny. Z perspektiv, které byly v programových dokumentech otevřeny pro společnost vcelku a pro Prahu zvláště, vyplývají pro sociálně třídní strukturu tyto základní procesy:

— další zvyšování a intenzivnější využívání koncentrace, kvalifikace a participace dělnické třídy, její spojování s nejmodernější výrobní technikou a všestranný sociální rozvoj;

— početní a vzdělanostní růst socialistické inteligence, její další sblížování s výrobou a s dělnickou třídou;

— zmenšování počtu duševních pracovníků bez potřebné kvalifikace (jako důsledek uvedených procesů), a to na základě růstu vzdělanosti a uplatňování vědeckotechnického pokroku v oblasti řízení, služeb apod.;

— další vyrovnávání sociálního postavení a životních podmínek společenských tříd a skupin, promítající se i do pokračující prostorové homogenizace;

— zajištění reprodukce sociálně třídní struktury ve směru odpovídajícím budování vyspělé socialistické společnosti, a to především na základě měnícího se sociálního profilu nastupujících generací, při zachování určitého podílu vnitrogeneračních přesunů.

Ve všech těchto procesech by se Praha měla dostat do popředí společenského vývoje, tj. v souladu se svým postavením několikanásobného centra by měla otevírat perspektivy dalších socialistických přeměn a v určitém smyslu prověřovat nové formy, v nichž se bude utvářet sociálně třídní struktura celé naší společnosti. Proto i požadavky, které musíme na její

tvorbu v hlavním městě klást, by měly být náročnější a měly by vycházet nejen z přítomných, ale i z budoucích potřeb.

Prameny a literatura

- Číslo o hlavním městě Praze, Městská správa ČSÚ v Praze 1975.
- Charvát F., Linhart J., Večerník J.: *Vývoj sociálně třídní struktury Československa v třiceti letech budování socialismu*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Charvát F.: *Dělnická třída v procesech reprodukce sociální struktury socialistické společnosti*. Sociologický časopis 1976, č. 6.
- Musil J.: *Demografická a sociálně hygienická struktura Prahy a některých jiných českých měst*. Disertační práce, Praha 1959.
- Rutkevič M. N.: *Tendenci izmenenija social'noj struktury sovetskogo obščestva*. Sociologičeskije issledovanija, 1975, č. 1.
- Senjavskij S. L.: *Izmenenija v social'noj strukture sovetskogo obščestva 1938—1970*. Moskva, Mysl 1973.
- Seitání 1930, 1950, 1961, 1970*. Pramenné publikace SSÚ a FSÚ.
- Soupisy obyvatelstva z let 1946—1947*. Praha, SSÚ 1951.
- Statistická ročenka 1975*. Praha, SNTL-Alfa 1975.
- Šetření kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků 1974*. Pramenné publikace Městské správy ČSÚ v Praze.
- Šetření odborníků a duševních pracovníků 1961—1973*. Pramenné publikace Městské správy ČSÚ v Praze.

Резюме

Харват Ф., Вечерник И.: Динамика и воспроизводство социально-классовой структуры города Праги

Социальная структура столицы привлекает и органически объединяет наиболее прогрессивные общественные слои, стимулирует их взаимодействие и единство, обновляемое и развиваемое в повседневной производственной деятельности, в соучастии в присущих всем им общим потребностям и интересам. Рамками, в которых протекали изменения в обоих основных общественных группах Праги — в рабочем классе и в интеллигенции — являлась, конечно, структура всего чехословацкого общества. Формирование социалистического общества шло прежде всего по пути преодоления унаследованных от прошлого различий, вследствие чего другие города опережали Прагу как по темпам роста, так и по динамике социального развития. Одновременно имела

¹² Zatímco na území Prahy v hranicích před připojením jedenadvaceti obcí v roce 1968 bylo v roce 1970 41,7 % dělníků z celkového počtu ekonomicky aktivních osob, činil na přiřazeném území tento podíl 53,4 %; rozšířením správních hranic se tak

podíl dělníků zvýšil o 1 %. Pokud jde o působení migrace na sociální složení, viz tabulku 2 v článku J. Musila, z níž plyne poměrně příznivý index stabilizace u dělnických kategorií.

место значительная социальная гомогенизация в рамках экологической структуры Праги.

Рабочий класс как целое, и промышленные рабочие как ядро рабочего класса, остаются несмотря на определенные изменения крупнейшими социально гомогенными и сосредоточенными компонентами социальной структуры, ее решающими движущими силами. Для рабочего класса характерен высокий уровень квалификации, участия в экономической и политической жизни. Этим показателям, однако, не отвечает уровень технического оснащения пражской промышленной базы. Значительным был и рост интеллигенции в Праге, но темпы этого роста были медленнее чем в других местах, что привело к тому, что потребности в высококвалифицированном умственном труде удовлетворяются в Праге в заметно меньшей мере, чем в других городах.

Воспроизводство социальной структуры, рассматриваемое с точки зрения мобильности, выказывает с одной стороны более значительные сдвиги между поколениями (определяемые значением миграций), а с другой стороны относительно меньшие сдвиги внутри поколений (определяемые более медленным темпом изменений структуры рабочей силы). Заостряя внимание на возрастные когорты (таб. 6), мы обнаруживаем историческую обусловленность процессов воспроизводства, в которых вначале преобладают сдвиги внутри когорт, тогда как позже сущность изменений социальной структуры сдвигается в сторону различий между когортами.

Summary

Charvát F. — Večerník J.: Dynamics and Reproduction of Prague's Social Structure

The social structure of the capital involves and organically interconnects the most progressive social components, stimulating their co-operation and unity which are re-established and developed in everyday production activities on the one hand, and in sharing

common needs and interests on the other. It was, of course, the structure of the entire Czechoslovak society that represented the framework of fundamental changes taking place in both the main social groups of Prague — i.e. the working class and the intelligentsia. The formation of socialist society was aimed at overcoming the differences inherited from the past, and, for this reason, other towns were growing at a more rapid rate than Prague which thus relatively lagged behind and manifested a slower social dynamics. A marked social homogenization was simultaneously taking place within the scope of its ecological structure.

Notwithstanding certain changes, the working class as a whole and industrial workers as its core continue to be the greatest socially homogeneous and concentrated components and the key motive powers of Prague's social structure. The working class is characterized by a high qualification level and by considerable economic and political participation; these, however, are out of keeping with the technological level of Prague's industrial basis. Also the growth of the intelligentsia was of great significance: since, however, this has been taking place at a slower rate than elsewhere, the needs of qualified brainwork remain uncovered to an extent which is socially above the average.

The reproduction of social structure followed from the mobility aspect involves, on the one hand, more intensive intergeneration motions (given by the implications of migration), and, on the other hand, lower intrageneration shifts (given by a slower motion in the labour-power structure). From the viewpoint of age cohorts (Table 6), the historically conditioned character of reproduction processes makes itself felt: in the first stages it is shifts within the framework of cohorts that predominate, whereas, later on, the substance of social-structure changes shifts into differences among cohorts.

Znalost demografické struktury a dlouhodobých populačních trendů obyvatelstva jakéhokoliv území nebo lokality je jedním z východisek obecné analýzy sociální struktury a vývoje dané populace. Navíc u hlavního města s tak výrazným postavením v ekonomickém, sociálním a kulturním životě ČSR i ČSSR, jaké má Praha, má analýza demografických problémů do značné míry také prognostickou hodnotu, neboť v populaci metropole v urbanizujících se společnostech se často s předstihem objevují ty rysy demografického chování a demografických struktur, které postupně difundují do ostatních částí státu.

V této stati jsou rozebrány hlavní rysy soudobé struktury obyvatelstva Prahy podle výsledků sčítání z roku 1970. Pro ujasnění dynamiky demografické struktury je provedeno — pokud možno — srovnání dat z roku 1970 s údaji z roku 1961, případně i z roku 1950. Vzhledem k omezenému rozsahu studie nejsou všechny stránky demografické struktury dokumentovány tabulkami a v textu jsou uvedeny pouze hlavní výsledky rozborů. Vzhledem k tomu, že studie usiluje o vystižení podstatných znaků struktury obyvatelstva, neobsahuje rozbor všech stránek skladby pražské populace a je nutně selektivní.

Analýza demografických procesů je rovněž zaměřená na ty pochody, v jejichž průběhu se v posledních letech objevily nové rysy vyžadující pozornost. Jsou to zejména procesy spojené s přirozenou měnou obyvatelstva, tj. s porodností a úmrtností, a na druhém místě nové momenty v migraci. Migračním procesům je ve studii záměrně věnována větší pozornost než obvykle, neboť stěhování do Prahy a z Prahy zůstávalo dosud nezasloužené stranou sociologických a demografických rozborů.

I. Struktura obyvatelstva podle základních demografických znaků

Složení podle pohlaví a věku

Nízká porodnost charakteristická pro velká města, spojená v Praze s poměrně malým rozsahem přistěhovalectví, vedla spolu s dalšími faktory ke vzniku specifického složení obyvatelstva podle pohlaví a věku.

Roku 1970 bylo z celkového počtu 1 079 526 trvale v Praze bydlících osob 502 741 mužů a 576 785 žen, čili na 1000 mužů připadalo 1147 žen: to je hodnota značně převyšující průměr za celou ČSR, v níž na 1000 mužů připadlo 1065 žen.

Nerovnováha mezi počtem mužů a žen je typickým znakem velkých měst, zejména měst se stárnoucí populací a s koncentrací terciárních funkcí. Závažnou skutečností je, že femininita pražského obyvatelstva se dlouhodobě zvyšuje — roku 1950 připadalo na 1000 mužů 1130 žen, roku 1961 1134 a roku 1970 1147. Na uvedený trend působila celá řada skutečností; mezi trvalé ekonomické faktory patří struktura pracovních příležitostí v Praze, s výraznou převahou terciární složky zaměstnávající a přitahující tradičně ženy. Vysoká femininita Prahy je rovněž způsobena procesem stárnutí její populace a rozdíly v úmrtnosti mužů a žen. Svou roli má v této souvislosti i struktura migrantů. Prakticky každý rok se do Prahy stěhuje více žen než mužů, a naopak z Prahy se stěhuje více mužů než žen. Tak v období 1958—1969 se do Prahy přistěhovalo 89 tisíc žen a 84,8 tisíc mužů. A konečně ve vyšších ročních období je nerovnováha zesílena ztrátami mužů, způsobenými oběma světovými válkami.

Výrazným rysem pražské populace je skutečnost, že patří k tzv. regresním typům populací se slabě zastoupenou složkou dětí do 15 let a naopak se silnými roč-

níky osob v poproduktivním věku. Taková věková struktura obyvatelstva má četné ekonomické a sociální důsledky, a řada typických prvků způsobu života v Praze je srozumitelná pouze s ohledem na tuto skutečnost. V pražské populaci r. 1970 spadalo 26,4 % obyvatelstva do postproduktivního věku a pouze 15,3 % tvořily děti do patnácti let. Analogická data pro ČSR jako celek se rovnala 21,6 % a 21,2 %, a také v ostatních českých velkoměstech byla příznivější. Proces stárnutí pražského obyvatelstva je dlouhodobým jevem, který souvisí s obecným demografickým vývojem, avšak v Praze nabyl zvlášť výrazných rysů. Roku 1950 byl podíl mužů starších šedesáti let 10,2 %, roku 1961 13,5 % a při sčítání roku 1970 činil již 19,2 %. Obdobně, i když pomalejším tempem se zvyšoval podíl starších žen z 19,8 % roku 1950 na 24,9 % v roce 1970. Stárnutí pražského obyvatelstva je způsobeno především dlouhodobým snižováním porodnosti, a teprve na druhém místě prodlužováním lidského věku. Střední délka života se mezi roky 1955 a 1970 změnila jen málo — u mužů byla 67,1 a 66,4 roků, u žen 72,7 a 72,8 roků.

Podíl věkové skupiny 15—59letých zůstává dlouhodobě poměrně stabilní, avšak i ona zaznamenává relativní úbytek vyjádřený poklesem z 68,9 % v roce 1950 na 64,2 % v roce 1961 a 62,5 % v roce 1970.

Složení podle rodinného stavu

Ve starších analýzách struktury obyvatelstva měst se zdůrazňovalo, že typickým rysem velkoměstských populací je nadprůměrné zastoupení osob mimo rodiny, tj. jednotlivců svobodných, rozvedených, ovdovělých. Situace Prahy však neodpovídá tomuto obecně rozšířenému tvrzení.

Jedním ze specifických rysů Prahy jako velkoměsta je totiž něco, co bychom mohli nazvat „rodinným charakterem“. Vyplývá to například z toho, že více než polovina obyvatelstva ve věku od patnácti let výše jsou osoby ženaté a vdané, a že podíl vdaných a ženatých v celku sňatkuschopného obyvatelstva v posledních desetiletích stále rostl. Svědčí o tom i srovnání dat mezi posledními sčítáními. Roku 1961 činil podíl ženatých mužů v obyvatelstvu star-

ším patnácti let 54,8 %, roku 1970 stoupl na 56,4 %. Podíl vdaných žen se zvýšil v této době z 48,2 % na 49,2 %. Ve stejné době o něco ubylo rozvedených mužů, avšak značně se zvětšil podíl rozvedených žen. Proces univerzalizace rodiny v pražské populaci je dokumentován kromě toho rostoucí úrovní sňatečnosti, která z dlouhodobého hlediska v Praze stále stoupala a která byla každý rok většinou vyšší než v ČSR jako celku.

Vysoká hladina rozvodovosti, spojená s femininitou pražského obyvatelstva, způsobuje rychlé zvyšování počtu rozvedených žen, kterých bylo roku 1970 87 tisíc oproti 27 tisícům v roce 1961. Zcela odlišný je vývoj počtu i podílu rozvedených mužů. Roku 1951 jich bylo v Praze 16 tisíc, a během devíti let se jejich počet snížil na 14 tisíc. Většina rozvedených mužů nachází novou partnerku, s níž uzavírá nový sňatek a tím posiluje celkový trend k univerzalizaci rodiny a manželství jako sociální instituce. Lze předpokládat, že při vyrovnanějším počtu mužů a žen by se zvětšil počet žen, které by se znovu vdávaly.

Ekonomická aktivita obyvatelstva

Nevyrovnanost nabídky a potřeby pracovních sil společně s bohatou strukturou pracovních příležitostí a dalšími podmínkami velkoměstského života jsou hlavními důvody vysoké ekonomické aktivity pražské populace. Procento ekonomicky aktivních obyvatel z úhrnu obyvatelstva i z celkového počtu obyvatel v produktivním věku je v Praze vyšší nejenom ve srovnání s celou ČSR, nýbrž i s ostatními českými velkoměsty. Na vysoké ekonomické aktivitě se podíleli muži v roce 1970 51,9 % a ženy 48,1 %, což ve srovnání s údaji z ČSR a ostatních velkoměst svědčí o značné zaměstnanosti žen v Praze.

Odhlédneme-li od zvýšení počtu ekonomicky aktivních osob, které bylo způsobeno připojením obcí na okraji města v roce 1968, zvýšení ekonomické aktivity pražského obyvatelstva mezi roky 1961 a 1970 bylo způsobeno růstem zaměstnanosti žen. Ačkoliv se podíl žen produktivního věku v pražské populaci za uvedené období snížil z 55,7 % na 53,4 %, podíl pracujících žen v celkovém počtu žen a zejména podíl

pracujících žen produktivního věku v celkovém počtu žen tohoto věku se zvýšil, a to ze 68,2 % na 78,5 %. O rostoucí zaměstnanosti žen svědčí i další ukazatele: zvýšení podílu žen v celkovém počtu pracovníků ze 44,7 % na 48,1 % a zvětšení počtu zaměstnaných žen na 1000 zaměstnaných mužů z 809,9 v r. 1961 na 828,2 v r. 1970. Tyto vysoké hodnoty však naznačují, že zaměstnanost žen dosáhla již horní hranice a že je tím vyčerpán poslední extenzivní zdroj pracovních sil.

Velikost a struktura domácností

Roku 1970 se v Praze zjistilo 448 666 censových domácností, z nichž 60,5 % tvoří úplné rodiny, 11,4 % rodiny neúplné, u 1,9 % jde o vícečlenné nerodinné domácnosti a u 26,2 % o domácnosti jednotlivců. Důležitým zjištěním je skutečnost, že téměř 2/3 úplných rodin jsou rodiny bez dětí do patnácti let. Uvedená struktura domácností odráží základní znaky demografické skladby obyvatelstva Prahy, zejména silné zastoupení starších lidí a nízkou porodnost. Většina rodinných domácností bez dětí do 15 let je totiž tvořena manželskými dvojicemi ve středním a vyšším věku, a domácnosti jednotlivců jsou až na některé výjimky domácnosti starších lidí. Potvrzují to i údaje o velikosti domácností. Více než polovinu tvoří domácnosti jednočlenné a dvoučlenné, tj. jednočlenných domácností je v Praze 26,2 % a dvoučlenných, které představují nejčastější typ pražských domácností, je 31,2 %; tříčlenných pak je 24,1 %, čtyřčlenných 14,8 %. Domácnosti s pěti a více osobami tvoří jen velmi malou část a jejich podíl se rovná 3,6 %. Pražská populace tedy žije převážně v malých rodinách, tvořených do značné míry buď pouze manžely ve středním a vyšším věku anebo manžely s jedním dítětem. To je nepochybně jedna z výrazných determinant spotřeby, nároků na služby a vybavení města, a také způsobu života.

Celkový počet 448 666 censových domácností žije v 383 041 bytech, což znamená, že 15 % bytů je obýváno dvěma a více censovémi domácnostmi. Tři čtvrtiny tohoto společného bydlení představuje

nechtěné soužití domácností a vyjadřuje stupeň bytové nouze v Praze.

Většinu společných domácností tvoří dvě úplné rodinné domácnosti nebo jedna úplná a jedna neúplná rodinná domácnost, a také rodiny s jednotlivě žijící osobou. Vzhledem k tomu, že zpravidla jde o domácnosti společně bydlících příbuzných, kteří také společně hospodaří, je vysoký i počet společně hospodařících domácností, který se rovná 12 856. Tato skutečnost do jisté míry potvrzuje tezi o přežívání systému tzv. širší rodiny i ve velkoměstském prostředí, který jsme zjistili v souvislosti s výzkumem asanačních území českých měst.

II. Hlavní rysy demografických procesů v Praze

Současná demografická struktura obyvatelstva Prahy je výsledkem dlouhodobých změn v reprodukčních procesech, to jest porodnosti a úmrtnosti, a také změn v intenzitě a struktuře migrace. Jak přirozený, tak i mechanický pohyb obyvatelstva jsou úzce spojeny s celospolečenským vývojem a se základními sociálně morfologickými procesy, kterými prochází naše společnost, zejména s procesem urbanizace. Pražská populace již v minulosti v mnoha ohledech citlivě reagovala na měnící se podmínky, a v jistém smyslu je populací, ve které se formovaly nové vzorce demografického chování. V tomto ohledu měla vždy analýza demografických procesů v Praze prognostickou hodnotu, jak je to zřejmé například na omezování počtu dětí, na rozvodovosti i potratovosti. Do jisté míry lze říci, že rychlost difúze demografického chování z Prahy do jiných měst a lokalit ČSR je zároveň mírou sociálně prostorové integrace území republiky.

Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti

Jak v Praze, tak i v celé republice se v poválečných letech udržovala sňatečnost na poměrně vysoké úrovni, tj. v rozmezí 11–13 sňatků na 1000 obyvatel. Vrcholu bylo dosaženo v roce 1950. To svědčilo jednak o příznivějších ekonomických podmínkách obyvatelstva, jednak ale také o menších nárocích na ekonomickou

„přípravu“ manželství. Kromě toho působily i další činitele: snížení hranice dospělosti po II. světové válce, v jisté míře i kompenzace za odložené sňatky z doby válečné, a na počátku padesátých let také poměrně silné ročníky mužů a žen, které se dožívaly věku uzavírání sňatků.

Po vrcholu v roce 1950, kdy připadalo 12,9 sňatků na 1000 obyvatel, došlo v padesátých letech k značnému poklesu sňatečnosti a její úroveň z roku 1957 (6,4) představovala polovinu úrovně z roku 1950. V podstatě bylo toto snížení způsobeno změnou věkové skladby, to jest snížením počtu osob ve věkových skupinách 20–29 let. Kolem roku 1957 uzavírali totiž sňatky lidé, kteří se narodili v době nejnižší natality hospodářské krize třicátých let. Od roku 1957 až do přítomné doby se sňatečnost pražského obyvatelstva opět zvyšovala a v roce 1972 překročila hladinu 10 sňatků na 1000 obyvatel. V posledních letech byla trvale vyšší než v celé ČSR.

Při posuzování sociologické situace Prahy se velmi často poukazuje na vysokou rozvodovost jejího obyvatelstva. I když je rozvodovost v Praze více než dvojnásobná ve srovnání s celou republikou, zapo-

míná se často na skutečnost, že je mnohem nižší než v řadě menších českých měst s vysokou mobilitou obyvatelstva. Je také důležité, že úroveň pražské rozvodovosti je — přes určité zvyšování — v podstatě stejná již řadu desetiletí. Již v dvacátých letech připadalo na 1000 Pražanů kolem 2,5 až 2,8 rozvodů, a na této hodnotě setrvala rozvodovost Prahy i po druhé světové válce až do poloviny šedesátých let. Po roce 1966 hodnota rozvodovosti v Praze překročila hodnotu 3 rozvodů na 1000 obyvatel. V ostatních částech republiky se však ve srovnání s předválečnou dobou mezitím ztrojnásobila.

Vzhledem k tomu, že úroveň rozvodovosti je také do jisté míry závislá na množství uzavřených sňatků, používá se v demografii indexu rozvodovosti, který udává, kolik připadá rozvodů na 100 sňatků. Z tabulky 1 je patrné, jak se vyvíjela ve světle tohoto ukazatele rozvodovost po roce 1960 v Praze ve srovnání s ČSR a je vidět, že v Praze se udržovala v podstatě na stejné úrovni, kdežto v ČSR jako celku se dlouhodobě zvyšovala a rozdíl mezi Prahou a ostatním územím se zmenšoval v souladu s teorií difúze demografického chování.

Tabulka 1: Vývoj demografických ukazatelů v Praze a v ČSR v letech 1960–1975

Rok	Praha				ČSR			
	Živě naroze- ných	Zemře- lých	Sňatků	Rozvodů na 100 sňatků	Živě naroze- ných	Zemře- lých	Sňatků	Rozvodů na 100 sňatků
	na 1000 obvatel				na 1000 obyvatel			
1960	8,2	10,4	7,6	34,3	13,3	9,7	7,7	17,5
1961	8,4	10,6	7,6	37,9	13,7	9,9	7,7	18,8
1962	9,2	11,5	8,4	33,6	13,9	10,8	8,0	18,3
1963	10,9	11,3	8,9	32,4	15,4	10,4	8,3	18,4
1964	11,5	11,6	9,2	28,5	15,9	10,5	8,3	17,9
1965	11,3	11,7	9,1	30,1	15,1	10,7	8,4	19,8
1966	10,4	12,1	9,0	36,1	14,4	10,8	8,6	20,6
1967	10,4	12,4	9,0	32,6	14,0	11,1	8,9	19,9
1968	10,4	13,3	8,9	34,0	13,9	11,7	9,0	20,9
1969	10,5	14,3	8,6	32,7	14,5	12,2	9,1	22,7
1970	11,7	14,3	9,6	34,1	15,1	12,6	9,2	23,7
1971	12,3	14,2	9,9	40,1	15,7	12,4	9,3	25,7
1972	13,1	13,9	10,3	32,7	16,6	12,1	9,7	23,5
1973	15,0	14,2	10,7	33,4	18,3	12,5	10,0	25,4
1974	15,9	14,3	10,3	35,2	19,4	12,6	9,8	25,5
1975	16,4	14,2	10,4	35,2	19,1	12,4	9,7	26,9

Pramen: Pohyb obyvatelstva. FSÚ.

Praha měla jako velkoměsto již od dvacátých let velmi nízkou úroveň porodnosti a plodnosti, která v posledních letech před II. světovou válkou klesla natolik, že v druhé polovině třicátých let zaznamenala Praha negativní přirozený přírůstek obyvatelstva. Tato kulturní a sociální norma nízké porodnosti, tj. omezování počtu dětí v rodinách, se tudíž ustálila v Praze již před několika desetiletími. Po období vysoké porodnosti za války a v poválečných letech se tato norma zase začala postupně uplatňovat, takže od roku 1957 až do roku 1972 zaznamenala Praha opět negativní hodnoty přirozeného přírůstku obyvatelstva. Po roce 1972 je díky zvětšování počtu žen ve fertilním věku i výrazným propagačním opatřením počet živě narozených dětí opět vyšší než počet zemřelých osob.

Spolehlivější odpověď na otázku, zda je nízká úroveň fertility stabilním rysem reprodukce pražské populace, poskytují ukazatele celkové i specifické plodnosti žen a ukazatel hrubé míry reprodukce. Z rozboru těchto ukazatelů je vidět, že již od roku 1950 trval pokles plodnosti, který se projevoval zejména omezováním plodnosti vyšších věkových skupin fertilních žen. Současně s tím se o něco zvyšovala plodnost žen 15—24letých. Ukazatel hrubé míry reprodukce potvrzuje, že již od roku 1950 byla tato hodnota nižší než 1000, což je hodnota zaručující prostou reprodukci populace. Je tedy zřejmé, že nízká úroveň fertility je trvalým znakem pražské populace, a je více než pravděpodobné, že je s ní zapotřebí počítat i v budoucnosti.

Přes stabilitu základní úrovně reprodukce pražské populace lze pozorovat v uplynulých třiceti letech důležité strukturální změny ve fertilitě žen, které charakterizují proměny rodinného cyklu. Pražské obyvatelstvo si vytvořilo nový a charakteristický městský způsob reprodukce, který se postupně šířil i mimo Prahu. Při něm je narození dětí co nejvíce soustředěno do prvních let manželství a co nejvíce omezováno ve věku pozdějším. Současně se zkracují intervaly mezi narozením dětí. Naskytou-li se ovšem hned na začátku manželství ně-

jaké potíže, dochází k odsunutí narození druhého a později třetího dítěte, a tím často i k omezení počtu dětí v rodině na jedno. Vytváření nového způsobu reprodukce a fázování rodinného cyklu je patrné z toho, že ještě v roce 1950 měly nejvyšší specifickou fertilitu ženy ve věku 25—29 let a fertilita žen 30—34letých se snížila o polovinu. Ve vyšších věkových skupinách bylo snížení ještě výraznější. Zvýšení plodnosti mladých žen však nevyrovnává všeobecnou tendenci omezovat plodnost ve vyšším věku, tj. v podstatě nepřipouštět narození třetího a v mnoha případech i druhého dítěte. Do jaké míry je tento vývoj vysvětlitelný specifickými rysy sociální struktury pražského obyvatelstva a do jaké míry ostatními faktory, není dosud jasné.

Vývoj úmrtnosti

Rozbor úmrtnosti v poválečné Praze vede k rozlišení dvou období. Prvé trvalo od roku 1945 do roku 1961 a druhé od roku 1962 až do přítomnosti. V prvním z těchto dvou období lze pozorovat klesání hodnot úmrtnosti prakticky ve všech věkových skupinách, zejména však u kojenců a malých dětí. Projevilo se tak zlepšení sociálních a hygienických podmínek pražských rodin, všeobecné zpřístupnění zdravotnických služeb a obecně rozvoj socialistického zdravotnictví, včetně preventivních opatření.

Z analýzy specifické úmrtnosti v letech 1950 a 1961 vyplývá, že relativně nejvíce klesala úmrtnost dětí ve věku 0—4 let a 10—14 let. Dostí výrazný byl i pokles úmrtnosti u mladých a středně starých lidí, například ve věku 30—34 let. Ve vyšších věkových skupinách bylo snížení úmrtnosti menší. Je to pochopitelné, neboť u starších lidí je zdravotní stav ovlivněn jejich předchozím životem a ve velké míře také vnitřními faktory, které nejsou snadno ovlivnitelné vnějšími životními podmínkami. Uvážíme-li, že pražská populace prošla v třicátých letech těžkou hospodářskou krizí a vzápětí nato válkou, není divu, že nesla stopy svého osudu i ve zdravotním stavu a později i v úmrtnosti.

Zlepšené sociální podmínky a rychle se zlepšující péče o děti se promítly do pří-

znivého vývoje kojenecké úmrtnosti. Praha měla před válkou, během ní a v prvních poválečných letech poměrně vysokou úmrtnost dětí do jednoho roku. Ještě v roce 1945 zemřelo z 1000 živě narozených dětí 81 před ukončením prvního roku života. Během deseti let došlo k značnému snížení na hodnotu 26 a roku 1963 klesla kojenecká úmrtnost v Praze na 17,0. To jsou hodnoty velmi nízké, vyskytující se jen v některých evropských zemích.

Mezi hlavní příčiny celkového snížení úmrtnosti patřilo snížení počtu úmrtí na infekční choroby a nemoci způsobené cizopasnými, dále pak snížení úmrtnosti při porodech, na poporodní komplikace, na vrozené vývojové vady a na zvláštní nemoci raného věku, a konečně na neurčitou kategorii tzv. stařecké sešlosti. V tomto posledním případě šlo spíše o důsledek přesnějšího označení příčiny úmrtí než o objektivní snížení úmrtnosti.

Soustavné snižování celkové obecné úmrtnosti se zastavilo na začátku šedesátých let. Roku 1960 se hodnota obecné úmrtnosti v Praze rovnala 10,4, v roce 1962 se zvýšila na 11,5 a roku 1970 dosáhla hodnoty 14,3. Z dat tříděných podle pohlaví vyplývá, že to byla zejména zvyšující se úmrtnost mužů, která způsobila změnu celkové hodnoty obecné úmrtnosti. A i když zčásti bylo toto zvýšení způsobeno změnami ve věkové skladbě populace, analýza údajů podle věku prokázala, že k zvýšení celkové úmrtnosti došlo především proto, že v šedesátých letech se začala zvyšovat úmrtnost mužů starších čtyřiceti let. To pak vedlo k tomu, že ve srovnání s padesátými léty se ke konci šedesátých let snížila střední délka života mužů z 67,1 roku na 66,4 let. Podle dat z první poloviny sedmdesátých let tento nepříznivý vývoj úmrtnosti mužů pokračoval a je novým jevem vyžadujícím zvýšenou pozornost. Větší část zvýšené úmrtnosti jde na vrub úmrtí ve středních a vyšších věkových skupinách, i když i u mladých mužů lze pozorovat větší relativní počet úmrtí. Třídění podle příčin smrti ukazuje zejména na růst počtu úmrtí na nemoci srdce a ústrojí cévního (roku 1958 — 33,2 úmrtí na 10 000 obyvatel, roku 1969 — 61,3 úmrtí) a úmrtí způsobených úrazy, otravami a jinými násilnými

příčinami. I u některých jiných tříd nemocí, jež lze zařadit mezi skupinu degenerativních chorob, lze pozorovat jisté zvýšení. To naznačuje, že se zvýšila zátěž organismu mužů (rostoucí pracovní nároky, výživa, životospráva, životní prostředí), avšak i v tomto případě by spolehlivé vysvětlení vyžadovalo podrobné studium příčin smrti u různých socioekonomických skupin mužů v jednotlivých věkových skupinách.

Stěhování a jeho dlouhodobé trendy

Vzhledem ke klíčovému významu stěhování pro současný demografický vývoj Prahy a také vzhledem k tomu, že údaje o migraci signalizují řadu ekonomických a sociálních problémů hlavního města, věnujeme migraci zvláštní pozornost.

Od roku 1957 je růst Prahy zajišťován v podstatě migrací: bez ní by naopak došlo ke snižování počtu obyvatel. Situace se zlepšila po roce 1972, neboť roku 1973 zaznamenala Praha opět po dlouhé době — tj. od roku 1956 — přirozený přírůstek obyvatelstva. Přesto však relace mezi oběma zdroji růstu prokazuje stále podstatně větší význam zisků ze stěhování než z přirozených přírůstků obyvatelstva. Roku 1973 činil přírůstek ze stěhování 4703 osob a přirozený přírůstek 874; obdobné hodnoty z roku 1974 byly 3575 a 1842.

Z údajů o vzájemném vztahu mezi přirozeným přírůstkem a přírůstkem ze stěhování je však patrné, že významnější role stěhování se vytvořila až po roce 1957. Do té doby byla situace odlišná. V letech 1949—1952 tvořily přírůstek vzniklý stěhováním a přirozený přírůstek zhruba polovinu zdrojů růstu Prahy. Po omezení přistěhovalectví od roku 1953 byla hlavním zdrojem růstu Prahy reprodukce jeho obyvatelstva, kdežto po roce 1957 se jím stala migrace do Prahy.

Vývojová řada podrobněji tříděných údajů za jednotlivé roky ukazuje ještě jiné závažné trendy. Lze je shrnout do následujících bodů:

— dlouhodobě dochází k snižování úrovně mobility, měřené úhrnným počtem přistěhovaných a vystěhovaných osob; je patrná celková tendence k stabilizaci

Tabulka 2: Poměr mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých (index stabilizace) ekonomicky aktivních osob podle vybraných sociálních skupin v Praze 1966—1972

Rok	Sociální skupiny						
	Průmysloví dělníci	Dopravní dělníci	Ostatní dělníci	Techničtí pracovníci	Administrativní pracovníci	Zdravotní a sociální pracovníci	Učitelé, vědci, umělci
1966 M	0,74	0,75	0,54	0,49	0,45	0,73	0,44
Ž	0,64	0,50	0,60	0,45	0,52	0,59	0,41
1967 M	0,69	0,75	0,71	0,47	0,49	0,77	0,37
Ž	0,65	0,66	0,60	0,50	0,51	0,54	0,41
1968 M	0,78	0,81	0,79	0,63	0,58	0,74	0,44
Ž	0,63	0,53	0,66	0,45	0,51	0,51	0,44
1969 M	0,85	0,69	1,03	0,59	0,61	1,06	0,37
Ž	0,63	0,38	0,71	0,44	0,53	0,53	0,36
1970 M	0,65	0,84	1,71	0,61	0,56	1,15	0,53
Ž	0,52	0,59	0,71	0,41	0,52	0,61	0,45
1971 M	0,69	0,87	0,51	0,52	0,58	1,33	0,43
Ž	0,57	0,75	0,71	0,53	0,58	0,65	0,54
1972 M	0,75	1,03	0,99	0,54	0,40	0,97	0,50
Ž	0,61	0,77	0,76	0,53	0,53	0,49	0,49

Pramen: Pohyb obyvatelstva, FSÚ.

kmenového obyvatelstva Prahy a k určité „demografické uzavřenosti“;

— počet osob, které se ročně přistěhovaly do Prahy, se od roku 1954 řádově nemění: kolísá v rozmezí zhruba mezi 12,5 tisíci až 17,5 tisíci;

— základní stabilita v počtu přistěhovalých osob je patrná zejména v období 1966—1974, kdežto z hlediska počtu osob vystěhovalých lze pozorovat dlouhodobý trend k zvyšování vystěhovalectví;

— v posledních letech, tj. v období 1966 až 1974, se výrazně snížil přírůstek obyvatelstva stěhováním (téměř o 50 %).

Vzhledem k tomu, jaký význam má migrace pro růst Prahy, vyžaduje zhoršování bilance stěhování mimořádnou pozornost. 12,5 tisíc vystěhovalých osob v roce 1974 je nejvyšší hodnotou emigrace po roce 1957 (tehdy se z Prahy vystěhovalo 13 644 osob).

Stěhování v Praze podle pohlaví a věku

Počet žen, které se stěhují do Prahy, je trvale vyšší než počet mužů. O něco nižší je počet žen, které se stěhují mimo Prahu. Vcelku je zřejmé, že Praha je pro ženy přitažlivější než pro muže.

Data o stěhování podle věku jsou z hlediska problému, který zkoumáme, relevantnější. Z rozboru stěhování osob starších patnácti let, to jest těch, které samy rozhodují o svém stěhování, vyplynuly následující závěry:

— nejvíce přistěhovalých osob je ve věkové skupině 20—29 let, přičemž ve věkové skupině 15—24letých více figurují ženy, právě tak jako ve skupině 50letých a starších;

— ve většině věkových skupin převažuje počet přistěhovalých osob nad počtem vystěhovalých, s výjimkou věkových skupin

Tabulka 3: Důvody vystěhovalectví z Prahy a přistěhovalectví do Prahy v letech 1966—1972 (v %)

Důvod	Vystěhovalectví				Přistěhovalectví			
	1966	1968	1970	1972	1966	1968	1970	1972
1	19,1	15,3	14,5	12,7	23,4	20,9	19,2	19,6
2	6,7	4,4	4,1	3,4	10,7	9,6	9,2	13,1
3	0,9	1,5	1,3	1,0	3,4	7,4	3,4	4,7
4	8,4	8,8	8,1	8,3	6,6	6,7	6,6	6,3
5	13,1	14,6	14,8	14,7	14,5	17,5	16,6	17,2
6	1,3	2,7	3,2	3,4	1,4	2,8	2,9	3,2
7	45,5	47,1	48,6	50,3	32,9	30,4	37,3	30,9
8	3,4	4,8	5,4	6,2	4,0	4,7	3,3	5,0
9	1,6	0,9	0,0	0,0	3,1	0,0	—	0,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Pohyb obyvatelstva. FSÚ

Klasifikace důvodů:

- 1 — změna pracoviště
- 2 — přiblížení k pracovišti
- 3 — učení — studium
- 4 — zdravotní důvody

- 5 — sňatek
- 6 — rozvod
- 7 — bytové důvody
- 8 — jiné důvody
- 9 — neudáno

55—74letých mužů a 55—69letých žen, kde je tomu naopak;

— pozornosti také zasluhují ty věkové skupiny, u kterých sice nepřevyšuje počet vystěhovalých osob počet osob přistěhovalých, ale u kterých mezi oběma směry migrace není velký rozdíl, což svědčí o nepříznivých podmínkách pro trvalé usídlení v Praze; z tohoto hlediska jde zejména o muže ve věku 20—24 let;

— závažnou skutečností je, že se v období 1966—1971, pro které jsou k dispozici příslušná data, poměr počtu 20—24letých mužů, kteří se vystěhovali z Prahy, k počtu přistěhovalých mírně zvětšoval, což svědčí o tom, že roste význam faktorů, které snižují stabilizaci této významné věkové skupiny mužů v Praze.

Stěhování ekonomicky aktivních a neaktivních osob

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo obou pohlaví tvoří větší část migrantů, což platí zejména o osobách přistěhovalých, z nich pak zejména o mužích. Ze sta mužů stěhujících se v letech 1966—1972 do Prahy byly většinou více než dvě třetiny ekonomicky aktivní muži. Podíl ekonomicky aktivních žen byl o něco menší.

Důležitým zjištěním je, že ve sledova-

ném období se podíl ekonomicky aktivních osob v celkovém počtu migrujícího obyvatelstva postupně zvětšoval z 52,5 % v roce 1966 na 65,8 % v roce 1972. Tento pozitivní vývoj není způsoben výrazným růstem počtu stěhujících se ekonomicky aktivních osob, nýbrž snižováním počtu osob ekonomicky neaktivních, které se stěhují do Prahy. Jde zejména o menší počet dětí.

Pokud jde o saldo migrace ekonomicky aktivního obyvatelstva, lze pozorovat v průběhu sledovaných let stabilitu. Saldo se prakticky neměnilo a Praha získávala stěhování ročně zhruba 3500—3800 ekonomicky aktivních osob.

U většiny sociálních skupin se stupeň stabilizace, měřený vzájemným poměrem mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých osob, během sledovaného období neměnil soustavně určitým směrem, avšak u několika sociálních skupin lze pozorovat trend ke snižování jejich stabilizace v Praze. Jsou to zejména zdravotní a sociální pracovníci, pravděpodobně zejména lékaři, kategorie „ostatních dělníků“, mužští dělníci v dopravě, ženy pracující ve školství, výzkumu a umění.

Při interpretaci všech těchto zjištění je ovšem zapotřebí pamatovat na metodologická omezení používaných ukazatelů. To, co nazýváme indexem stabilizace, je strikt-

ně vzato především vyjádřením vzájemného poměru mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých osob. Převyšuje-li počet přistěhovalých určité kategorie obyvatelstva počet vystěhovalých téže kategorie, předpokládáme, že to indikuje příznivé podmínky pro tuto kategorii obyvatelstva, anebo velikou přitažlivost Prahy z hlediska této kategorie. Použitý index tudíž nemůže přesně určit, které podmínky působily na větší či menší stabilizaci.

Příčiny přistěhovalectví a vystěhovalectví v Praze

Státní úřad statistický zavedl v šedesátých letech evidenci příčin migrace. Rozlišuje osm kategorií příčin stěhování a publikuje údaje o struktuře příčin v jednotlivých krajích a také v hlavním městě Praze. I když se klasifikace příčin stěhování a zpracování příslušných údajů posuzují kriticky (četné metodologické problémy spojené se sdružováním příčin, substituce řady příčin jednou apod.), poskytují údaje o důvodech stěhování základní orientaci ve struktuře motivací migračního chování. Zejména analýza vývojových řad poskytuje výsledky, které umožňují lépe porozumět subjektivní i objektivní (situace v lokalitě imigrace a emigrace) stránce stěhování.

Hlavním explicitě udávaným důvodem stěhování do Prahy jsou bytové důvody (získání bytu, výměna bytu apod.), které tvoří v sledovaném období zhruba jednu třetinu všech důvodů migrace. Na druhém místě je to změna pracoviště, a pak následují v udaném pořadí sňatky, přiblížení k pracovišti, zdravotní důvody, učení a studium, a konečně rozvody. Bytové důvody a změna pracoviště tvoří podle použité metodiky polovinu explicitně udaných důvodů stěhování do Prahy.

Z hlediska vývojových trendů charakterizujících význam jednotlivých důvodů ukazují statistické řady za léta 1956—1972, — že se mírně snížila váha kategorie označované jako změna pracoviště, — že se zvýšil význam sňatků jako důvodů přistěhovalectví. U ostatních důvodů přistěhování nelze pozorovat jednoznačné trendy.

Závěry

Poznatky o jednotlivých stránkách demografické struktury a demografického vývoje Prahy vytvářejí zdánlivý dojem navzájem nesouvisějících faktů. Ve skutečnosti však téměř všechna zjištění z předcházejících stránek lze interpretovat pomocí sociologicky orientované demografické teorie města.

Většina charakteristických rysů demografické struktury a vývoje Prahy souvisí jednak s obecnými společenskými a demografickými změnami, jednak se specifickými sociologickými a demografickými podmínkami hlavního města. Mezi obecné změny v této souvislosti řadíme na prvním místě proces sociální a kulturní homogenizace, který je integrální součástí socialistické společnosti, dále pak proces utváření velkoměstské populace, která omezuje plodnost a uplatňuje zásady plánovaného rodičovství, proces stárnutí populace a konečně vývoj k intenzivní ekonomické aktivitě, spojený s rostoucími společenskými potřebami i spotřebními aspiracemi. Mezi specifické podmínky lze zařadit dlouhodobou regulaci růstu Prahy, která byla spojena s nízkou migrací do hlavního města, skutečnost, že Praha je příkladem tzv. starých metropolí se stabilizovanou, usedlou a „klidnou“ velkoměstskou populací, zcela adaptovanou na městské prostředí, dále pak etnickou homogenitu pražského obyvatelstva spojenou současně s bohatě členěnou strukturou zaměstnání a povolání, jak to plyne ze všech funkcí, které Praha plní.

Proces sociální a kulturní homogenizace vedl k tomu, že v Praze nezjišťujeme výrazné rozdíly v demografickém chování jednotlivých sociálních skupin. Vzorec plánovaného rodičovství se stal — až na výjimky — univerzální normou celé **pražské** populace.

Velkou část typických rysů demografické struktury i demografických procesů Prahy lze vysvětlit omezováním plodnosti, které je tradičně součástí adaptace populací velkoměstskému prostředí. Projevuje se na prvním místě malým počtem dětí v rodinách, ale také celkovým stárnutím pražské populace, rostoucím podílem žen, klesajícím podílem ekonomicky aktivního oby-

vatelstva, nedostatkem pracovních sil a zmenšováním průměrné velikosti domácnosti.

Hodnotové orientace typické pro velkoměstské obyvatelstvo a velká poptávka po pracovních silách, rovněž typická pro velká města, se společně projevují ve vysoké ekonomické aktivitě pražského obyvatelstva a zejména ve vysoké zaměstnanosti žen.

V Praze se rovněž nejvýrazněji prosazuje univerzalizace rodiny a manželství jako sociální instituce, která — v rozporu se staršími sociologickými teoriemi města — si plně zachovává své některé tradiční funkce a doplňuje je novými, například v souvislosti se získáním bytu, s rostoucí kompenzační rolí malých skupin atd. Tím je zčásti vysvětlitelná vysoká sňatečnost pražského obyvatelstva a stálý růst podílu obyvatelstva žijícího v rodinách. Rostoucí nezávislost žen, spojená se stoupajícími nároky na manželství, ale rovněž větší snadnost uzavírání sňatků a nesprávný výběr partnerů vedly také k vysoké rozvodovosti.

Stárnutí obyvatelstva, které je složitým demografickým procesem, mění jak věkovou strukturu obyvatelstva Prahy, tak i strukturu ekonomicky aktivního obyvatelstva, ve kterém stále více převažují středně staří a starší lidé. V důsledku regulace velikosti města v poválečných desetiletích a s tím spojeného omezování přistěhovalectví do Prahy se proces stárnutí pražské populace urychlil.

Zvláštní rys demografické struktury Prahy souvisí se skutečností, že Praha patří do kategorie tzv. starých metropolí. Je to velkoměsto, které prošlo obdobím rychlého demografického růstu, spojeného s velkým přistěhovalectvím a s řadou adaptačních a asimilačních krizí, před několika desetiletími. V současné době se pražská populace vyznačuje značnou mírou stabilizace kmenového obyvatelstva a tím, co by se mohlo označit jako relativní demografická uzavřenost. Tento fenomén se projevuje mimo jiné celkově nízkou úrovní migrace, která ve městech stejné velikosti obvykle bývá vyšší. Nutnou součástí této situace je velký podíl starousedlíků, a je pravděpodobné, že s „usedlostí“ pražské populace souvisí nepřímo i znač-

ný význam tzv. širší rodiny a příbuzenství, které si zachovávají četné sociální funkce. I tato okolnost vyvrací tradiční teze některých starších teorií sociologie města.

Struktura pracovních příležitostí, koncentrace činností spojených se značnou zátěží, do jisté míry pravděpodobně také nedostatek pracovních sil, jejichž výkon musí být kompenzován, a zátěž spojená s velkoměstským prostředím a nevhodnou životosprávou pravděpodobně vedly k zvýšení úmrtnosti mužů a k zastavení poklesu úmrtnosti žen. Do jisté míry a z jiné strany signalizují komplexní problémy Prahy také statistická data o migraci, zejména údaje o rostoucím vystěhovalectví z Prahy. Je pravděpodobné, a naše rozborů to naznačují, že pro část mladších dělníků, ale také ostatních kategorií obyvatelstva, například pro absolventy vysokých škol, přestává být Praha tak atraktivní jako v minulosti, a že větší přitažlivost získávají středně velká česká města.

Závěrem lze souhrnně konstatovat, že pomalý růst Prahy po dobu několika desetiletí, způsobený dlouhodobým poklesem porodnosti a nízkou úrovní migrace, vysvětluje celou řadu rysů jejích demografických struktur i procesů, a na druhé straně je zároveň vysvětlením specifického fenoménu usedlosti pražské populace a vysoké míry adaptace na velkoměstské prostředí.

Literatura a prameny

- M. Kučera: *Rozdíly v úrovni plodnosti ČSSR*. Demografie 1963, roč. V, č. 2.
J. Musil: *Sociologický pohled na dnešní Prahu*. Životní prostředí 1975, roč. IX, č. 1.
V. Srb, M. Kučera: *Struktura obyvatelstva ve městech a na vesnici v ČSSR*. Demografie 1966, roč. VIII, č. 3.
Pohyb obyvatelstva v ČSSR (ročníky 1949 až 1972). Publikace Federálního statistického úřadu ČSSR.
Praha v číslech. SEVT 1963.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970, ČSR, Český statistický úřad, Praha 1975.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970, hl. m. Praha. Městská správa Českého statistického úřadu v hl. m. Praze (bez data).
Vývoj obyvatelstva hl. m. Prahy v letech 1958—1969. Krajské odd. Českého statistického úřadu v Praze, Praha 1972.

Мусил И.: Демографическая структура и развитие Праги

Характерные черты демографического развития Праги связаны, во-первых, с общими социальными изменениями, а во-вторых, со специфическими условиями столицы. К изменениям общего характера относится процесс социальной и культурной гомогенизации, процесс формирования специфических черт населения крупного города, в том числе планируемой рождаемости, процесс старения популяции, развитие по направлению к интенсификации экономической деятельности. К специфическим условиям относится долговременная регуляция Праги, связанная со слабо развитой миграцией, что ведет к относительной стабильности популяции.

Большое количество специфических черт демографической структуры можно объяснить ограничением рождаемости, наглядно проявляющемся в небольшом количестве детей, а также общим старением популяции, возрастающей долей женщин, понижением удельного веса занятых в народном хозяйстве и уменьшением среднего размера семьи. В Праге также весьма четко проявляется тенденция к универсализации семьи как социального института, сохраняющего при этом некоторые традиционные функции и дополняющего их новыми.

Концентрация сложных видов деятельности и напряжение, связанное с жизнью в большом городе, неблагоприятный режим жизни — все это приводит к повышению смертности мужчин и к торможению понижения смертности женщин. С другой стороны о сложных проблемах Праги сигнализируют и данные о усиливающейся тенденции к выселению из столицы. Однако, в общем, можно сказать, что пражская популяция в значительной мере стабилизирована, демографически замкнута и приспособлена к жизненной среде столицы.

Musil J.: Demographic Structure and Development of Prague

The characteristic features of Prague's demographic development are connected with general social changes on the one hand, and with specific conditions of the capital on the other. General changes involve the process of social and cultural homogenization, the process of forming a metropolitan population practising birth control, the process of the aging of the population and the development to an intensive economic activity. Specific conditions include the long-term regulation of the growth of Prague connected with low migration, and hence also a relative stability of the population.

For the most part, the features typical of the demographic structure can be explained by birth control; this manifests itself not only in a small number of children but also in the general aging of the population, in a rising proportion of women, in a falling proportion of the economically active population and in a decreasing average size of the household. In Prague, moreover, the universalization of the family as a social institution fully preserving some traditional functions and complementing them with new ones makes itself most strongly felt.

It was probably due to the concentration of exacting activities and stress connected with the metropolitan environment and the inadequate way of living that the death rate of men has increased and the death rate of women has stopped decreasing. From another aspect, the complex problems of Prague are signalized by data on a growing emigration. On the whole, however, the Prague population is considerably stabilized, demographically closed and relatively well adapted to the metropolitan conditions.

Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze

Poválečný rozvoj výstavby hlavního města byl značně ovlivněn prioritami výstavby národního hospodářství na socialistické bázi i naléhavostí likvidace základních územních rozdílů. Počáteční poměrně příznivý stav bytové situace v Praze se tak projevil jako jeden z faktorů přesunu těžiště investic bytového hospodářství do výstavby některých nových průmyslových měst a aglomerací a do poválečné obnovy bytového fondu ve venkovských obcích. Relativně dlouhodobá stagnace bytové výstavby v Praze v souvislosti s rychlým růstem potřeb a vývojem demokratizace v této sféře zvětšovala bytovou tíseň, která komplikovala v řadě aspektů demografický, sociální i ekonomický rozvoj města. Zřetelně se rýsoval například problém stárnutí pražského obyvatelstva, vzrůstal počet rozvodů i interupcí (odůvodňovaných stále častěji bytovou situací), vzrůstal nedostatek pracovní sil v průmyslu i ve službách. Bytový fond je však nejen jedním z podstatných faktorů růstu demografického potenciálu, ale právě ve velkoměstě je rovněž intenzivním „katalyzátorem“ urychlujícím či naopak zpomalujícím rozvinutí široké škály potřeb formujícího se socialistického způsobu života, který zde nabývá řady specifických rysů — mimo jiné i proto, že úloha bytu v uspokojování řady potřeb je zde vyšší než v menších městech a zejména ve venkovských obcích.

Potřeba bydlení je nesporně jednou z elementárních potřeb; její saturace je však oproti ostatním potřebám relativně nákladná. Přejímá-li podstatný podíl nákladů na její uspokojování společnost, vzniká — při uplatňování demokratických zásad — značný tlak na investice do bytové výstavby. Tyto investice však nestačí tempu růstu nároků kladených na bydlení, které se zvyšují spolu s ostatními položkami životní úrovně, a navíc jsou

podněcovány poměrně nízkými náklady na bydlení v naší společnosti (včetně nájemného a úhrady za topení a elektřinu tvoří u nás přibližně 5 % výdajů domácností, zatímco ve Francii 13 %, v NSR 15 %, ve Velké Británii a USA 18 %, v Maďarsku 7 % apod.).

Vzniká tak určitá disproporce mezi růstem těch složek životní úrovně, které jsou závislé převážně na individuálních příjmech, a těmi potřebami, které jsou uspokojovány z fondů společenské spotřeby. Saturace potřeby bydlení je v naší společnosti na pomezí individuální a společenské spotřeby, což do jeho vývoje přináší řadu pozitivních rysů i některé problémy. Hlavním pozitivním rysem zvyšování úlohy společnosti v uspokojování potřeb bydlení je prosazování jeho homogenizace. Objevuje se však problém, do jaké míry lze další zvyšování úrovně bydlení zajišťovat ze společenských investic, které jsou nutně limitované, a do jaké míry z individuálních prostředků, které v tomto směru zůstávají často nevyužity a realizují se v jiných oblastech spotřeby.

Na jedné straně tedy stojí ještě poměrně diferencované, převážně na příjmu závislé faktory životní úrovně, dosahující často vysokého stupně saturace, na druhé straně pak stojí značně homogenizovaná saturace potřeby bydlení, jejíž standard však nedosahuje úrovně vybavenosti a spotřeby některých vyšších příjmových kategorií. Objektivní nedostatky v bytové situaci se tak v subjektivní rovině ještě poněkud přiosťují, přičemž v Praze v důsledku většího podílu vyšších příjmových kategorií a městského standardu spotřeby a v důsledku objektivně nejtěživější bytové situace je tento problém zřejmě vyhraněnější než kdekoli jinde.

Široce koncipovaná stavební přeměna Prahy, rozvíjející se od počátku sedmdesátých let, je nutnou reakcí na tyto složité

problémy, které se nakupily v jejím poválečném vývoji. Bytový problém je přitom jeden z nejtěžších, a jak je vidět, má řadu ekonomických i sociálních důsledků pro život velkoměsta i pro utváření způsobu života jeho obyvatel. Chceme zde upozornit alespoň na některé ze sociálních souvislostí vývoje bydlení v Praze, do nichž se promítá jak dědictví kapitalistické minulosti, tak zejména pozitivní homogenizační rysy, dané socialistickou přestavbou hlavního města.

1. Historické kořeny bytové situace v Praze

Nejen oproti společenským průměrům, ale i ve srovnání s ostatními velkými městy v Praze zcela výrazně dominuje bytový fond z let 1930—1945, který stále tvoří více než dvě pětiny bytů.¹ Tuto skutečnost nelze přehlížet, budeme-li uvažovat o některých historických zdrojích současné bytové situace v Praze, která má ve srovnání s ostatními velkými městy ČSSR řadu specifických rysů, jež pramení do značné míry právě z poměrně intenzivního přesahu starých forem bydlení a výstavby do současnosti.

Vezmeme-li v úvahu, že prudký růst bytové výstavby po I. světové válce nastal vlastně až v polovině dvacátých let a že záhy po vypuknutí II. světové války začala opět stagnovat, přičemž v jejích posledních letech byla zákazem nové výstavby prakticky zastavena, můžeme toto období specifikovat jako patnáctiletí počínající rokem 1925, se zřetelnými vrcholy v letech 1928—1932 (v průměru 12 tisíc bytů ročně) a 1937—1939 (přibližně 9 tisíc bytů ročně). Jsou to tedy vlastně hospodářsky labilní třicátá léta, která charakterem své bytové výstavby značně ovlivnila současné parametry bytového fondu v Praze, jejichž vliv se bude promítat ještě i do budoucnosti (v období 1961—1970, tj. za deset let, zaznamenal podíl bytového fondu z tohoto období relativní úbytek jen 5 %).

Toto období bytové výstavby představuje přímý historický zdroj některých současných problémů zejména ve dvou směrech: a) značně ovlivnilo nepříznivou velikostní strukturu bytového fondu, b) přispělo podstatnou měrou ke koncentraci nekvalitního bydlení do určitých městských oblastí.

Podíl bytů o jedné až dvou místnostech činil v Praze těsně po válce 72 % bytového fondu: k roku 1970 se sice již snížil na 51 %, avšak ve srovnání s ostatními městy i s celostátním průměrem (Bratislava 29 %, ČSSR 30 %) je tato převaha nejmenších bytů téměř ojedinělá a pro Prahu představuje jeden z nejtěžších problémů. Kořeny tohoto problému spočívají především ve značně nepříznivé struktuře bytové výstavby třicátých let (která navíc zřetelně petrifikovala třídní rozdíly v bydlení v kapitalistickém Československu), jejíž výrazný přesah do současnosti byl způsobem *relativně dlouhodobou stagnací bytové výstavby v poválečných letech*.²

Statistiky intercensálního období let 1921—1930 zachycují jednu z nejdynamičtějších etap předválečného rozvoje Prahy, na jejímž počátku bylo posílení politického, hospodářského i kulturního významu Prahy, která se po roce 1918 rychle rozvíjí jako hlavní město nového státu. Postupně začíná působit i všeobecné oživení průmyslové výroby až k vrcholné fázi konjunktury na přelomu dvacátých a třicátých let. Propojení těchto procesů znamená pro Prahu mimo jiné i značný příliv obyvatelstva (v tomto desetiletí Praha „pohltila“ téměř 200 tisíc imigrantů, tzn. — na srovnatelném území — více než ve dvojnásobném období let 1900—1921). Tato skutečnost se samozřejmě odrazila i ve vývoji bytové výstavby, která zejména od poloviny dvacátých let prudce stoupá, nabývající ve srovnání s rokem 1920 až čtyřnásobných ročních přírůstků nových bytů. *Tento kvantitativní růst bytového fondu však byl charakterizo-*

¹ Odvoláváme se zde na údaje o velikostní struktuře bytového fondu ve velkých městech ČSSR, uvedené v tomto čísle ve zprávě M. Ilnera.

² Na rozdíl od jiných evropských velkoměst (např. Berlín, Varšava, Drážďany aj.) je starší věková struktura bytového fondu v Praze značně ovlivněna i relativně malými válečnými ztrátami. Města, kte-

rá musela být bezprostředně po válce fakticky znovu vystavěna, ztratila na jedné straně do značné míry své „historicko-kulturní klima“, avšak na druhé straně mají dnes z hlediska kvality a věkového složení bytového fondu mnohem méně problémů než Praha, stojící před obdobím náročných a rozsáhlých asanací starých obytných čtvrtí.

ván značně nepříznivou velikostní strukturou.

V této souvislosti je třeba si uvědomit, že Praha pohlcovala sociálně značně heterogenní obyvatelstvo od relativně vysokého počtu nemanuálních pracovníků z řad maloburžoazie, přes zaměstnance a úředníky až k velkému množství pracujících z řad proletariátu. V tomto období se tedy bytová výstavba koncentruje do tradičních čtvrtí pražského úřednictva a maloburžoazie (Dejvice, Bubeneč, Vršovice), a současně do tradičních i rodících se dělnických čtvrtí na periférii města, pro něž toto období znamená do značné míry vyhrocení sociální defavorizace právě v podmínkách bydlení. Přispívalo k tomu i neustálé zvyšování nájemného a růst jeho rozdílů podle velikosti bytu, které od počátku vedly ke zmenšování nově stavěných bytů a v období nadcházející hospodářské krize na počátku třicátých let (kdy nájemné stoupl až o 60 %) dokonce k rozdělování větších bytů. Jestliže již na počátku tohoto období tvořily byty o jedné až dvou místnostech okolo 60 % bytové výstavby, potom na počátku třicátých let, tedy v době její největší expanze, podíl těchto nejmenších bytů v nové výstavbě stoupl až na 80 % a v dělnických čtvrtích až na 90 % (Žižkov, Hrdlořezy, Malešice, Nusle, Jinonice atd.). Příznačné je, že i čtvrti pražské maloburžoazie byly v této době zahlceny málopokojovou výstavbou (podíl bytů o jedné až dvou místnostech

se v nové výstavbě pohyboval okolo 60 %).

Vezmeme-li v úvahu intenzitu bytové výstavby, která ani v době nejhlubší krize neklesla pod pět tisíc bytů ročně, uvědomíme si, jakou měrou ovlivnila strukturu bytového fondu v Praze nejen co do globálních ukazatelů velikosti bytů, ale i z hlediska jeho ekologického rozložení. (Zde stačí poukázat například na to, že ty katastry, ve kterých připadalo v roce 1970 nejméně místností na byt, se kryjí a katastry s nejintenzivnější bytovou výstavbou v letech 1930—1933, přičemž ke změně došlo jen tam, kde byla v poválečných letech a v současnosti koncentrována sídlištní výstavba — například Prosek a Strážkov). Výmluvné svědectví o tomto negativním dědictví z období, které se v kvantitativních ukazatelích na první pohled jeví jako období dosud nedostižené intenzity bytové výstavby, poskytuje tabulka 1, v níž je zcela zřejmý pokles kvalitativních ukazatelů bydlení v bytových domech postavených v letech 1920—1945, pokles, jehož infiltrace do současné úrovně bydlení je tedy ještě poměrně značná.

Negativní aspekty bytové výstavby třicátých let se ovšem koncentrovaly právě do nájemních domů. U rodinných domků (dnes jich z tohoto období pochází téměř 70 %) byla situace příznivější, přičemž i zde existovaly rozdíly mezi byty určenými pro majitele a byty určenými k pronájmu či pro služebnictvo. Uvažujeme-li tedy o pozitivních momentech bytové vý-

Tabulka 1: Úrovňové ukazatele bytů v bytových domech podle období výstavby v roce 1970

Ukazatel	Období výstavby						Celkem
	před 1870	1870 až 1899	1900 až 1919	1920 až 1945	1946 až 1960	1961 až 1970	
Obytná plocha na obyvatele (m ²)	13,36	12,72	12,61	11,62	10,67	11,86	11,83
Celková plocha na byt (m ²)	49,18	49,86	57,00	52,70	57,79	54,17	53,45
Obytná plocha na byt (m ²)	33,11	33,70	36,00	30,46	35,57	35,75	32,97
Obytných místností na byt	1,53	1,58	1,64	1,43	2,06	2,38	1,63
Kategorie bytu (v %)							
I.	3,5	1,8	2,3	22,5	90,0	98,9	34,2
II.	24,6	29,6	52,5	64,8	9,3	1,1	40,3
III.	16,7	19,2	23,3	8,6	0,3	0,0	10,8
IV.	55,2	49,4	21,9	4,1	0,4	0,0	14,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Sčítání 1970.

stavby třicátých let, dospějeme k závěru, že přinesla Praze řadu dodnes atraktivních parametrů bydlení — zejména v rodinných domech se zahradou, situovaných mimo hlavní komunikační tepny, což dnes představuje jednu z nejvíce oceňovaných hodnot této formy bydlení.

Nepříznivá věková struktura bytového fondu v Praze, zvýrazňující právě negativní prvky bytové výstavby z třicátých let, byla ovlivněna rovněž dlouhodobou stagnací nové výstavby v poválečných letech. Poměrně příznivá poválečná situace Prahy vůči ostatním městům a venkovským oblastem (zejména těm, které byly nejvíce postiženy válečnými ztrátami) byla jednou z příčin poklesu nové výstavby v Praze v období 1950—1960, kdy bylo nezbytné zachovat prioritu rozsáhlých investic do průmyslu a zemědělství a výstavby bytů v oblastech s nejtíživější bytovou nouzí a nejnižší úrovní bydlení (téměř polovina všech bytů z tohoto období byla postavena ve venkovských obcích a okolo 45 % celkové roční výstavby bylo soustředěno do slovenských krajů). Demokratický princip saturace bytových potřeb, který se stal základem nové bytové politiky, byl tedy v Praze v tomto období rozhodující měrou realizován v podmínkách existujícího bytového fondu.

Druhé období poválečné výstavby Prahy bylo předznamenáno úsilím o vyřešení značné bytové nouze, způsobené jak předchozí stagnací výstavby, tak vysokou fertilitou a imigrací v padesátých letech. Ve stranických dokumentech (Usnesení ÚV KSČ k řešení bytového problému z března 1959 a Usnesení MV KSČ v Praze z prosince 1958) byl položen důraz především na intenzifikaci bytové výstavby a řešení prohlubující se bytové nouze hlavního města. Na základě tohoto impulsu dochází v první polovině šedesátých let nejen k celkovému oživení bytové výstavby v celostátním měřítku, ale i k změně její orientace na Prahu a ostatní velká města (již v roce 1960 bylo 73 % celkové bytové výstavby realizováno ve městech,

v roce 1965 dokonce 80 %). Dynamika bytové výstavby se zejména v Praze a ostatních velkých městech zvýšila i v důsledku založení bytových družstev. Snaha o postupné odstraňování dědictví předválečné bytové výstavby v Praze, která citelně snížila průměrnou velikost bytu a počet pokojů, se projevila v koncentraci nové výstavby zejména do dvou a třípokojových bytů (v letech 1961—1970 téměř 76 % ze všech postavených bytů).⁴

Z řady důvodů však ani v tomto období nebyla bytová nouze Prahy vyřešena. Jednak proto, že intenzita bytové výstavby se v druhé polovině šedesátých let opět snížila, jednak i proto, že nedošlo k stagnaci růstu pražské populace, jak předpokládal první směrný územní plán. Podstatnou měrou se projevilo i zanedbání starého bytového fondu a byly prováděny nutné destrukce bytů v souvislosti s aktuální přestavbou komunikací města. Značně se tak zvýšil podíl nově postavených bytů, určených jako náhrada za nutný odpad bytového fondu.⁴

Zřetelný obrat v intenzitě bytové výstavby přináší až počátek sedmdesátých let — nejen na celostátní úrovni, ale zejména v Praze. Intenzita bytové výstavby hlavního města se definitivně dostává na celostátní úroveň (měřeno počtem nově postavených bytů na tisíc obyvatel). Byly tak vytvořeny předpoklady pro vyrovnávání přibližně desetiletého zpoždění Prahy za ostatními velkými městy ve vývoji velikostní skladby bytového fondu a pro řešení kvantitativních a kvalitativních nedostatků bydlení Pražanů.

2. Bytová situace a vývoj sociálně třídní diferenciace bydlení

Jedním z podstatných kritérií hodnocení dynamiky bytové situace je kromě určitých ukazatelů standardu bydlení i dosažený stupeň jeho sociálně třídní homogenizace. Velkoměsto představuje v tomto směru specifický prostor, ve kterém se obraz třídní struktury kapitalistické společnosti

³ Situace Prahy byla na počátku šedesátých let stále ještě kritická. Byty o jedné až dvou místnostech tvořily v roce 1961 ještě 62 % bytů, v Bratislavě jen 40 %, v celostátním průměru 45 %.

⁴ Zatímco v letech 1955—1960 připadlo na náhradu

zrušených bytů pouze 22 % z dokončených bytů, pak v období 1960—1970, pro něž byl plánován podíl 20 % nové výstavby na pokrytí přirozené reprodukce bytového fondu, dosáhla náhrada za odpad 44 % z postavených bytů.

Tabulka 2: Ukazatele bydlení podle sociálních skupin v Praze v roce 1930 (v %)

Ukazatel	Dělníci	Zřizenci	Úředníci	Samostatní	Celkem
1. Byty s počtem obytných místností:					
1	54,4	31,5	9,8	19,6	27,3
2	41,1	53,1	32,4	36,5	39,4
3	3,7	10,7	25,6	18,6	15,4
4 a více	0,7	4,7	32,2	25,3	17,9
2. Podíl přelidněných bytů ¹	48,3	33,4	6,3	18,7	24,9
3 Podíl bytů s koupelnou.	9,7	22,9	63,0	32,2	32,1

¹ Podíl bytů s více než dvěma osobami na obytnou místnost.

Pramen: *Sčítání 1930.*

zaostřoval a nabýval v pravém slova smyslu materiální podoby a prostorových souvislostí v rovině sociálně ekologické segregace bytových podmínek.

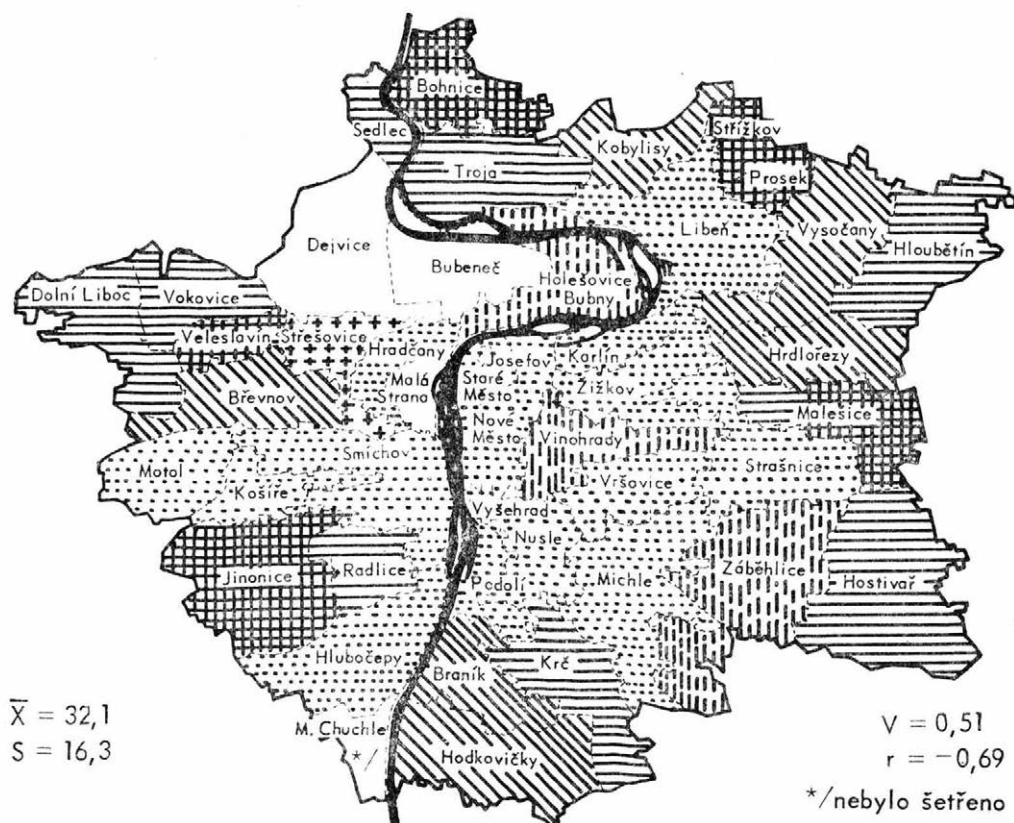
Bytová nouze Prahy, která po první světové válce přes intenzivní bytovou výstavbu ve dvacátých letech a na počátku let třicátých stále rostla, nabývala současně stále vyhrcořenějších třídních rysů a v době hospodářské krize dostoupila do svého typického stadia: na jedné straně se zvyšoval počet neobydlených bytů (zejména v nejvyšších velikostních kategoriích), a na druhé straně vznikala a zalidňovala se nouzová obydlí, mezi nimiž podmínky bydlení v dělnických koloniích nebyly ještě na nejnižším stupni.

Jednou z hlavních příčin zostřování sociální diferenciace bydlení v kapitalistickém Československu bylo neustálé zvyšování nájemného, které nebylo zastaveno ani zákonem o ochraně nájemníků z roku 1928. Jeho účinnost byla snižována značným prostorem pro únik ze zákonem stanoveného bytového fondu, na němž měl být uplatňován. Jestliže v roce 1920 byla v Praze průměrná hodnota ročního nájemného u bytů pronajatých jen k bydlení 639 korun (u bytů pronajatých také k provozování živnosti 726 korun), potom v roce 1930 vystoupila na 2789 korun (u bytů chráněných zákonem na 1655 korun). Příznacné pro zhoršování postavení pražských dělníků bylo nejvyšší procento nechráněných bytů v kategorii nejmenších

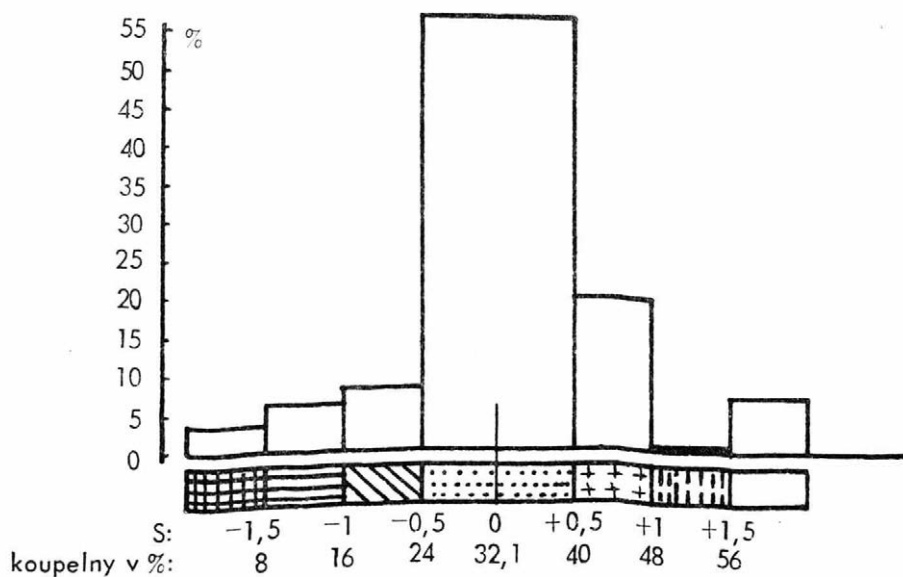
bytů a vysoce progresivní závislost výše nájemného na velikosti bytu. Do vysoké diferenciace nájemného podle velikosti bytu se samozřejmě promítala i kvalita bytu z hlediska jeho vybavení, protože byty nejmenší — obývané zpravidla dělnickými domácnostmi — byly rovněž nedostatečně vybaveny koupelnami, vlastními záchody, vodovodem apod.

Diferenciaci nájemného a jeho růstu ovšem zcela odpovídal i stav třídní diferenciace velikosti bytu, odrážející se nakonec i v ukazatelích přelidnění (tabulka 2). Absolutní většinu dělnických bytů tvořily byty o jedné až dvou místnostech (96 %), a bylo-li v Praze k roku 1930 již 25 % oficiálně přiznaných přelidněných bytů (v ostatních městských aglomeracích 23 procent), v nichž žila třetina všech Pražanů, potom podíl přelidněných dělnických bytů i obyvatel v nich žijících byl téměř dvojnásobný. Značně sociálně diferencovaná byla i intenzita přelidnění. Ve více než čtvrtině dělnických přelidněných bytů byla intenzita přelidnění více než tři osoby na jednu místnost; ve stejné kategorii přelidnění bylo například jen 1 % přelidněných bytů úředníků. Stejně sociální bariéry existovaly i v kvalitě bytového fondu, přestože Praha byla v tomto období v ukazatelích vybavenosti bytů základním příslušenstvím vysoko nad celostátními průměry. Podle sčítání v roce 1930 mělo v Praze vlastní koupelnu jen 10 % bytů dělníků, přičemž například by-

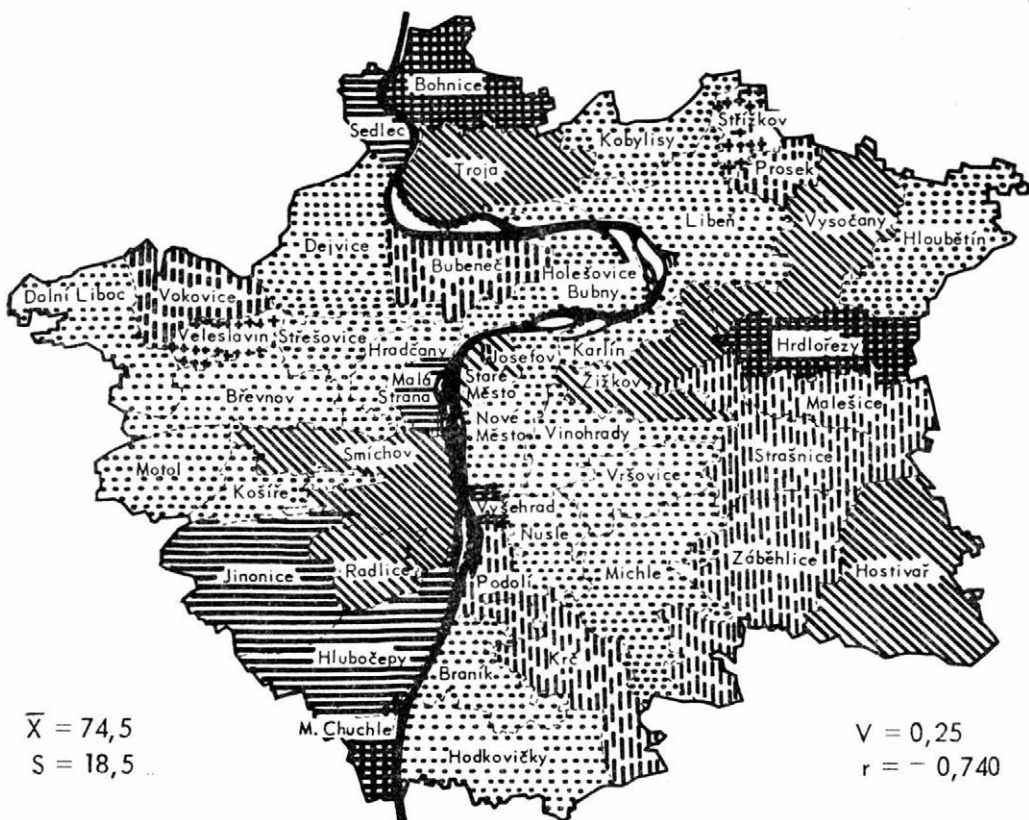
Kartogram 1: Podíl bytů vybavených koupelnami v roce 1930

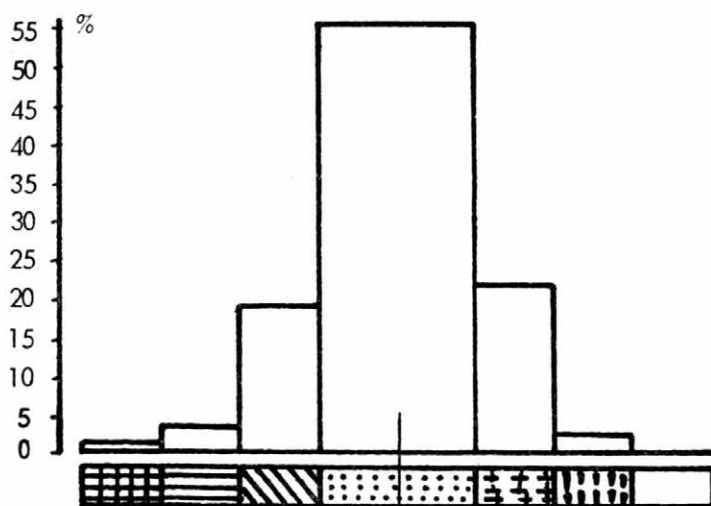
Graf : Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní vybavenosti bytů koupelnami

Kartogram 2: Podíl bytů vybavených koupelnami v roce 1970

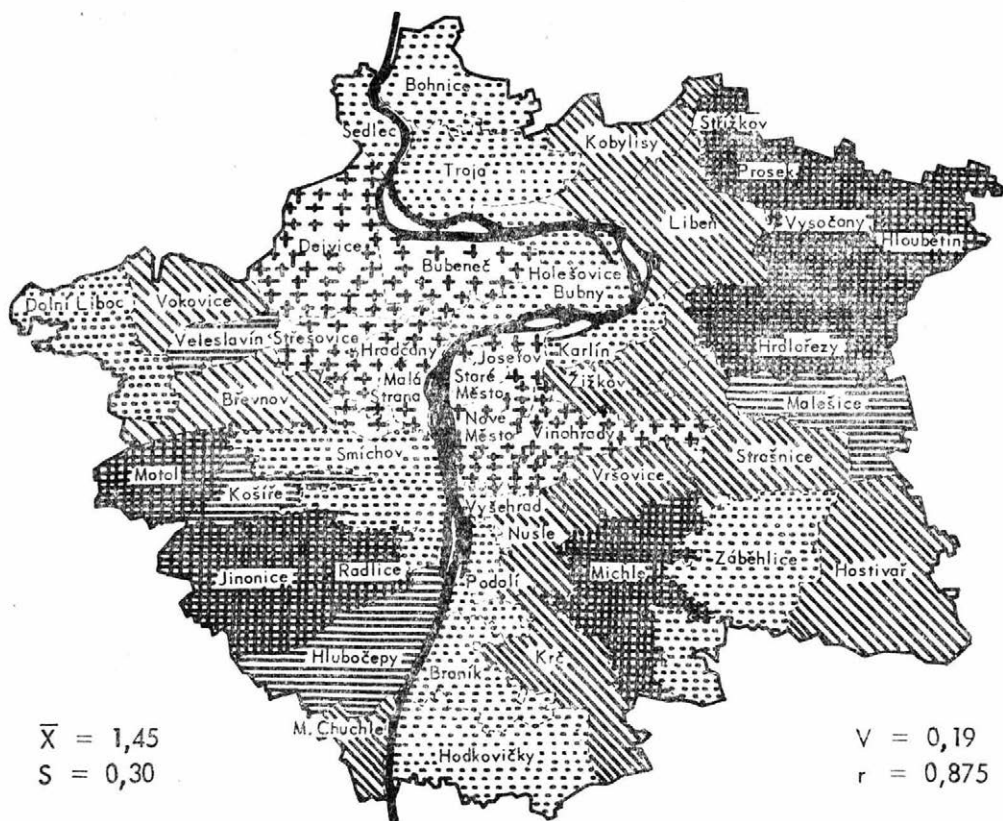
Graf : Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní vybavenosti bytů koupelnami

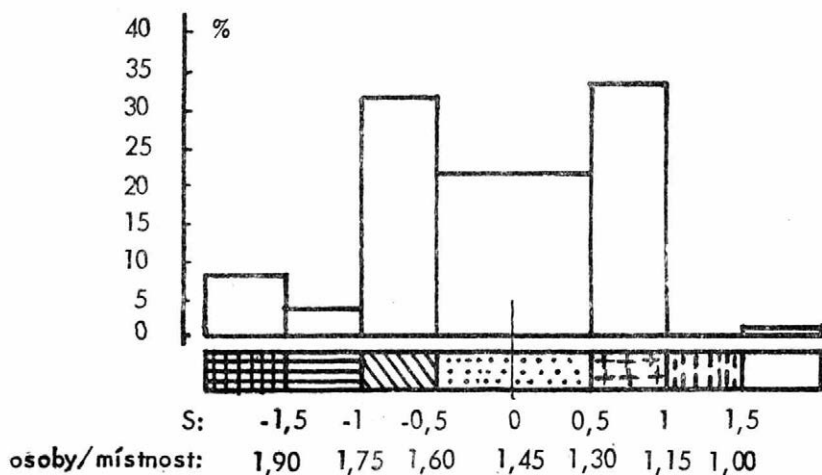
S: -1,5 -1 -0,5 0 +0,5 +1 +1,5

koupelny v %: 46,8 56,0 65,3 74,5 83,7 93

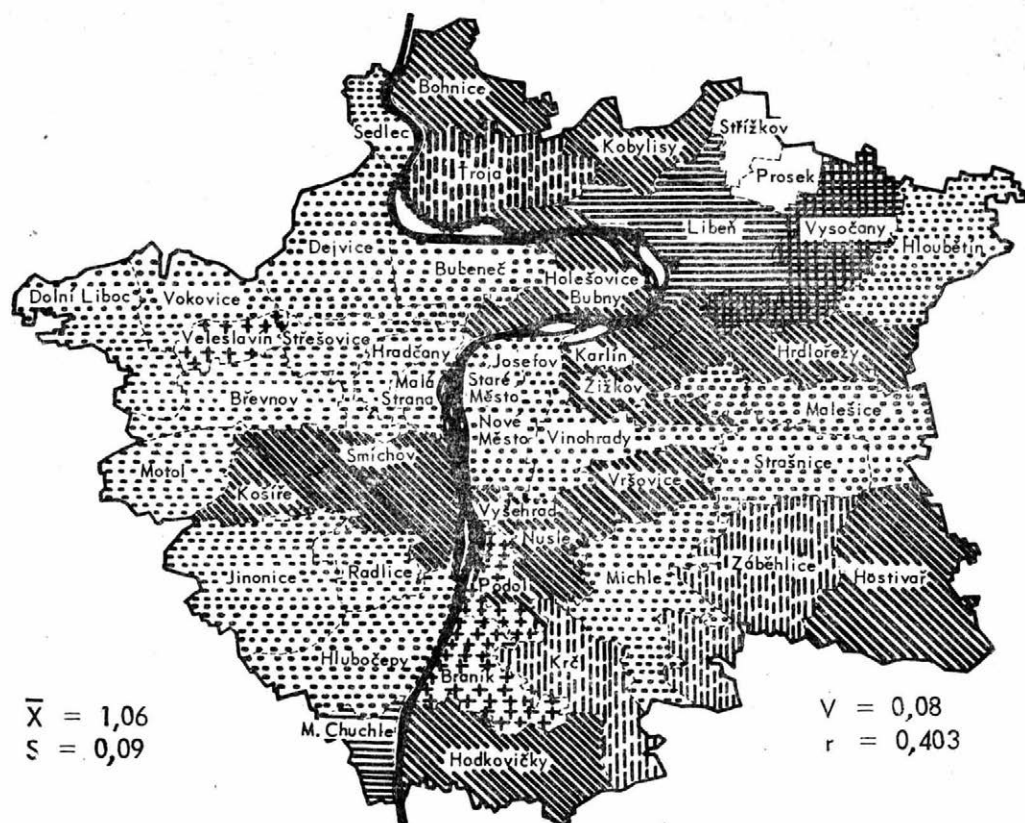
Kartogram 3: Průměrný počet osob na obytnou místnost v roce 1930

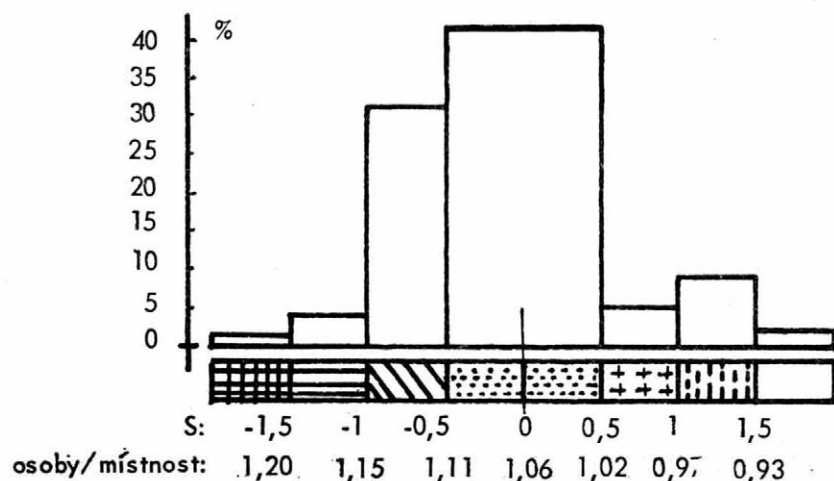
Graf: Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní průměrného počtu osob na obytnou místnost

Kartogram 4: Průměrný počet osob na obytnou místnost v roce 1970

Graf: Podíl obyvatelstva v katastrech charakterizovaných danou úrovní průměrného počtu osob na obytnou místnost

ty úředníků byly koupelnou vybaveny z 63 %.⁵

Součástí historického dědictví, se kterým Praha vstupovala do období svého poválečného vývoje, byla i sociální segregace bydlení, která je zákonitým produktem kapitalistického modelu růstu velkoměst a zejména průmyslových center. Vyhrčeně třídní charakter bytové nouze v Praze, postupně se promítající i do typicky velkoměstské zónace kvality bydlení, byl jednou z příčin toho, že Praha byla na nejlepší cestě k takovému typu průmyslového velkoměsta, v němž se stárnutím a morálním i fyzickým opotřebováním bytového fondu dochází k „přelévání“ chudoby a sociálních problémů do čtvrtí zraňujících k asanaci, zpravidla v centru města.⁶

Jako svědectví přesahu třídní diferenciace bydlení do oblasti městské ekologie v předválečné Praze i jako dokumentaci poměrně pozitivního poválečného vývoje, jenž vedl nakonec k příznivému rozložení kvality bydlení, uvádíme sérii kartogramů zachycujících pražská katastrální území podle podílu bytů vybavených koupelnou (kartogram 1 a 2) a podle průměrného počtu osob na obytnou místnost (kartogram 3 a 4).⁷

Nekvalitní bydlení, charakterizované zde velmi nízkou vybaveností koupelnami, tvořilo v předválečné Praze zcela zřetelný prstenec dělnických i ještě zčásti zemědělských předměstí a okrajových čtvrtí. Největší koncentrace však dosahovalo v dělnických perifériích na severovýchodním a jihozápadním okraji města (Strážkov, Prosek, Hloubětín, Malešice, Jinonice), kde vybavenost bytů koupelnami nepřesahovala 8 % a podíl dělnického oby-

vatelstva neklesal pod 65 % (tj. byl vysoko nad průměrem, který v Praze činil 32 %). Ovšem ani ve čtvrtích pražské buržoazie a úřednictva, kde se právě v tomto období rozrůstal nový bytový fond (Dejvice, Bubeneč, Střešovice, Vinohrady, Záběhlice), nedosahovala vybavenost koupelnou více než 65 %.

Budeme-li srovnávat tento obraz s rokem 1970 (kartogram 2), je třeba si povšimnout dvou základních skutečností: došlo k výraznému zkrácení diferenciačního rozpětí ve vybavení koupelnou (při posunu průměru z 32 % na 74 % se prakticky nezměnila směrodatná odchylka, což znamená, že variační koeficient klesl na polovinu) a bylo dosaženo relativně vysokého stupně sociální homogenizace katastrů (variační koeficient podílu dělníků v jednotlivých katastrech klesl rovněž na polovinu).

Zůstala-li Praha dosud ještě poměrně diferencovaným prostorem z hlediska vybavení bytů koupelnami, svědčícím v hrubých rysech o kvalitě bytů, vyjadřuje tato diferenciace v převážné míře proces postupné rekonstrukce města soudobou sídlištní či jinak široce koncipovanou bytovou výstavbou a jen zprostředkovaně tak vypovídá i o některých přetrvávajících momentech sociálně třídní diferenciace bydlení, zakotvených ve starém bytovém fondu. Účinky převážně mimosociálních mechanismů jejich reprodukce budou tedy záviset zejména na proporcích v územním plánování nové výstavby a asanací v centru města a jeho nejbližším okolí. Ze srovnání obou kartogramů totiž vysvítá, že dřívější „kvalitní“ čtvrti se vlivem nové výstavby na okrajových sídlišťích Prahy stávají průměrem, přičemž bývalý průměr v centru města a v jeho okolí

⁵ Zde je třeba upozornit na skutečnost, že kategorizace sociálních skupin je do značné míry problematická, a to zejména v kategoriích tzv. samostatných, která zahrnuje širokou škálu maloburžoazie (včetně drobných řemeslníků) až po velkoburžoazii (včetně průmyslníků, finančních kapitalistů apod.). Proto se například i v ukazatelích bydlení jeví tato skupina jako značně heterogenní, s vysokými podíly jak pozitivních, tak negativních hodnot.

⁶ Rozbor tohoto procesu a analýzu jeho sociálních, hygienických a demografických důsledků provedl J. Musil [Musil 1959] na bázi teorie koncentrických zón města. Poukazuje i na to, že již v padesátých letech bylo v tomto směru dosaženo základních pozitivních změn. Autorova hypotéza o zastavení negativní zónace města (která dnes devastuje městská centra většiny západních metropolí, zejména ve Spojených státech) v důsledku sociální homogenizace bydlení a likvidace nejhor-

ších bytových podmínek se ve světle dat z posledního sčítání potvrdila.

⁷ Kartogramy znázorňují diferenciační rozpětí od průměrné hodnoty (x) v mírách směrodatné odchylky (S). Škála však současně může sloužit i k určení přibližné hodnoty ukazatele pro daný katastr. Můžeme tak porovnávat nejen celkový „diferenciační obraz“ pražského území vždy k příslušnému roku, ale i vývoj reálných hodnot daného ukazatele. Mapy jsou doplněny grafy, zachycujícími podíly obyvatelstva žijícího v katastrálních územích charakterizovaných příslušnou mírou jejich vzdálenosti od průměru daného ukazatele. Jejich informační hodnota spočívá zejména v tom, že odhalují míru soustředění diferenciace okolo průměru a váhu odchylek. U kartogramů jsou ještě uvedeny hodnoty variačního koeficientu (V) a korelace mezi daným ukazatelem a podílem dělnického obyvatelstva v katastrálních územích (r).

(Staré Město, Malá Strana, Žižkov, Smíchov), v němž doposud nebyly provedeny zásadnější rekonstrukce bytového fondu, klesá zákonitě pod průměr. Hluběji pod průměrem zůstávají bývalé dělnické čtvrti, které ještě nebyly zcela nahrazeny novou okrajovou výstavbou (jako tomu bylo v případě Střížkova a Proseku, které prakticky prošly cestu mezi dvěma krajními póly na škále kvality bytového fondu, ačkoli i zde zůstává za globálními statistikami skryta symbióza starého a nového bydlení, zvláště patrná například ve Veleslavíně a Vokovicích). Tyto enklávy méně kvalitního bydlení vlivem určité generační setrvačnosti zůstávají současně poněkud nad průměrem v podílu dělnického obyvatelstva. Kombinace těchto dvou rozhodujících faktorů se potom zákonitě projevuje jako přetrvávání sociálně třídních momentů diferenciací kvality bydlení v rovině městské ekologie. Jako podstatnější však vyvstává problém dopadu současné expanze sídlištní výstavby vysoce kvalitních bytů na relativní pokles úrovně bydlení ve středu města, kde se tedy naléhavost asanací či rekonstrukcí interiérů (Staré Město, Malá Strana) bude stále zvyšovat.

Zřetelnější pohyb směrem k homogenizaci podmínek bydlení na území Prahy můžeme pozorovat v ukazatelích zalidněnosti bytů. Kartogramy 3 a 4 zachycují

tento vývoj z hlediska průměrného počtu osob na obytnou místnost. V tomto směru je zcela patrné nejen značné zkrácení diferenciačního rozpětí, ale dokonce — srovnáme-li grafy příslušející ke kartogramům — došlo ke změně rozložení od „U“ křivky s relativně nízkým zastoupením průměrných hodnot v roce 1930 k distribuci blízké normálnímu rozložení, tzn. s vysokou koncentrací okolo průměru a klesající vahou extrémních odchylek v roce 1970.

Z kartogramů je zřejmé, že s klesající kvalitou bytového fondu stoupala i jeho zalidněnost. Nejvyšší hodnoty zalidněnosti se v roce 1930 soustřeďovaly do dělnických čtvrtí rozložených okolo severovýchodního průmyslového jádra Prahy, a naopak, zalidněnost klesala ve čtvrtích téměř identických s oblastmi nejkvalitnějšího bytového fondu. Srovnání kartogramů 1 a 3 v této souvislosti otevírá ještě jeden typický pohled na předválečné rysy sociálně třídní diferenciací bydlení: převážně zemědělská či ještě „sociálně neurčitá“ předměstí Prahy byla na nejnižších stupních kvality bydlení, nikoli však již z hlediska zalidnění bytů; dělnické periferie představovaly však enklávy nejen nekvalitního, ale i přelidněného bytového fondu.

Likvidace extrémů v zalidněnosti bytů byla jedním z prvních úkolů poválečné bytové politiky. Neudivuje tedy, že v roce

Tabulka 3: Ukazatele bydlení podle sociálních skupin v Praze v roce 1970 (v %)

Druh bytu	Dělníci	Zaměstnanci	Důchodci	Ostatní	Celkem
Jen obytná kuchyně	5,2	1,8	8,1	4,2	5,1
1 pokoj bez kuchyně	6,9	6,0	12,6	7,2	8,8
1 pokoj s kuchyní	41,1	24,0	46,5	36,0	36,9
2 pokoje	30,0	38,1	20,3	30,0	29,2
3 pokoje	13,7	23,8	9,3	17,5	15,7
4 a více pokojů	3,1	6,3	3,2	5,1	4,3
I. kategorie	29,3	49,6	16,7	34,7	31,8
III. kategorie	37,4	37,5	44,8	37,8	40,2
III. kategorie	12,5	6,1	14,8	10,6	11,1
IV. kategorie	20,8	6,8	23,7	16,9	16,9
Podíl družstevních bytů	7,5	16,0	1,4	8,5	8,2

Pramen: Sčítání 1970.

1970 se zalidněnost bytů v Praze převážně koncentruje okolo průměrné hodnoty (variační koeficient klesl na třetinu a průměrný počet osob na jednu místnost se přitom zřetelně snížil), a že v souvislosti s procesem sociální homogenizace katastrálních území se výrazně snížila závislost podílu dělníků a počtu osob na jednu místnost.

Obraz současné sociálně třídní diference bydlení je však poněkud zřetelnější, odhlédneme-li od hrubšího měřítka městské ekologie a vezmeme-li v úvahu rozložení sociálních skupin přímo do jednotlivých kategorií velikosti a kvality bytu (tabulka 3). I zde je zcela evidentní, že třídní bariéry v přístupu ke kvalitnímu bydlení byly zlikvidovány. S třídní homogenizací podmínek bydlení ovšem přetrvávají a tvoří se některé jiné sociální typy diferencí. V převážné míře se však jedná o diferenciační momenty způsobené zejména bytovou nouzí, která v tomto směru sehrála v Praze dvojí úlohu. Ač to zní možná paradoxně, jejím pozitivním momentem (samozřejmě v souvislosti s ostatními faktory, především s novým charakterem bytové politiky) bylo omezení nežádoucí cirkulace obyvatelstva na bázi tržního hospodaření s byty, čímž byla v podstatě znemožněna tvorba nové zónace Prahy, která by jistě přinášela řadu sociálně problematických rysů diferenciace bydlení. Výrazně negativním aspektem bytové nouze v rovině sociální diferenciace je ovšem určitá petrifikace jejích třídních rysů v dnešní nejstarší generaci. Likvidaci tohoto problému nelze vidět jen v přirozené změně obyvatelstva, která vždy s novou generací a tedy s vyššími aspiracemi na kvalitu bydlení s sebou přináší vlastní úsilí mladých domácností o případné zkvalitnění nevhodných bytů, ale směřují k ní také asanace plánované například na Žižkově a v Libni, kde je tento problém zřejmě nejtěživější.

Generační rozdíly, v nichž se sociálně třídní momenty prosazují vlastně až v druhé rovině, se však ukazují jako nejzávažnější faktor diferenciace bydlení i podle výsledků posledního sčítání. Pro-

jevuje se zejména v bydlení důchodců, jež je nejtěsněji spjata se starým bytovým fondem, tzn. převážně s malými byty nižších kategorií (příčemž je třeba vzít v úvahu i to, že postavení důchodců je v tomto směru v Praze nad celostátním průměrem). Tato generační diference bydlení se promítá částečně i do bydlení dělníků ve vztahu ke skupině zaměstnanců s vyšším podílem mladých domácností, to znamená domácností stěhujících se častěji do nových bytů. Ke generačním rozdílům v bydlení přispívá rovněž řada problémů životního cyklu rodiny, v němž právě v Praze dochází k vyhranějším situacím než v celostátních průměrech — ať bereme v úvahu míru nechtěného soužití nejmladších rodin či mladých manželství s příslušníky starší a staré generace, situaci rodin s větším počtem dětí apod. Odstraňování těchto diferenciačních linií a přesun rozdílných typů bydlení do pozitivních rovin diferenciace, odpovídajících spíše individuálním odlišnostem v aspiracích na způsob bydlení v závislosti na povaze práce, trávení volného času apod., bude zatím spojeno v daleko větší míře s řešením bytové nouze Prahy než s překonáváním vlastních sociálních mechanismů diferenciace bydlení v jejich poměrně sevřených hranicích a možnostech.

Jedním z diferenciačních momentů, jež se pohybují na rozhraní sociálních a generačně demografických charakteristik, je zřejmě sama družstevní forma výstavby a bydlení v Praze. Ukazuje se totiž, že její dřívější koncepce, zdůrazňující finanční podíl domácností na řešení vlastní bytové situace (i když v posledních letech i zde převládla sociální hlediska v přidělování bytů) v souvislosti s menší šancí na získání podnikových bytů ve skupině zaměstnanců a při donedávna poměrně nízkém podílu bytů státních, vyvolala právě ve skupině zaměstnanců značný přírůstek družstevních bytů a tedy výrazné zkvalitnění jejich bydlení, projevující se dnes v této sociální skupině nadprůměrně vysokým podílem větších bytů vyšších kategorií.⁸ V tomto směru lze však očekávat —

⁸ Podle výzkumu *Pražané o bydlení a výstavbě* bylo vzdělanostní složení respondentů bydlících v družstevních bytech vysoko nad průměrem — 65 % z nich mělo vysokoškolské nebo středoškolské

vzdělání. V pořadí druhým typem bydlení této vzdělanostní skupiny populace byly státní byty I. kategorie, postavené do roku 1945 (54 %).

spolu s posílením státní a podnikové výstavby a se zvýšenou intenzitou výstavby rodinných domků — postupné vyrovnávání mezi dělníky a zaměstnanci. Otázkou však zůstává, zda převládnutí sociálních hledisek při získávání družstevního bytu, způsobené nedostatkem stavebních kapacit, nesnižuje strop aspirací těch domácností, pro něž je tato forma bydlení finančně dostupná, ale nepřijatelná v případě dlouholetého čekání na byt. Domníváme se, že právě tyto i při finančních možnostech neuspokojené potřeby bydlení zprostředkovaně vedou ke společensky nekontrolovatelným cestám k dosažení bytu a tím k finančním přesunům mezi obyvatelstvem, například i za „přenechání“ bytu z družstevní výstavby.

Vyznačili jsme jen ty nejhrubší kontury sociálně třídní diferenciace bydlení v Praze na počátku sedmdesátých let. Nezbývá než položit otázku, zda by podrobnější statistické zpracování podmínek bydlení v Praze podle některých specifitějších kritérií (vzdělání, životní cyklus, imigrace⁹ aj.) nepřineslo informace o některých typicky „pražských“ problémech řešení bytové situace zejména v rovině sociální diferenciace, a zda by právě tyto informace nebyly jedním z klíčových momentů při vážení alternativ zdrojů a forem jejího řešení.

3. Úroveň bydlení domácností a bytová situace rodin s dětmi

Intenzita bytové výstavby a způsob realizace bytové politiky se ve svých důsledcích odrážejí ve vývoji bydlení domácností, kde specifickou oblastí zájmu jsou rodiny s dětmi. Úroveň bydlení rodiny a její perspektivy na získání vlastního bytu, úměrného její velikosti a stoupajícím nárokům na kvalitu bydlení, se nepochybně odráží jak v jejím vnitřním rozvoji, tak i ve společenské rovině, kde úroveň bydlení hraje mimo jiné roli limitujícího či stimulačního momentu populačního vývoje a

stává se rovněž významným politickým faktorem. Z těchto hledisek je třeba posuzovat situaci bydlení rodin v Praze, kde se vlivem nepříznivého vývoje v předcházejících obdobích nakupila řada závažných problémů. Jakkoli je již zřejmé, že na počátku sedmdesátých let došlo k zásadnímu obratu v intenzitě bytové výstavby a v řešení bytové tísně v Praze, pět let od posledního sčítání je ještě příliš krátkým obdobím pro realizaci radikálnějších změn v podmínkách bydlení domácností. O značné obtížnosti odstraňování těchto problémů svědčí právě vývoj v intercenzálním období 1961—1970, do jehož poloviny byl plánován rok vyřešení bytové tísně Prahy.

Ačkoli v průměrových ukazatelích (průměrná obytná plocha na osobu, průměrný počet osob na obytnou místnost apod.) se úroveň bydlení zvýšila,¹⁰ ve vlastních podmínkách bydlení domácností nedošlo v tomto desetiletí k významnějším změnám. Přírůstek domácností byl poněkud vyšší než čistý přírůstek bytů (kromě výkyvů v intenzitě bytové výstavby zde působilo i to, že stoupal počet náhradních bytů za odpad starého bytového fondu). V absolutním vyjádření to znamenalo zvýšení počtu domácností bez vlastního bytu, v relativním vyjádření pak stabilitu jejich podílu (v roce 1961 bylo v Praze bez vlastního bytu 63 tisíc domácností, tj. 17,9 %; v roce 1970 již 66 tisíc, tj. 17,1 %). Celková objektivní potřeba bytů se tak poněkud zvýšila a dosáhla více než jedné pětiny z celkové potřeby bytů v ČSR (obyvatelstvo Prahy tvoří ovšem jen 11 % obyvatelstva ČSR).¹¹

Soužití domácností v jednom bytě dosáhlo nadprůměrné hodnoty i ve srovnání s ČSSR a Praha zůstala v podmínkách bydlení domácností na posledním místě mezi českými kraji. Podíl bytů se dvěma a více cenovými domácnostmi dosáhl 15 %, u největších bytů se ovšem pohyboval okolo 50 %. Tuto situaci navíc

⁹ Je vcelku zřejmé, že imigrace působí jako závažný faktor diferenciace kvality bydlení. Poukazuje na to i výzkum *Pražané o bydlení a výstavbě*, podle kterého nejcharakterističtějším typem bydlení nových Pražanů jsou státní byty I. kategorie, postavené po roce 1945, a družstevní byty I. kategorie, typické zejména pro obyvatele Prahy, kteří se sem přistěhovali po roce 1960.

¹⁰ V této souvislosti je ovšem třeba vzít v úvahu

i skutečnost, že určitý podíl na tomto vývoji mělo i snížení průměrné velikosti bytových a cenových domácností způsobené nejen stárnutím pražské populace, ale i nepříznivým populačním vývojem, v němž se nesporně odrážely i nepříznivé podmínky bydlení mladých manželství.

¹¹ Údaje o objektivní potřebě bytů z publikace: *Sčítání lidu, domů a bytů. Hlavní město Praha* (1976).

přistřovala vysoce nadprůměrná hodnota nechtěného soužití (v průměru 76 %, u středně velkých bytů ovšem i přes 80 %), způsobená zejména sociálním složením pražské populace mladých domácností (nejmenší ochotu k soužití i v celostátním měřítku projevují domácnosti zaměstnanců), a v neposlední řadě i určité objektivně zakotvené vyšší normy městského způsobu bydlení, neboť na rozdíl od venkova je byt ve městě vlastně jediným „soukromým“ prostorem života domácnosti. Svědčí o tom mimo jiné i to, že podíl nechtěného soužití byl v Praze nejvyšší v rodinných domcích, kde je soužití často vázáno na vlastnictví či spoluvlastnictví a do značné míry usnadňováno vyšším standardem bydlení, zpravidla ovlivněným zahrádou a větším užitným prostorem pro aktivity volného času.

Soužitím domácností v bytě vzniká celá řada problémů nejen v souvislosti s nadměrným zatížením pracovních (funkčních) částí bytu (kuchyně, příslušenství) a tedy s přenašáním některých jejich funkcí do obytných místností, ale i s výrazným snižováním standardu obytné plochy na osobu a s přelidněním obytných místností. Vezmeme-li jako kritérium přelidněnosti bytu průměrný počet osob na jednu místnost i obytnou plochu na jednu osobu (tzn. přelidnění ze dvou hledisek, a tedy více méně jeho akutní formu), potom podíl přelidněných bytů obývaných jen jednou domácností v Praze tvořil v roce 1961 7,2 % a v roce 1970 klesl na 5 %, ovšem u bytů se dvěma a více domácnostmi byl mnohonásobně vyšší (v letech 1961—1970 klesl z 41,8 % jen na 37 %).

Přestože tyto údaje vedou k závěru o potřebě intenzivnější bytové výstavby, vzniká otázka, zda neexistují určité vnitřní rezervy v zalidněnosti bytového fondu Prahy, zda pružnější hospodaření s bytovým fondem, stimuluji-li směny bytů v závislosti na životním cyklu domácností, by nebylo formou řešení přinejmenším těch nejkritičtějších případů. V tomto směru však v současné době vlivem určité společensky neřízené „tržní“ formy směny bytů, postihující po ekonomické stránce mladé domácnosti, dochází spíše k retardaci

směn. Existuje dokonce hypotéza, že redistribucí na bázi nedolidněných bytů obývaných jen jednou domácností by mohly být odstraněny všechny přelidněné byty s jednou domácností i část přelidněných bytů obývaných dvěma domácnostmi a podíl nedolidněných bytů by se snížil jen na polovinu.¹² Protože je v tomto případě jako kritérium přelidněnosti brána jen obytná plocha na osobu bez přihlídnutí k počtu osob na místnost (který hraje důležitou roli zejména v Praze, kde je značná část staršího bytového fondu charakterizována poměrně velkou obytnou plochou, ale malým počtem místností), domníváme se, že jde o názor příliš optimistický, nicméně v hrubých rysech svědčící o některých rezervách v obsazení bytového fondu, jehož optimální využití je z hlediska dané bytové situace více než žádoucí. Naznačuje rovněž, že bude nezbytné vytvářet podmínky pro pružnější hospodaření s byty (například změnou systému inzerce a využitím samočinného počítače), které by bylo jednou z cest, jak prostřednictvím určitých restrukturalizací v obsazení bytového fondu řešit alespoň ty nejožehavější problémy bydlení domácností v období před naplněním současné bytové potřeby Prahy.

Většina problémů bydlení domácností v Praze nabývá závažnějších subjektivních i objektivních rysů v bydlení rodin s dětmi. Často se poukazuje na problémy spojené se stárnutím pražské populace, a stejně často je tento trend spojován s bytovou tísni Prahy. Extrémně nízký průměrný počet dětí v pražských rodinách je pak vysvětlován jak stárnutím populace, tak bytovou tísni; uváženější analýzy připouštějí i faktory sociálně ekonomické. Vymanit se z bludného kruhu vzájemných vazeb je ovšem nesnadné, nejsou-li k dispozici jemnější sestavy ze sčítání lidu, které by i v případě Prahy při třídění bytové situace rodin s dětmi braly v úvahu stáří domácnosti, věk a vzdělání manželů apod. Analýza se tedy musí omezovat na některé obecnější hypotézy s omezenou platností, přičemž právě v tomto směru by bylo nezbytné poskytnout plánovacím a decizním orgánům spolehlivé závěry a

¹² Viz publikace *Sčítání lidu, domů a bytů. Hlavní město Praha, 1976*, s. 98—99.

Tabulka 4: Průměrný počet dětí v Praze v úplných rodinách podle velikosti bytu a soužití domácností

Velikost bytu	Průměrný počet dětí			Relace vůči průměru (ČSSR = 1)		
	Rodina bydlí			Rodina bydlí		
	samostatně	s další CD	celkem	samostatně	s další CD	celkem
Jen obytná kuchyně	0,34	0,54	0,35	0,58	0,49	0,50
1 pokoj						
bez kuchyně	0,36	0,45	0,37	0,61	0,58	0,61
1 pokoj s kuchyní	0,45	0,43	0,45	0,59	0,56	0,64
2 pokoje	0,86	0,49	0,79	0,75	0,65	0,73
3 pokoje	1,17	0,59	0,96	0,81	0,74	0,75
4 a více pokojů	1,29	0,70	0,92	0,88	0,81	0,80
Celkem	0,75	0,56	0,70	0,67	0,70	0,66

Pramen: Sčítání 1970 (přepočty)

informace, často s prognostickými intencemi.

U kvalitativních ukazatelů bydlení lze téměř jednoznačně tvrdit, že rodiny s dětmi bydlí v kvalitnějších bytech častěji než ostatní domácnosti, a že zde zřejmě neleží jádro jejich problémů bydlení. V koncentrované podobě lze však bytovou situaci domácností s dětmi vyjádřit podílem nevhodných bytů z hlediska jejich velikosti následujícím způsobem:¹³ za nevhodné byty lze považovat 1. byty obývané jednou i více domácnostmi, v nichž je vzhledem k počtu osob plně obývána i kuchyně; 2. byty, v nichž vzhledem k počtu osob chybí jedna nebo více obytných místností i při využití kuchyně jako obytné místnosti. Podle těchto celkem střízlivých kritérií se zejména v komparaci s ostatními velkými městy a celostátními průměry situace rodin s dětmi v Praze jeví jako značně nepříznivá (a ve srovnání s bezdětnými rodinami mnohonásobně horší). Podíl těchto velikostně nevhodných bytů v Praze dosáhl 31 % bytů úplných rodin s dětmi (u bytů rodin bezdětných tvořil jen 4 %).¹⁴ Ve srovnání s průměrem v ČSR (21 %), v Ostravě (12 %), v Brně (20 %) a například v Bratislavě (22 %) je situace úplných rodin s dětmi v Praze evidentně nejhorší.

Při podrobnější analýze dat ze sčítání 1970 jsme dospěli k názoru, že hypotéza

o retardačním vlivu bytové tísně na počet dětí v Praze je do značné míry opodstatněná, ačkoli ji samozřejmě zdaleka nelze považovat za vyčerpávající vysvětlení. Ukázalo se totiž (viz tabulka 4), že se průměrný počet dětí, jehož hodnota je v Praze u nejmenších bytů přibližně poloviční vůči celostátnímu průměru (0,35 : 0,62), při zvětšování bytu postupně zvyšuje a u největších bytů téměř dosahuje hodnoty celostátního průměru (0,92 : 1,15). U větších bytů potom ovšem existuje prokazatelná závislost počtu dětí na soužití domácností (u malých bytů, kde rodina bydlí samostatně, je nízký průměr počtu dětí ovšem zřejmě způsoben vyšším podílem domácností důchodců; vyšší průměrný počet dětí ve stejné velikostní kategorii bytů, kde bydlí dvě cenové domácnosti, zřejmě plyne ze soužití dvou generací, přičemž pro mladší z nich — zpravidla již s vlastními dětmi — je bydlení s rodiči více či méně dlouhým obdobím čekání na vlastní byt).

Přestože tedy v uvedených údajích interferují přinejmenším faktory dvojího typu: a) rodiny ve špatných bytových podmínkách se rozhodují pro menší počet dětí; b) rodiny s větším počtem dětí mají zpravidla větší naději na přidělení většího bytu, lze při signifikanci zmíněného trendu a s uvážením nedostatku větších bytů v Praze považovat tuto hypotézu za nosnou, a nezbývá než usilovat o její zpřes-

¹³ Vycházíme zde z klasifikace a výpočtů FSÚ, uvedených ve studii *Situace v bydlení se zvláštním zřetelem k bydlení rodin s dětmi* (1973).

¹⁴ Významný rozdíl nenalézáme jen mezi situací rodin s dětmi a bezdětných rodin, ale i v porovnání

úplných a neúplných rodin s dětmi. Situace neúplných rodin je ještě nepříznivější (v Praze bylo 54 % bytů, v nichž bydlí neúplné rodiny, z daného hlediska nevhodných).

nění v závislosti na možnostech zpracování některých dalších znaků ve sčítání 1970.

4. Spokojenost s bydlením a aspirace

Objektivní bytová situace Prahy se přirozeně promítá i do vědomí jejích obyvatel. V něm se nejen koncentrují do nejzávažnějších ohnisek hodnocení nedostatky bytového fondu v Praze, ale tvoří se zde i aspirace na bydlení, představy o jeho žádoucích formách, důležité pro posuzování stanovených hranic budoucí potřeby bytů i alternativ jejího uspokojování. Odpověď na řadu otázek tohoto typu poskytuje výzkum *Pražané o bydlení a výstavbě*, realizovaný rok po posledním sčítání lidu a umožňující tak paralelně k analýze objektivních parametrů bydlení a jeho sociálních souvislostí vyznačit i základní rysy jeho subjektivního hodnocení.¹⁵

Polovina Pražanů hodnotí svou bytovou situaci jako vyhovující, druhá polovina se rovnoměrně dělí na nespokojené s bydlením a na ty, kteří jsou zatím v této otázce indiferentní. Méně příznivě se ovšem situace jeví tam, kde jde o touhu po změně bytové situace; zde se totiž — mizí-li důvody rezignace — hranice aspirací posunují výše: téměř třetina Pražanů by chtěla svou bytovou situaci změnit okamžitě, další necelá třetina v budoucnu. Jaké jsou hlavní subjektivně zdůrazňované příčiny této nespokojenosti obyvatel Prahy s jejich bydlením?

Z výsledků výzkumu vyplynulo, že Pražané velmi ostře rozlišují mezi tím, *jak* bydlí, a tím *kde* bydlí, a že pro celkové hodnocení jejich bytové situace je zatím rozhodující to, *jak* bydlí, zatímco faktor polohy bytu vstupuje do celkového hodnocení jen málo a působí tak, že nezeslabuje nespokojenost, avšak o něco zvyšuje spokojenost.

Vnitřní struktura celkového hodnocení i vyšší váha parametrů bytu samého subjektivně vyjadřují pořadí naléhavosti objektivních problémů bytové situace Prahy. Stejně je tomu i v pořadí důležitosti *vnitřních parametrů bytu*, kde celkové hodnocení bytové situace je nejvíce spjato s ve-

likostí bytu z hlediska počtu bydlících osob, dále s účelností uspořádání místností v bytě, a teprve potom s vybavením bytu a pocitem soukromí. K těmto vnitřním kvalitám bytu se potom ještě váží některé širší souvislosti, jako je vybavení domu, nájemné, kvalita životního prostředí (čistota domů a ulic, ticho a dostatek zeleně), jejichž váha je však již daleko menší a rozhodující působení předchozích faktorů nijak podstatně neovlivňuje.

Ve faktoru *polohy bytu* jsou obsaženy navzájem značně propojené charakteristiky ekologie bydlení (možnost návštěv kulturních zařízení, možnost dostat se rychle a pohodlně do zaměstnání a do centra, možnosti pohodlného nákupu v nejbližším okolí), které ovšem ani samostatně, ani souhrnně do hodnocení bytové situace nevstupují.

Vyjadřuje-li tato logika hodnocení bytové situace naléhavost objektivních problémů bydlení v Praze, kde skutečně klíčovým problémem je relativní velikost bytu a jeho „pokojevost“ a teprve potom kvalita bytu daná jeho vybavením, lze samozřejmě s postupným uspokojováním těchto primárních potřeb bydlení očekávat zvyšování nároků a tedy i posun váhy hodnocení na širší obytné prostředí, na relativní blízkost pracoviště a centra (určovanou zejména kvalitou dopravy), na možnosti rekreace v bezprostředním okolí apod.

Zajímavé je ovšem i to, do jakých typů bytu se koncentrují negativní a pozitivní hodnocení. *Nejpříznivěji je hodnoceno bydlení v rodinných domech postavených po roce 1945*, a hned na druhém místě jsou *starší rodinné domy* postavené v letech 1930—1945. Byty v nich vyhovují z hlediska velikosti, účelnosti, uspořádání, novější z nich i z hlediska vybavení a pocitu soukromí; u obou těchto typů bydlení se však setkáváme s určitou nespokojeností s možnostmi nákupu v nejbližším okolí. Toto pozitivní hodnocení, vyjádřené i minimem přání změnit bytovou situaci, plyne z objektivně vhodných parametrů bydlení zejména v novějších rodinných domech, kde nacházíme většinou dvoupo-

¹⁵ Výzkum byl realizován Ústavem pro výzkum veřejného mínění CSAV v prosinci 1971 (sběr dat)

na reprezentativním souboru pražské populace starší 18 let (1080 osob vybraných kvótní metodou).

kojové až třípokojové byty, ale často i byty čtyřpokojové, a protože typická je zde čtyřčlenná domácnost, dosahuje tento typ bydlení nejvyšší obytné plochy na osobu. Oba tyto typy se však na všech bytech i obyvatelích Prahy podílejí jen 8 %.

Stejně málo zastoupen (9 %) je i další atraktivní typ bydlení — družstevní byty I. kategorie. Vysoký průměr jejich hodnocení zahrnuje ovšem i nejvyšší heterogenitu — jsou oceňovány pro svou velikost a účelnost uspořádání, negativně je však hodnoceno nájemné a poloha těchto bytů nevyhovuje ani v jednom z hledisek: je vyjadřována malá spokojenost s dopravou do zaměstnání i do centra, s nákupními možnostmi v blízkém okolí i s kulturními možnostmi.

Určitý průměr představují státní byty I. kategorie, u nichž spokojenost plyne z účelnosti uspořádání a úrovně vybavení, přičemž u starších z nich (postavených do roku 1945) vyhovuje i blízkost centru a kulturnímu životu. Je to po družstevních bytech druhý výrazný typ bydlení pražských středoškoláků a vysokoškoláků. Připojíme-li k nim i státní byty II. kategorie, které jsou již poněkud pod průměrem v hodnocení, získáme převažující typ bydlení Pražanů, kterých zde bydlí téměř polovina. Zatímco průměrná spokojenost s bydlením ve starších bytech II. kategorie (postavených do roku 1930) vyjadřuje spíše kladné hodnocení polohy (blízkost centra a zaměstnání, možnosti nákupu a kulturního života), novější z nich jsou na úrovni průměru spíše v důsledku značné diferencovanosti v hodnocení jednotlivých faktorů. Nijak nepřekvapuje, že jako nejhorší je hodnoceno bydlení ve státních bytech III. a IV. kategorie, a jen o málo spokojenější jsou Pražané s bydlením v nájemních bytech v soukromých domech.

Je-li spokojenost s bydlením v Praze značně diferencována objektivními podmínkami, o to méně ji diferencují faktory sociální. „Staré“ a „nové“, kvalitní a nekvalitní bydlení v Praze není totiž — až na některé demografické souvislosti — spojeno s výraznými sociálními typy. Navíc bytová situace Prahy jen stěží umož-

ňuje manifestaci specifitějších sociálních potřeb bydlení, které by výrazněji ovlivnily i sociální diferenciaci v hodnocení současné bytové situace. Z demografických hledisek však vystupuje jako hlavní faktor diferencovaného hodnocení věk; zatímco sociální skupina důchodců, tj. generace, která bydlí objektivně nejhůře, je poměrně nejspokojenější se svým bydlením (35 % důchodců považuje své bydlení za „velmi vyhovující“), nejmladší jsou naopak nejnespokojenější (ve věkové skupině 18—34 let bylo 50 % odpovědí „velmi nevyhovující“). Nespokojenost mladých s bydlením zobrazuje především diferenciaci na „bydlící“ a „nebydlící“. Nebydlící (tzn. ti, kteří jsou fakticky členy spolubydlící domácnosti) představují nejnespokojenější skupinu, zahrnující nejmladší rodiny, mladá manželství i ještě svobodné dospělé děti. Je přirozené, že právě tato skupina velmi intenzívně vyjadřuje přání svou bytovou situaci změnit.

I přes tíživou bytovou situaci se v Praze zformovaly poměrně vysoké aspirace, vyjádřené v představě současného žádoucího bydlení. Jsou to právě aspirace mladých, které vysoko přesahují současné a v blízké budoucnosti možné zdroje jejich naplnění. Jestliže v průměru by si přálo třípokojový byt 39 % Pražanů, mladí (do 35 let) jej vyžadují v 55 % a v dalších 27 % by si přáli čtyři pokoje. Ukazuje se, že aspirace na velikost bytu se při zhoršování podmínek dokonce zvyšují: ti, kteří bydlí v bytech s největším počtem osob na jednu místnost, vyslovují i nejvyšší nároky na velikost žádoucího bytu. Propojením těchto dvou faktorů, tzn. vysokých aspirací mladých a vysokých nároků těch, kteří dnes bydlí nejhůře (kromě nejstarší generace), vzniká značná disproporce mezi současnou velikostní strukturou bytového fondu v Praze a takovou jeho strukturou, která by vyjádřené představy o dobrém bydlení uspokojila. Podíl jednopokojových bytů na bydlení v Praze by musel poklesnout z 35 % na 6 %, dvoupokojových ze 40 % na 26 %, ovšem u třípokojových bytů by se musel zvýšit z 19 % na 40 %, a u bytů čtyřpokojových a větších by mu-

selo dojit dokonce ke zvýšení ze 6 0/0 na 28 0/0.¹⁶

Připočteme-li k tomu, že podíl soužití rodičů a dospělých dětí by musel poklesnout z 15 0/0 (podle sčítání 1970) na 7 0/0 (ovšem jen v případě dostatečně velkého bytu), dostáváme se s požadavkem zhruba třetiny Pražanů změnit svou bytovou situaci daleko za hranici možností perspektivní změny velikostní struktury bytového fondu i nad objektivně stanovenou potřebu bytů (objektivní potřeba bytů byla v Praze v roce 1970 odhadnuta na 50 tisíc bytů, ve výzkumu byla její horní hranice určena na 60 tisíc bytů).

* * *

Demokratický princip saturace potřeby bydlení v socialistické společnosti právě pro svůj základní rys, jímž je homogenizace podmínek bydlení na vysoké kvalitativní úrovni jak z hlediska sociálně třídního, tak z hledisek demografických a územních, klade nesmírně vysoké nároky na intenzitu bytové výstavby. Realizace tohoto principu v našem hlavním městě navíc byla a je úzce spojena s celospolečenským vývojem bydlení, ve kterém byly v poválečném vývoji odstraňovány značné územní diference.

Jestliže v předcházejících etapách rozvoje Prahy byly poměrně úspěšně řešeny základní problémy hluboké třídní diferenciace bydlení plynoucí z převzatého předválečného bytového fondu, vystupovaly do popředí stále naléhavěji problémy narůstajícího nedostatku bytů, jehož příčinou nesporně byl i nezbytný systém priorit ve výstavbě socialistické společnosti.

V souvislosti s úspěšným vyrovnáváním podmínek bydlení v českých zemích a na Slovensku a s dynamickým zkvalitňováním bytového fondu na venkově vystupuje situace Prahy jako naléhavý společenský problém, stojící v popředí zájmu stranických a státních orgánů a již nyní soustřeďující velkorysě a s minulostí zcela nesrovnatelné investice. Specifickým ry-

sům bydlení v hlavním městě musí odpovídat i cesty řešení tohoto problému. Praha má značný podíl starého bytového fondu. Soustředíme-li se jen na novou výstavbu bez rozsáhlejších asanací ve středu města a v jeho okolí, může Praha znovu překročit práh směrem k negativní zónaci města. V současné době je třeba co nejrychleji uspokojit požadavky „nebydlících“ a likvidovat krajní přelidněnost; ale záhy s uspokojením těchto potřeb se zvýší nároky na kvalitu, estetické hodnoty i širší prostředí bydlení. Aspirace Pražanů na bydlení naznačují, že nároky obyvatel velkoměsta na velikost bytu i na jeho kvalitu jsou vyšší a rozmanitější, než bychom mohli odhadovat z celostátních průměrů.

Má-li tedy nejen být řešena tíživá bytová situace, ale současně uspokojovány nynější i perspektivní potřeby bydlení v Praze, bude nezbytné prohlubovat diferenciaci ve velikosti a členitosti bytů, zvolit širší škálu typů zástavby, uplatňovat ve výstavbě postupy a materiály, které by dovolovaly stavět variabilní byty s možností jejich vnitřních změn v souvislosti s životním cyklem, stavět byly adaptabilní podle individuálních zájmů apod. Zde je třeba vycházet i z toho, že ve velkoměstě je byt mnohem důležitějším prostorem formování a realizace lidských potřeb než v malých obcích, že v bytě se odehrává větší část života rodiny a rozvíjí se širší paleta činností. Tato tendence se může perspektivně dále posilovat, a pokud odpovídající potřeby nebude s to saturovat městský byt, bude hledáno jejich uspokojení mimo, například v rámci druhého bydlení.

Nezbytnost intenzivní bytové výstavby v Praze neplyne jen z naléhavosti postupného uspokojování rychle se rozvíjející potřeby bydlení v souladu s rozvojem a uspokojováním ostatních potřeb, ale i z toho, že bytovou výstavbou a řešením tíživé situace bydlení lze v některých směrech zajistit Praze příznivější podmínky pro její demografickou, sociální i ekonomickou

¹⁶ Podle sčítání byla v roce 1970 velikostní struktura bytového fondu v Praze následující: 1 pokoj 50,8 % bytů, 2 pokoje 29,8 %, 3 pokoje 15,3 %, 4 a více pokojů 4,1 %. Ve výzkumu bylo samozřejmě bydlení zjišťováno u jedinců, tj. bylo značně podhodnoceno zastoupení malých bytů: 1 pokoj 34,5 %, 2 pokoje 39,9 %, 3 pokoje 19,4 %, 4 a více pokojů 6,2 % jedinců. Srovnání reálné a žádoucí struktury

bytového fondu se tedy musí pohybovat na bázi dat zjištěných výzkumem. Bude tedy v podstatě vyjadřovat nikoli žádoucí strukturu bytového fondu, ale spíše podíly bydlení v jednotlivých velikostních kategoriích bytů, předpokládáme-li, že jedinec vyhoví současně i za svého nynějšího či budoucího partnera.

репродукции и послит и její atraktivitu jako hlavního města.

Literatura

1. Boháč, A.: *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Praha, SÚS 1923.
2. Musil, J.: *Demografická a sociálně hygienická struktura Prahy a některých jiných českých měst*. Disertační práce. Praha 1959.
3. Musil, J.: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda 1971.
4. *Pražané o bydlení a výstavbě*. Výzkumná zpráva ÚVVM ČSAV. Praha 1972.
5. *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé v roce 1921*. Praha, SÚS 1929.
6. *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé v roce 1930*. Praha, SÚS 1935.
7. *Sčítání lidu, domů a bytů 1970*. Československá statistika, Praha, FSÚ 1974.
8. *Sčítání lidu, domů a bytů*. Hlavní město Praha, Městská správa ČSÚ, Praha 1976.
9. *Situace v bydlení se zvláštním zřetelem k bydlení rodin s dětmi*. Zprávy a rozborů FSÚ, Praha, FS 1973.
10. *Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1919—1920*. Statistická komise hl. m. Prahy, Praha 1924.
11. *Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930—1933*. Praha, Statistický úřad hl. m. Prahy 1937.

Резюме

Матеев П.: Социологические аспекты развития жилищных условий в Праге

На состояние жилищных условий современной Праги (разработке этого вопроса посвящена подробная концепция перестройки города) оказали воздействие два фактора: наследие капиталистического прошлого и неравномерность послевоенного развития жилищного строительства. В результате этого жилищные условия Праги отражают довольно неблагоприятную структуру жилищного фонда, что касается его «возраста» и объема.

Одной из главных задач социалистического развития Праги было упразднение классовой дифференциации и социального размежевания жилищных условий. Несмотря на относительно низкий прирост квартир, послевоенное развитие существенным образом изменило тип дифференциации жилищных условий — произошло сдвиг от классовой дифференциации к преобладанию некоторых демографических различий. Одновременно решался вопрос недостатка квартир, ликвидировались энклавы недоброкачественных жилищ и реконструировалось историческое ядро города. Но все же, по сравнению с другими городами, в Праге насчитывается наивысшее число семей без собственной квартиры, наблюдается наибольшая интенсивность нежелательного сожительства

трех поколений и весьма неблагоприятная обстановка, что касается стандарта жилищной площади многодетных семей.

Однако, несмотря на некоторые проблемы, связанные с недостатком квартир, пражане предъявляют довольно высокие требования к жилищным условиям. Эти запросы, с одной стороны, обостряют современную нужду в квартирах, но с другой стороны, подталкивают некоторые решения как их удовлетворить, в особенности, что касается желательной расчлененности квартир, форм строительства и т. п.

Удовлетворение спроса на квартиры в Праге должно происходить в соответствии со специфическими условиями столицы. Оказывается, что упор на строительство микрорайонов на окраине города, не сопровождающееся обширной реконструкцией жилищного фонда, снова бы мог оживить некоторые элементы зональности города в вопросе качества жилища. К некоторому улучшению жилищных условий в Праге могла бы привести и более эффективная политика в области жилищного хозяйства. Первоочередной задачей, однако, является повысить интенсивность жилищного строительства и обеспечить таким образом более благоприятные условия для демографического, социального и экономического воспроизводства Праги.

Summary

Matějů P.: Sociological Aspects of Housing Development in Prague

It is both the inheritance of Prague's capitalist past and certain problems connected with the uneven post-war development of housing construction that project themselves into the present housing situation. In consequence of both these factors, habitation in Prague is considerably affected by the relatively unfavourable age and size structure of the housing fund.

The abolishment of class differentiation and social segregation in the area of housing has been one of the fundamental tasks of the socialist development of Prague. Notwithstanding the relatively small increase in the number of flats, post-war development has substantially changed the type of differentiation in housing from class differentiation to the predominance of certain demographic differences. At the same time, the housing shortage has been gradually solved, enclaves of lower-quality habitation have been wiped out and the historical core of the city subjected to reconstruction. In comparison with other towns, however, it is in Prague that we can find the greatest number of households lacking their own flats, the highest level of unwanted cohabitation of three generations, and a most unfavourable situation as concerns the areal standard of habitation in case of families with more children.

In spite of problems connected with the housing shortage, the inhabitants of Prague manifest relatively high aspirations as far as habitation is concerned. These aspirations not only increase, to some extent, the contemporary need of flats but also indicate some possible forms of its satisfaction — especially as regards the desirable layout of flats, possible forms of housing construction, etc.

Of course, the need of housing in Prague must be satisfied in compliance with the specific conditions of the capital. It is becoming evident that a concentration on the construction of new housing estates on the city's

outskirts without simultaneously actualizing a large-scale renewal and redevelopment of the old housing fund might revive some elements of the city's zonation in the quality of housing. Also a more flexible housing policy and a more efficient system of flat economy could contribute to a certain improvement in the housing conditions of Prague. It is, however, a task of primary importance to maintain and to increase the intensity of housing construction and thus to secure more favourable conditions for the demographic, social and economic reproduction of Prague.

Příjmy a spotřeba pražské populace

Pro životní úroveň Pražanů za kapitalismu byly charakteristické dvě skutečnosti. Za prvé, Prahu dělila od ostatní společnosti výrazná distance v úrovni příjmů, spotřeby i bydlení. Za druhé, sama pražská populace byla z hlediska materiálních podmínek života velmi ostře diferencována, přičemž osou této diferenciace byl protiklad námezdní práce a kapitálu a jeho odraz, protiklad fyzické a duševní práce. Socialistická společnost se velmi energicky orientovala na překonávání rozdílů mezi městem a venkovem jako na nezbytný rys formování nové sociální struktury společnosti. S tím souvisí i velmi podstatné a v řadě momentů úplné vyrovnání rozdílů mezi životními podmínkami v Praze a ve společenském průměru. Spolu se ztrátou předstihu ve spotřebě se výrazně ztlumila i role velkoměsta jako ohniska vyzařujícího konzumní vzory do ostatní společnosti.¹ To ovšem neznamená, že zcela zmizely rysy specifické pro spotřebu v Praze. Pokusíme se poukázat alespoň na některé z nich, zejména pokud pro jejich určení můžeme najít oporu ve statistických datech.

1. Úroveň a diferenciací příjmů

K obecným charakteristikám velkoměsta patří jednak vyšší příjmy, jednak ale i vyšší životní náklady. Velkoměsto poskytuje širší nabídku zaměstnání s větší vahou náročnějších a lépe odměňovaných prací a umožňuje rozsáhlejší pracovní mobilitu, která zpravidla stimuluje i mzdový růst. Na druhé straně je ovšem omezena možnost naturálních příjmů různého druhu

(spotřeby vlastních potravin, levnějšího bydlení, sousedské výpomoci), náklady na srovnatelný koš spotřebního zboží jsou zde vyšší a okruh nezbytných potřeb širší — nemluvě o dalších, v podstatě již zbytných potřebách, které život ve velkoměstě vyvolává a které jsou významnou součástí jeho společenské atraktivity.

Z hlediska těchto rysů vykazuje Praha některé zvláštnosti. Mzdová úroveň se zde po dlouhou dobu pohybovala na společensky průměrné úrovni, přičemž teprve od druhé poloviny šedesátých let můžeme zaznamenat rychlejší růst průměrné mzdy v Praze než v ČSR. V posledních letech se relace ustálila zhruba na 108 % národního průměru, což je více než v Plzni nebo Brně, avšak méně než v Ostravě nebo Bratislavě.² Zvážíme-li význam pražského průmyslu a vyspělost dělnické třídy i množství vrcholných funkcí koncentrovaných v Praze, uvedená preference zřejmě plně nevyjadřuje centrální postavení Prahy a zcela neodpovídá perspektivním potřebám jejího kvalitativního rozvoje. Na druhé straně je ovšem třeba docenit pozitivní charakter vyrovnávacích procesů, v nichž byla překonána příjmová distance dělící Prahu od ostatní společnosti.³

Za vyšším mzdovým průměrem se skrývá i poněkud větší mzdová diferenciací, která se však dotýká teprve vyšších příjmových kategorií. Hodnota mzdy, oddělující 10 % nejvýše odměňovaných, činí absolutně 3612 Kčs v Praze a 3320 Kčs v ČSSR, což v procentech mediánu představuje 161 % v Praze a 155 % v ČSSR; hodnota mzdy, oddělující nejvyšších 5 %

¹ Symptodem toho je i skutečnost, že prakticky všechny významné „veřejné události“, týkající se inovací spotřeby, se odehrávají mimo Prahu — v Plzni, Brně, Ostravě, Liberci apod.

² V roce 1975 činila průměrná mzda v socialistickém sektoru národního hospodářství v Praze 2486 Kčs, v Plzni 2418 Kčs, v Brně 2377 Kčs, v Ostravě 2610 Kčs, v Bratislavě 2499 Kčs, v Košicích 2421 Kčs.

³ Pro srovnání můžeme uvést některá data z před-

válečné daňové statistiky. V roce 1928 představoval počet plátců daně důchodové v Československu 6,7 % populace, v Praze 11,7 %; průměrný příjmový příjem činil v ČSR 21,1 tisíc Kč, v Praze 34,4 tisíc Kč; průměrný příjmový příjem nejvyšších 1 % plátců byl v ČSR 305,5 tisíc Kč, v Praze 560,5 tisíc Kčs (Statistická ročenka 1934). Rovněž porovnání mzdových tarifů nasvědčuje značným rozdílům.

pracujících, činí 4599 Kčs v Praze a 3772 korun v ČSSR, tj. 205 % a 176 % mediánu.⁴ Pokud jde o odvětvovou diferenciaci mezd, v Praze jsou jen na vyšším základě reprodukovány celospolečensky platné preference. K odvětvím, která se výrazněji odlišují od národního průměru, patří v Praze stavebnictví (109 %), doprava (108 %), obchod a veřejné stravování (110 %) školství a kultura (113 %).

Jiný specifický rys příjmové úrovně Pražanů plyne z vysokého zastoupení obyvatelstva žijícího ze sociálních příjmů. Podle dat sčítání lidu 1970 bylo v Praze 26 % populace v poproduktivním věku (v Brně 23 %, v Ostravě 18 %, v Bratislavě 15 %), přičemž průměrný důchod zde nepřesahuje společenskou úroveň. Překvapivě ale ani ekonomické zapojení důchodců není v Praze vyšší než v ostatních velkých městech, ačkoliv úroveň ekonomické aktivity pražské populace jako celku přesahuje úroveň ostatních měst i společenský průměr.

Uvažujeme-li o úrovni a diferenciaci

příjmů v Praze, nesmíme ovšem opomínout ani výraznou koncentraci osob s vysokými, společenským průměrem se vymykajícími příjmy. Různorodost funkcí velkoměsta, větší četnost a napjatost „úzkoprofilových oblastí“ otevírají širší pole působnosti i nežádoucím činnostem, provozovaným pro zvýšení individuálních příjmů, na druhé straně anonymita velkoměstského života a snížená společenská kontrola umožňují takové činnosti lépe skrývat, což stimuluje jejich reprodukci a rozpínání.⁵

Poměrně malá mzdová preference Prahy, neodpovídající plně jejímu postavení ve společnosti ani sociálnímu charakteru její populace, a dále relativně nejvyšší zastoupení obyvatelstva s nejnižší příjmovou úrovní — to jsou dva faktory, které negativně ovlivňují výši příjmů pražské populace. Příjmy přepočtené na hlavu jsou ovšem v Praze podstatně vyšší než odpovídá národnímu nebo celospolečenskému průměru, a jsou vcelku nejvyšší i v porovnání s ostatními velkými městy. Tato skuteč-

Tabulka 1: Pracovní příjmy na ekonomicky aktivního obyvatele a příjmy na hlavu podle společenských skupin v roce 1973

Domácnosti	V Kčs ročního příjmu				V % průměru ČSSR			
	Praha	Bratislava	ČSR	ČSSR	Praha	Bratislava	ČSR	ČSSR
Pracovní příjem na ekonomicky aktivního obyvatele:								
Dělníci	20 585	20 292	20 340	20 061	102,6	101,2	101,4	100,0
Zaměstnanci	24 958	25 974	23 781	23 686	105,4	109,7	100,4	100,0
Důchodci	14 253	13 686	13 921	13 736	103,8	99,6	101,3	100,0
Celkem	22 885	23 630	21 735	21 360	107,1	110,6	101,8	100,0
Celkový příjem na hlavu:								
Dělníci	15 695	14 460	14 082	13 238	118,6	109,2	106,4	100,0
Zaměstnanci	18 359	17 466	16 473	15 987	114,8	109,3	103,0	100,0
Důchodci	12 397	11 304	11 594	10 917	113,6	103,5	106,2	100,0
Celkem	16 278	15 733	14 463	13 705	118,8	114,8	105,5	100,0

Pramen: Mikrocensus 1973.

⁴ Metodické vysvětlení a bližší charakteristiky mzdové distribuce v Československu, viz [Večerník 1976].

⁵ Jsme si vědomi, že rozsahu a společenské závažnosti tohoto negativního jevu neodpovídá dosud pozornost, která je mu věnována v analýze, přičemž i empirická evidence je zatím zcela útržkovitá. Jde o celospolečenský problém, k jehož řešení může přispět i sociologie (podobně jako právo, psychologie, pedagogika), který je však primárně ekonomického charakteru.

nost je dána odlišnou strukturou pražské populace z hlediska ekonomické aktivity. Nejenže je podíl ekonomicky aktivních v celku populace v Praze vyšší než jinde, ale také podíl závislých osob je nižší, než by odpovídalo úrovni ekonomické aktivity.

Rozdíly v intenzitě ekonomického zapojení v Praze vůči ostatním městům i společenskému průměru jsou skutečně markantní, protože zatímco v Praze připadalo na 1000 osob s vlastním zdrojem příjmu (tj. ekonomicky aktivních i důchodců) pouze 351 osob závislých (tj. především dětí), bylo to v průměru ČSSR 534 osob, v Ostravě 554 osob, v Bratislavě 540 osob a v Košicích dokonce 702 osoby. Uvedená skutečnost je ovšem důležitá nejen pro vysvětlení vyšších příjmů pražských domácností, ale i pro pochopení určité nesrovnalosti těchto ukazatelů. Odlišná skladba populace je i významným faktorem modifikované struktury potřeb a vyšších nároků na formy jejich uspokojení.

Některé souhrnné aspekty úrovně a sociální diferenciacie pracovních i celkových příjmů jsou uvedeny v tabulce 1. Pokud jde o úroveň pracovních příjmů připadajících na ekonomicky aktivního obyvatele, Praha se odlišuje od společenského průměru o 7 %, a to především na základě strukturální převahy lépe situovaných zaměstnaneckých domácností; rozdíly jednotlivých společenských skupin od průměru jsou již daleko menší. Pokud ale jde o úroveň příjmů na hlavu, je převýšení úrovně pražských domácností vůči společenskému průměru i vůči ostatním městům (reprezentovaným pro nedostatek nověj-

ších dat jen Bratislavou) velmi výrazné, a to jak u všech domácností, tak u jednotlivých společenských skupin. To je ovšem již stav, který je výsledkem rozsáhlých homogenizačních procesů v příjmové oblasti — pro porovnání můžeme uvést, že v roce 1958 činil příjem na hlavu ve všech domácnostech 128,9 % celostátního průměru, z toho v domácnostech dělníků 117,1 %, v domácnostech zaměstnanců 117,7 % a v domácnostech důchodců 121,2 procenta.

Mikrocensová data informují ovšem i o některých rysech příjmové diferenciacie. Rozdíly v příjmech na hlavu mezi společenskými skupinami domácností jsou v Praze menší než v Bratislavě nebo ve společenském průměru, což svědčí o působení sociálně homogenizačních procesů (mj. i o značném prolnutí dělnických a zaměstnaneckých profesí v rámci domácností). Naproti tomu difference uvnitř těchto skupin a tím i v celku pražských domácností jsou větší než jinde. Jak plyne z tabulky 2, srovnáváme-li okraje příjmové distribuce nebo její střed, jsou absolutní i relativní difference v Praze největší. Dvojí porovnání příjmových diferencí tak nasvědčuje na jedné straně většímu setřeni hranic mezi společenskými skupinami, na druhé straně však zvýraznění vnitrotržních příjmových rozdílů, zakládajících i odlišnost životní úrovně. Stejně jako v případě relací individuálních a rodinných příjmů, ani zde nelze specifické rysy Prahy vyjádřit jednoduchým způsobem. Jsou v nich vyjádřeny jak úspěšné výsledky vyrovnávacích procesů, tak úsilí velkoměstské populace — a zejména některých je-

Tabulka 2: Úroveň a diferenciacie příjmů na hlavu v roce 1973

Kvantil	V Kčs ročního příjmu				V % mediánu			
	Praha	Bratislava	ČSR	ČSSR	Praha	Bratislava	ČSR	ČSSR
1. decil (D_1)	8 958	9 253	8 475	7 699	58,2	61,2	62,2	59,5
1. kvartil (Q_1)	11 877	11 886	10 746	10 009	77,2	78,6	78,9	77,3
Medián	15 383	15 124	13 628	12 945	100,0	100,0	100,0	100,0
3. kvartil (Q_3)	19 938	19 206	17 286	16 470	129,6	127,0	126,8	127,2
9. decil (D_9)	24 633	23 175	21 530	20 603	160,1	153,1	158,0	159,2
$D_9 - D_1$	15 675	13 922	13 055	12 904	101,9	92,1	95,8	99,7
$Q_3 - Q_1$	8 061	7 320	6 540	6 461	52,4	48,4	48,0	49,9

Pramen: Mikrocensus 1973.

jích skupin — o vyšší životní standard, o větší odlišení od ostatní společnosti.

2. Orientace spotřeby

Příjmová úroveň a diferenciacie tvoří rámec koupěschopné poptávky, jejíž konkrétní náplň určuje povaha a struktura lidských potřeb. I v této oblasti proběhly významné vyrovnávací procesy, odstraňující nebo tlumící dřívější distance velkoměsta od ostatní společnosti. Z objektivních rysů pražské populace a z podmínek jejího života vyplývají ovšem některé modifikace, z nichž jedny představují určitý předstih vůči ostatní populaci a tím i vzory nápodoby, jiné jsou však spíše svědectvím o větších nárocích a obtížích velkoměstského života.

Mezi faktory pozměňující strukturu potřeb pražské populace bychom měli řadit 1. odlišnou věkovou strukturu obyvatelstva s větší vahou dospělé populace a starých osob, 2. z toho plynoucí odlišné složení z hlediska ekonomické aktivity, tj. větší intenzitu pracovního zapojení, 3. specifickou sociálně profesionální strukturu, vyznačenou větším podílem kvalifikované (manuální i nemanuální) a duševní práce, 4. obtížnější bytové podmínky z hlediska soužití, prostoru a vybavení, 5. zhoršující se životní prostředí a zmenšující se možnosti rekreace ve městě. Tyto faktory zřejmě nepůsobí samostatně, nýbrž vytvářejí syndromy (syndrom populační struktury, kulturní syndrom, syndrom životního prostředí); nepůsobí také v úzké vazbě na individuální podmínky, nýbrž vytvářejí určité vzory formování potřeb, působící ve větší či menší míře na celou populaci.

Procesy utváření potřeb lze těžko zachytit přímo. Ze dvou komplementárních směrů jejich zkoumání (které můžeme přibližně nazvat objektivním a subjektivním) máme k dispozici pouze statistická data, informující o aktuálním spotřebním chování (rodinné účty) a jeho určitém výsledku (vybavenost domácností předměty dlou-

hodobé spotřeby). Vedle těchto zdrojů chceme využít i statistiku maloobchodního obrátu, která je v mnohém přesnější, nedovoluje však nahlédnout pod povrch průměrů na obyvatele, ani přesněji určit nákupy realizované pouze Pražany.

Soubor, na němž se šetří peněžní rozpočty příjmů a výdajů, činí v Praze okolo 550 domácností, reprezentativních vůči společenským skupinám dělníků a zaměstnanců avšak méně věrně odrážejících některé další charakteristiky pražských domácností z hlediska úrovně příjmů, věkového složení či typu bydlení. Princip výběru (nutně založeného na dobrovolnosti) podle našeho názoru zkresluje i porovnání s národním průměrem, protože v ČSR více než v Praze jsou nadhodnoceny domácnosti z vyšších příjmových skupin.

Vývoj v hrubé struktuře peněžních výdajů, který máme k dispozici za desetiletí 1965–1975, nasvědčuje tomu, že při velkých paralelních změnách (vedoucích ke rychlému poklesu výdajů na potraviny ve prospěch ostatních souhrnných položek) se mezi Prahou a průměrem ČSR dále zeslabily rozdíly, minimalizované již před tímto obdobím.⁶ V tabulce 3 jsou uvedena data charakterizující dnešní stav v základní struktuře rodinného rozpočtu a v některých podrobnějších položkách. Při interpretaci rozdílů musíme přihlídnout i k odlišnému složení domácností. Při dané úrovni rozpočtu by měl jak menší počet členů průměrné domácnosti, tak menší podíl dětí v její struktuře vést k relativnímu zvětšení konstatních a dlouhodobých položek (dlouhodobá spotřeba, služby, platby apod.) a ke zmenšení položek variabilních a krátkodobých (potraviny, průmyslové zboží krátkodobé spotřeby). Jestliže tomu tak není, můžeme i při značné podobnosti rozpočtových koeficientů konstatovat, že přes vyšší příjmovou úroveň odpovídá spotřební struktura v Praze spíše nižším příjmům, tj. vyznačuje se 1. poměrně vysokým podílem vý-

⁶ Pokud jde o kapitalistické Československo, můžeme porovnat pouze dělnické domácnosti. V roce 1929/1930 činily celkové výdaje na spotřební jednotku v 262 dělnických rodinách celkem 3526 Kč, z toho v 61 rodině v Praze 4135 Kč; výdaje na potraviny činily 54 % v průměru a 55 % v Praze, na odívání

14 % v průměru a 12 % v Praze, na bydlení 14 % v průměru a 15 % v Praze. Porovnání je ovšem — ještě více než dnes — zkresleno výběrem lépe situovaných domácností: sledovaný soubor například vůbec nezahrnoval domácnosti slovenských dělníků.

Tabulka 3: Peněžní výdaje dělnických a zaměstnaneckých domácností v roce 1975

Položka výdajů	V Kčs na hlavu				V procentech			
	Praha		ČSR		Praha		ČSR	
	D	Z	D	Z	D	Z	D	Z
Potraviny, nápoje, veřejné stravování z toho:	6 175	6 333	5 701	5 843	30,3	26,9	29,8	26,7
maso a masné výrobky	1 561	1 491	1 387	1 343	7,7	6,3	7,3	6,1
zelenina a ovoce	590	650	475	527	2,9	2,8	2,5	2,4
nápoje	581	561	556	530	2,8	2,4	2,9	2,4
veřejné stravování	789	922	758	910	3,9	3,9	4,0	4,2
Průmyslové zboží z toho:	5 722	6 699	5 530	6 329	28,4	28,4	28,9	28,9
oděvní potřeby	1 210	1 485	1 277	1 473	5,9	6,3	6,7	6,7
zařízení a potřeby pro domácnost	979	1 164	951	1 065	4,8	4,9	5,0	4,9
dopravní prostředky a sportovní potřeby	1 157	1 399	1 115	1 315	5,7	5,9	5,8	6,0
Služby z toho:	2 977	3 667	2 220	2 954	14,6	15,6	11,6	13,5
nájemné a komunální služby	932	1 037	731	901	4,6	4,4	3,8	4,1
rekreace, léčebná péče a dětská zařízení	581	736	366	551	2,8	3,1	1,9	2,5
Platby z toho:	3 855	4 535	3 615	4 169	18,9	19,2	18,9	19,1
splacené úvěry a doplňkové půjčky	626	575	620	564	3,1	2,4	3,2	2,6
Vklady	1 539	2 168	1 890	2 376	7,6	9,2	9,9	10,9
Ostatní výdaje	31	170	174	205	0,2	0,7	0,9	0,9
Hrubé výdaje celkem	20 349	23 572	19 130	21 876	100,0	100,0	100,0	100,0
Naturální spotřeba	291	341	424	405	.	.	.	.
Celkový počet členů z toho:	3,18	3,16	3,49	3,31	100,0	100,0	100,0	100,0
ekonomicky aktivní	1,75	1,86	1,84	1,83	55,0	58,9	52,7	55,3
nezaopatřené děti	1,06	1,03	1,35	1,21	33,3	32,6	38,7	36,6

Pramen: Rodinné účty 1975.

dajů na stravování, 2. nižším podílem výdajů na průmyslové zboží, 2. nižšími finančními platbami, 4. nižším podílem úsporných vkladů. Ze souhrnných položek zůstává jediným typicky velkoměstským rysem vyšší podíl výdajů na služby.

Základní rozdíl, tj. relativní preference krátkodobé spotřeby před dlouhodobou, se projevuje velmi mírně, zato však dlouhodobě a vcelku obdobně u dělnických i zaměstnaneckých domácností. Pokud jde

o nejdůležitější položku, tj. výdaje na stravování, má jejich výše patrně více důvodů. Jen malou váhu má nižší podíl naturální spotřeby ve velkoměstě, projevující se pouze u dělnických domácností.⁷ Rozhodující faktory představují kvantitativně i kvalitativně odlišnou strukturu výdajů na potraviny. Z kvantitativního hlediska Pražané spotřebovávají více masa, sýrů, ovoce, zeleniny, cukrářských výrobků apod.; v porovnání s průměrem ČSR je

⁷ Údaje o naturální spotřebě z rodinných účtů se ovšem velmi podstatně liší od spolehlivějších dat mikrocensových šetření. Podle Mikrocensu 1973 činila naturální spotřeba v dělnických domácnostech na hlavu v ČSR 254 Kčs a v Praze 9 Kčs, v zaměstnaneckých domácnostech v ČSR 119 Kčs a v Praze

8 Kčs. Část rozdílu připadá na vrub odlišné metodice (definice naturální spotřeby je v rodinných účtech širší, zahrnuje např. i naturální byt), hlavní faktor je však podle našeho názoru strukturální, tj. daný výběrem domácností.

jejich spotřeba naopak nižší u mléka, chleba, mouky, cukru a cukrovinek atd. Ve spotřebě nápojů jsou nad národním průměrem v konzumaci vína, pod průměrem ve spotřebě piva a limonád. V rámci spotřeby potravin v Praze mají tedy vesměs větší váhu dražší výrobky. Navíc však — což považujeme za druhý, kvalitativní faktor — platí Pražané více i v rámci téhož sortimentního druhu, tj. konzumují kvalitnější a tedy i dražší druhy potravin. Domníváme se, že jde jednak o preferenci záměrnou, která plyne z náročnějších a diferencovanějších potřeb, jednak ale i o preferenci nucenou, která je dána odlišnou strukturou nabídky potravinářského zboží. Pokud jde o odlišnost potřeb, nesmíme zapomenout ani na vyšší zaměstnanost pražských žen a větší napjatost časové bilance ve velkoměstě, z nichž plyne vyšší poptávka po polotovarech nejrůznějšího druhu a naopak nižší ochota vařit ze základních surovin.

Sledujeme-li podrobnější rozpis výdajových položek v tabulce 3, zjišťujeme, že se v Praze vydává absolutně více, avšak relativně méně na veřejné stravování. Je to poněkud překvapivé nejen z hlediska městských forem života, ale i vzhledem k většímu zastoupení dospělých osob vůbec a pracujících zvláště ve struktuře průměrné domácnosti — vysvětlení bychom měli nejspíše hledat v množství a kvalitě odpovídající nabídky. V rámci průmyslového zboží je Praha pod národním průměrem pokud jde o nákup zboží dlouhodobé spotřeby pro domácnost a bydlení, a naopak nad průměrem ve spotřebě průmyslového zboží krátkodobého užití, zejména v odívání. Vyšší výdaje na služby představují vůbec nejvýraznější specifiku rozpočtu pražských domácností, a to ve všech položkách. Naopak v úrovni plateb je Praha pod průměrem, a to zejména pokud jde o pojištění a splátky půjček — jak se zdá, v orientaci rodinné ekonomiky na budoucnost, charakterizované rozsáhlým využíváním úvěrů, Praha nijak nepředstihla ostatní společnost.

Charakteristiky vývoje v posledních letech naznačují, že peněžní rozpočty Pražanů se uvolňují a orientují více na průmyslové zboží dlouhodobé spotřeby. Z kvantitativního hlediska tak dochází k vyrovnání na národní průměr, z kvalitativního hlediska pak ke značnému zvyšování náročnosti. Jestliže v roce 1970 byly průměrné ceny placené v Praze za chladničky, pračky nebo televizory nižší než v průměru ČSR, dnes je tomu alespoň u praček a chladniček naopak — Pražané tedy častěji kupují automatické pračky a kapacitní chladničky, stejně jako nakupují v průměru dražší auta. Z druhé strany ovšem, u potravinářských výrobků, dochází k vyrovnávání průměrných realizovaných cen mimo Prahu na úroveň Prahy, a tedy zřejmě i k přibližování kvalitativní náročnosti venkovského obyvatelstva velkoměstským vzorům spotřeby. Jediným trvajícím rozdílem tak zůstává kvalitativní skladba průmyslových výrobků krátkodobé spotřeby, i když i zde je vyrovnávací proces zřejmý.⁸ Nový profil rozdílů mezi Prahou a národním průměrem, který se takto vytvořil, je ovšem zatím patrný jen ve struktuře běžné spotřeby — jeho průmět do vybavenosti domácností zůstává ještě otázkou delší doby.

3. Vybavení domácností

Hovoříme-li o specifice spotřeby pražské populace, máme tím na mysli poměrně malé a dále se zmenšující rozdíly vůči ostatní společnosti. Máme tím také na mysli relativní, nikoli absolutní preference, tj. dočasné priority uspokojování jedněch potřeb na úkor druhých, které mohou již dnes naléhavě vystupovat do popředí. Z těchto hledisek zjišťujeme, že pražské domácnosti byly doposud relativně více orientovány na jedné straně na krátkodobou spotřebu (stravování, odívání, služby), a na druhé straně na dlouhodobou spotřebu překračující hranice bytu i města, tj. především na individuální do-

⁸ Uvedeme zde porovnání průměrných realizovaných cen alespoň u několika výrobků:

	1970		1975	
	Praha	ČSR	Praha	ČSR
Masné výrobky (1 kg)	27,60	26,60	27,30	27,30
Vlněné tkaniny (1 m)	144,10	121,80	128,00	115,70
Chladničky (1 kus)	3051	3250	3204	3029
Televizory (1 kus)	4013	4209	4341	4514

Tabulka 4: Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby v Praze a v ČSR v letech 1958 a 1970 (v %)

Předmět	Praha				ČSR			
	Dělníci	Zaměstnanci	Důchodci	Celkem	Dělníci	Zaměstnanci	Důchodci	Celkem
1958:								
Televizor	21,8	21,8	5,4	18,0	14,7	17,6	3,5	12,2
Vysavač	30,5	51,9	19,4	38,2	17,9	43,1	10,5	22,1
Pračka	47,1	45,3	19,7	39,9	55,5	58,9	24,2	50,4
Chladnička	6,8	12,7	2,7	8,8	6,5	13,8	2,0	7,7
Auto	4,8	9,8	1,4	6,5	4,1	9,5	1,2	5,2
1970:								
Televizor	81,3	81,5	53,8	71,0	85,8	88,0	51,7	75,0
Vysavač	66,3	86,2	52,8	68,2	60,2	84,3	32,1	55,6
Pračka	63,0	65,2	45,9	57,3	70,4	84,3	50,3	64,0
Chladnička	68,7	81,7	40,0	62,7	69,8	83,8	34,7	61,5
Auto	22,5	39,9	7,9	23,5	18,2	37,2	5,1	18,7

Prameny: Mikrocensus 1958 a Sčítání 1970

pravu i rekreační bydlení. V oblasti bytového komfortu, která je určitým zprostředkujícím článkem mezi oběma zmíněnými druhy, se Pražané orientují více na kulturní zařízení a značně méně na standardní vybavení bytu.

Rozdíly mezi Prahou, národními průměry a ostatními velkými městy se liší u různých typů předmětů dlouhodobé spotřeby. Kromě vysavače, který má vysloveně kulturní status⁹ stojí Praha v předmětech standardního vybavení domácnosti za ostatními velkými městy (viz údaje na str. 91), nebo i za společenským průměrem. Naopak, pokud jde o auto a rekreační bydlení, její prvenství je nesporné. Proti roku 1958 (k němuž máme první údaje o vybavení domácností) došlo nejen k vyrovnání mezi Prahou a ostatní společnostmi, ale i v některých směrech k zaostávání růstu v hlavním městě. Jiná je ovšem situace u předmětů, které úzce souvisejí s kulturou bydlení a trávením volného času. Z interpretace Mikrocensu 1967 je známo porovnání širší palety předmětů pro volný čas, jako je gramofon, magnetofon, knihovna, sportovní vybavení apod., z něhož plyne výrazně vyšší úroveň vybavení v Praze ve srovnání s ostatními velkými městy a přirozeně i s průměrem společnosti. I v tomto směru mů-

žeme očekávat silný vyrovnávací trend — jde o předměty, které jsou v poměru ke standardním předmětům vybavení domácnosti méně nákladné a jejichž potřeby velmi rychle pronikají do spotřebních aspirací mladých lidí ve městě i na venkově.

Diferenciace vlastnictví různých předmětů dlouhodobé spotřeby je velmi různá, v podstatě roste nepřímě úměrně k jejich rozšíření a v různé míře závisí jednak na individuálních, jednak na bytových a ekologických charakteristikách. Podle výsledků výzkumu *Pražané o bydlení a výstavbě* z roku 1971 je výrazně vzdělanostně a sociálně vázáno vlastnictví knihovny, vysavače, klavíru, ale také auta a chalupy (na rozdíl od sociálně téměř indiferentního vlastnictví chaty). Na prvním místě věkově je diferencováno vlastnictví magnetofonu, gramofonu, fotoamatérského a sportovního vybavení. Naproti tomu u silně zastoupených předmětů standardního vybavení domácnosti (televizor, chladnička) ztrácí individuální charakteristiky pozvolna svoji diferencující citlivost a prosazují se spíše souvislostí s povahou bydlení.

Mnohost diferenciačních dimenzí a prolínání sociálních, demografických a ekologických charakteristik dokumentuje

⁹ K sociálním charakteristikám různých předmětů dlouhodobé spotřeby viz podrobněji [Večerník 1970].

úspěšné výsledky výzvoňavacích procesů, které v Praze pronikly zřejmě hlouběji než v ostatních, zejména v rychle se rozvíjejících městech i ve společnosti jako celku. Nasvědčují tomu data uvedená v tabulce 4 — ke zmenšení diferenciace ve sledovaném období došlo v průměru ČSR i v Praze, ale v Praze byl tento proces rychlejší a rozdíly vybavení mezi hlavními sociálními skupinami jsou menší.¹⁰ Je ovšem pravděpodobné, že — podobně jako u příjmů — v Praze jsou vnitrotřídní a vnitroskupinové difference větší, a to vzhledem k větší kvalifikační, příjmové a kulturní heterogenitě statisticky podchyceňných kategorií. Rovněž tak je třeba počítat s tím, že na homogenizující se bázi standardního vybavení se budou prosazovat některé jemnější diferenciální roviny dlouhodobé spotřeby, které jsou zatím skryté a tedy i rezistentní vůči podchyceň v běžném empirickém výzkumu. „Kvalitativní reorientace“ v případě praček a chladniček, která se v Praze velmi rychle prosadila, může otevřít jednu z nich. Stejně tak na základě rozšiřujícího se vlastnictví auta, kde je ovšem sociální diferenciace zatím nejpatrnější, se otevírá kvalitativní diferenciální rovina, kategorizující majitele podle stáří a značek jejich vozu.¹¹

4. Ekologie spotřebního chování

Není pochyb o tom, že se v socialistické společnosti, pro kterou je růst životní úrovně důležitou podmínkou rozvoje, zvyšuje objektivní i subjektivní význam spotřeby. V prostorovém rámci velkoměsta to znamená, že „pohyb za spotřebou“ vzrůstá a stává se po pohybu za prací a za rekreací velkým zdrojem celkové mobility lidí v prostoru města i mimo jeho hranice. Tato mobilita, plozená prostorovým oddělením místa nákupu (realizace peněz) a místa spotřeby (realizace potřeb), je na jedné straně pozitivní a vyjadřuje ochotu i snahu velkoměstské populace nevázat se lokalizací bydliště, na druhé straně je

však negativní, protože vede k nadměrnému pohybu uvnitř města, vyvolává dopravní problémy i subjektivní nespokojenost.

Ve svém minulém vývoji prošla územní struktura Prahy velkými změnami v sociálním a demografickém složení, v diferenciaci bydlení a životního prostředí. Sekundárními důsledky změn byly prostorové přesuny v kupní síle obyvatel různých městských částí. Jde jednak o přesuny extenzivní, tj. o změnu proporcí obyvatel v různých částech města ve prospěch okrajových čtvrtí, které se z řídce osídlených obcí s dominující individuální zástavbou změnily v hustě zalidněná sídliště s velkou koncentrací populace, jednak ale i o přesuny v intenzitě kupní síly připadající na hlavu, které působily stejným směrem a umocnily tak relativní odliv kupní síly z centra na okraj neustále se rozrůstající Prahy.

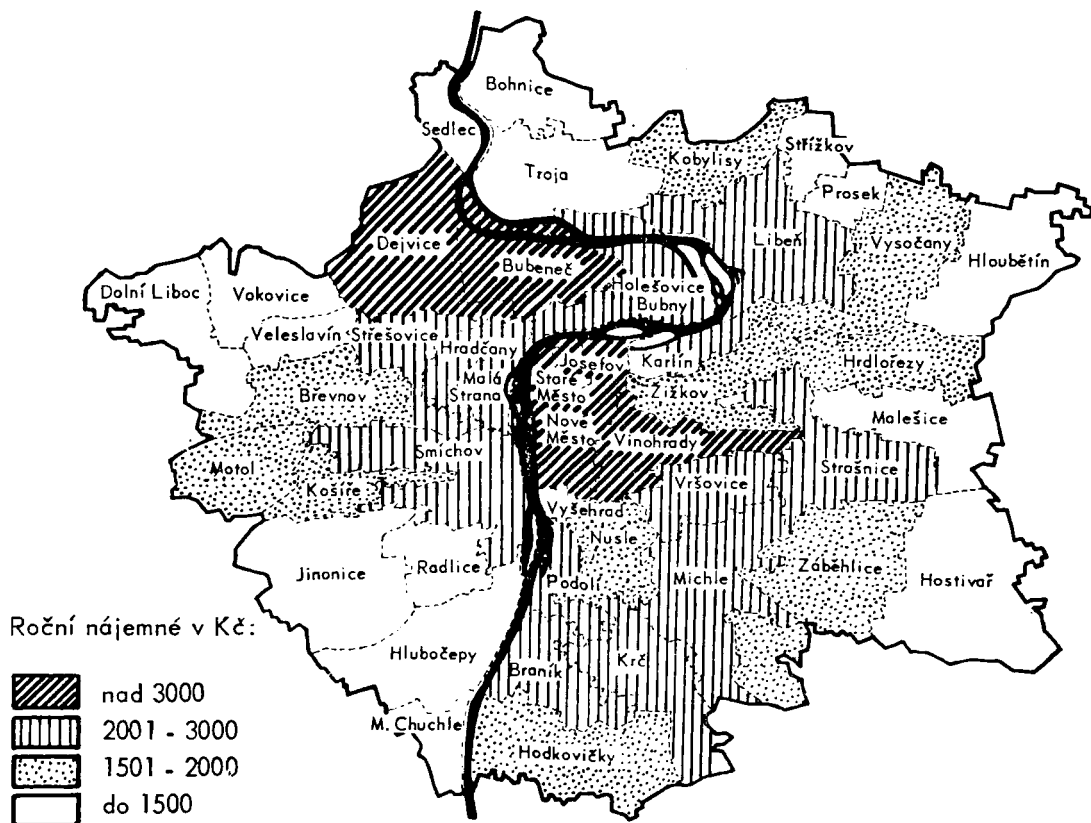
Data o ekologické diferenciaci příjmů nebo výdajů, která by přesně dokumentovala tento vývoj, neexistují. V kartogramech 1 a 2 jsou však uvedeny charakteristiky, které jsou zajímavé jednak samy o sobě, jednak jako aproximace příjmové úrovně různých čtvrtí. Mapa nájemného v roce 1930 naznačuje rychlé snižování příjmové úrovně od centra (k němuž se připojily i rozrůstající se čtvrti na severozápadě Prahy) k okrajovým, stále výrazněji dělnickým lokalitám. Rozložení velmi dobře koresponduje se sociálním charakterem různých čtvrtí (viz kartogram na straně 16 i s kvalitou bytového fondu (viz str. 44). Mapa zachycující vybavenost autem v roce 1970 poskytuje obraz o něco složitější, přitom však výmluvný pokud jde o základní trend: příjmová úroveň centra měřená tímto indikátorem¹² ustoupila do pozadí ve prospěch okrajových čtvrtí s novou zástavbou, se zachováním relativní úrovně obytných celků dnešní Prahy 6 a zčásti i některých dělnických čtvrtí. To je ovšem stav zjištěný

¹⁰ V roce 1970 činil variační koeficient mezi sociálními skupinami dělníků, zaměstnanců a důchodců u televizoru 0,18 v Praze a 0,22 v ČSR, u vysavače 0,20 a 0,39, u pračky 0,15 a 0,23, u chladničky 0,28 a 0,34 a u auta 0,56 a 0,71.

¹¹ Do výzkumu *Pražané o bydlení a výstavbě* byla zařazena i otázka stáří a značky vlastního auta. V interpretaci se však tato diferenciace ukázala jako nespecifická, vzhledem k základnímu rozdílu

majitelů a nemajitelů i vzhledem k omezeným možnostem vícerozměrného zpracování podsouboru vlastníků.

¹² Jak naznačují výsledky mikrocensu 1967 a výzkumu *Pražané o bydlení a výstavbě*, vazba mezi příjmem a vlastnictvím auta je velmi silná. Příjem zde působí jednak přímo, jednak jako korelát dalších sociálních a ekologických charakteristik.

posledním censem, který nezachycuje další velké změny, reprodukcí a posilující odliv rozsahu i intenzity kupní síly z centra na okraj.

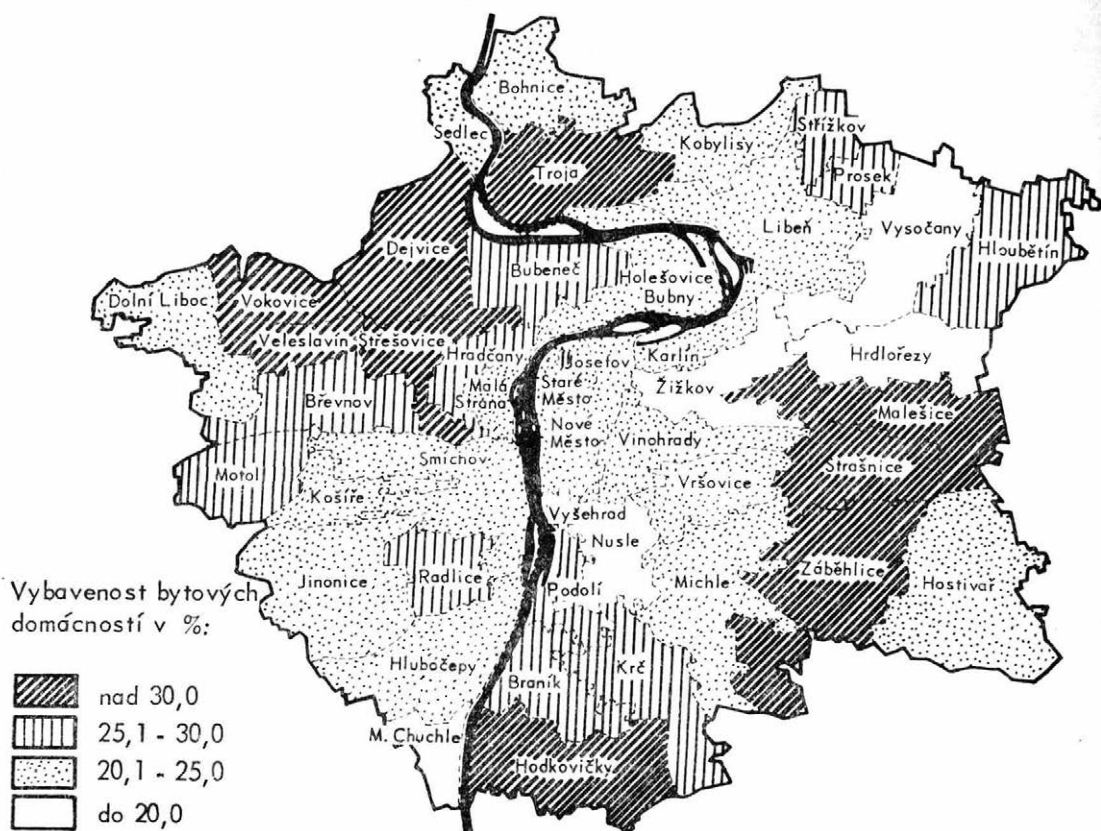
Zde musíme připomenout, že na příjmové úrovni rostoucích pražských čtvrtí se podílí nejen sociálně ekonomický profil jejich obyvatel s nadprůměrnými příjmy, danými intenzitou ekonomického zapojení, nižším věkem a vyšší kvalifikací, ale také přerozdělovací procesy, probíhající v rámci i mimo rámec města. Bez empirické evidence můžeme vyslovit názor, že mezigenerační relace potřeb vede k rozsáhlým přelivům peněz od starší generace k mladší, přičemž vysoký podíl imigrantů mezi obyvateli sídlišť rozšiřuje prostorový

rámec tohoto přerozdělování. Jinak je těžko možné vysvětlit vysokou úroveň spotřeby a vybavení obyvatel nových sídlišť, jejichž rozpočty jsou zatíženy značně vyššími náklady na bydlení, ať v podobě splátek úvěrů a půjček nebo v podobě vyššího nájemného.¹³

Protože prostorové přerozdělení příjmů logicky vyplývá z přeměn v demografické a sociální ekologii Prahy, je podle našeho názoru adekvátní i vůči přesunům v oblasti potřeb. Při malé a zmenšující se velikosti všech rozdílů, o nichž hovoříme, představuje prstenec rozvíjejících se čtvrtí ten relativně nejvýraznější vzor spotřebního chování. Jak ukazují výsledky některých výzkumů, právě od obyvatel nových

¹³ Vyšší poplatky za byt jsou placeny za vyšší komfort bydlení, který se týká bytu i vybavenosti domu. U družstevních bytů se však prosazuje další diferenciaci, daná obdobím výstavby a náklady na srovnatelný byt, které rostou absolutně i rela-

tivně. Například jestliže v roce 1964 činily náklady na 1 m² obytné plochy v Praze 1441 Kčs, tj. 96,6 % průměrných nákladů v ČSSR, pak v roce 1973 činily náklady v Praze 4130 Kčs, tj. 120,1 % nákladů v ČSSR (Číslo o Praze 1975).

sídlíšť vychází nejsilnější touha po autu a chatě jako prostředcích saturace silných rekreačních potřeb a také zdrojích prostorového i časového oddělení různých okruhů rodinných činností.¹⁴ Na rozdíl od průměrné dispreference (přirozeně velmi relativní) předmětů pro vybavení domácnosti však obyvatelé sídlíšť manifestují i výrazné aspirace na kompletní zařízení. Podle výzkumu vybavenosti z roku 1972, v němž byl porovnáván celopražský soubor domácností s domácnostmi na sídlíštích, představují domácnosti, které ne vlastní televizor a ani neuvažují o jeho pořízení, v celé Praze 19 % a na sídlíštích 12 %; obdobná čísla týkající se chladničky činí 12 % a 2 %, kuchyňského robota 68 % a 61 %. Rovněž tak kupní úmysly

týkající se barevného televizoru a automatické pračky byly na sídlíštích zjištěny v mnohem větší míře.¹⁵ V těchto charakteristikách se již odráží přesun dominantního diferenciačního profilu v oblasti spotřeby, v němž ustupují do pozadí prvky sociálně ekonomické a do popředí se dostávají momenty demograficko-ekologické.

S decentralizující se poptávkou stojí v kontrastu prostorově značně koncentrovaná struktura nabídky, vycházející z tradičního funkcionálního rozdělení města na výrobní, obytné, obslužné a rekreační oblasti. Obchodní koncentrace může být u mnoha sortimentních druhů oprávněná a to jak z ekonomických, tak z urbanistických důvodů. Jak je však pa-

¹⁴ Ke vztahu mezi typem bydlení a rekreačními potřebami viz blíže [Večerník-Illner 1974].

¹⁵ Průzkum vybavenosti v Praze provedl Vý-

zkumný ústav obchodu na souboru 674 domácností reprezentujících pražský průměr a na souboru 600 domácností pouze ze sídlíšť. Viz [Štěpová 1972].

Tabulka 5: Ukazatele maloobchodní sítě podle obvodů v roce 1970

Obvod	Podíl maloobchodních jednotek		Odborných pracovníků připadajících na 1000 osob		Z maloobchodních jednotek provozně vyhovuje v %
	celkem	potravinářských	bydlících	pracujících	
Praha 1	21,7	14,4	106,4	44,5	64,8
Praha 2	9,9	9,5	18,7	31,2	57,2
Praha 3	9,8	10,6	10,8	36,9	53,1
Praha 4	11,8	13,7	9,4	34,5	60,0
Praha 5	8,8	9,7	13,9	26,2	66,1
Praha 6	11,0	12,2	10,8	42,3	76,5
Praha 7	6,2	6,4	15,6	24,4	71,1
Praha 8	7,3	7,9	13,3	25,4	54,8
Praha 9	5,1	5,9	12,0	12,3	65,4
Praha 10	8,4	9,7	9,0	26,3	68,0
Praha celkem	100,0	100,0	18,2	32,3	63,5

Pramen: *Pasportizace maloobchodních jednotek 1970*

¹ Odbornými pracovníky se v pasportizaci rozuměli ti, kteří mají přímý vliv na vlastní obchodní činnost (především prodáváci).

trné z tabulky 5 (zachycující ekologii nabídky jen velmi hrubě), tato koncentrace se týká i běžného sortimentu zboží každodenní potřeby a vyjadřuje tak pomalou adaptaci obchodu a služeb vůči měnící se struktuře města. Uvedené propočty naznačují, že maloobchodní síť je lépe přizpůsobena dislokaci pracujících než bydlících obyvatel, s jednoznačnou převahou vybavenosti centra, v poslední době dále posilovanou. Tato skutečnost nemůže zůstat bez vlivu na chování Pražanů, a to jednak ve smyslu snahy pracovat spíše v dobře zásobeném centru než v okrajových čtvrtích, jednak ve směru spojování nákupů spíše s pracovní dobou než s volným časem. Prostorová koncentrace nabídky zboží a služeb tak z různých stran stimuluje radiálně vedenou dopravu a přetížení poměrně malé centrální oblasti.

Objektivní skutečnost se potvrdila i v subjektivním hodnocení bytové situace obyvatel hlavního města, šetřené ve výzkumu *Pražané o bydlení a výstavbě*. Různé položky spokojenosti s bydlením se zřetelně rozpadly do dvou syndromů — syndromu kvality bytu a syndromu jeho polohy, který okolo dostupnosti centra sdružuje možnost pohodlné dopravy do zaměstnání, pohodlného nákupu i kulturních příležitostí. Možnost pohodlného nákupu patří k ekologicky silně diferencovaným položkám spokojenosti s výrazně koncentric-

kým charakterem: nejlépe je z tohoto hlediska hodnoceno bydlení v centru mimo historické jádro města, nejhůře prstenec starých čtvrtí pojících centrum k rozvíjejícím se obytným celkům, a nejrozporněji bydlení v nových sídlištích.

Odrážem postupného vyrovnávání sociálních rozdílů a homogenizace základní struktury potřeb tj. procesů univerzalizujících chování obyvatel velkoměsta přes dřívější sociálně ekologické hranice by v urbanistické poloze mělo být optimální promísení různých městských funkcí, překonávající napětí mezi ekologií poptávky a ekologií nabídky. V dalším vývoji socialistické společnosti bude mít spotřeba stále významnější roli, a to nejen ve smyslu saturace daných potřeb, ale především ve smyslu jejich rozvíjení a kultivace. Součástí rozvoje spotřeby je i změna jejího postavení ve spektru lidských hodnot, což znamená na jedné straně přeměnit ji v převážně instrumentální činnost, na druhé straně osvobodit ji od tíživosti obstarávání, rozvíjet nákupy jako spíše rekreační než pracovní činnost, oživující lokální centra a stimulující sociální kontakty. Ze všech těchto hledisek poskytuje nový rozmach Prahy mnoho příležitostí k tomu, aby na kvalitativně nové bázi rekonstituovala své místo jako centra žádoucích společenských vzorů formování a uspokojování potřeb.

Prameny a literatura

Číslo o hlavním městě Praze. Městská správa ČSÚ v Praze 1975.

Mikrocensus 1958 a 1973, pramenné publikace SSÚ a FSÚ.

Pasportizace maloobchodních jednotek v Praze. Pramenné publikace Městské správy ČSÚ v Praze.

Pražané o bydlení a výstavbě. Výzkumná zpráva ÚVVM ČSAV, Praha 1972.

Rodinné účty 1965—1975. Pramenné publikace ČSÚ a Městské správy ČSÚ v Praze.

Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Pramenné publikace FSÚ.

Štěpová, V.: Průzkum vybavenosti v Praze vybranými předměty dlouhodobé spotřeby a kupních úmyslů domácností. Praha, Výzkumný ústav obchodu 1972.

Večerník, J.: Sociologické problémy vlastnických struktur v československé společnosti. Sociologický časopis 1970, č. 1.

Večerník, J.—Illner, M.: Bydlení ve velkoměstě a rekreační aspirace. Životné prostředí 1974, č. 4.

Večerník, J.: Dynamika příjmové diferenciacce v Československu. Sociologický časopis 1976, č. 5.

Резюме

Вечерник И.: Доходы и потребление жителей Праги

Для жизненного уровня пражан при капитализме была характерна дистанция от остального общества и острая внутренняя дифференциация. Социалистическое общество ориентируется на существенное сглаживание прежних различий; из этого вытекает замедленное развитие Праги, помимо прочего, и в области доходов и потребления. Зарплаты пражан в среднем составляют, примерно, 108% общенационального стандарта, причем дифференциация здесь, в общем, больше, а между социальными группами меньше, чем в других местах. Несмотря на высокий процент пенсионеров, в Праге наблюдается высокая интенсивность занятости в народном хозяйстве, что объясняется небольшим числом детей, зависящих от родителей; а это — главная причина высших доходов на одного жителя в Праге.

Потребление пражан отличается относительно большими расходами на питание, меньше средств затрачивается на покупку товаров, еще ниже денежные платежи и сбережения, т. е., в общем, проявляются черты, характерные для более низкого финансового бюджета. Развитие в последние годы свидетельствует о некоторой «гибкости» бюджета и об ориентировке на предметы долгосрочного пользования. Это должно было бы способствовать сглаживанию, в пользу пражан, имеющихся различий в оснащении домашнего хозяйства стандартными предметами. Прага, однако, обогнала другие города в вопросе культуры жилищ и использования свободного времени. Последнее особенно наглядно проявляется

в благоприятных условиях для проведения свободного времени вне города — наличие автомашин и дачи.

Прежде развитие города отличалось значительным сдвигом покупательной способности из центра на окраину, что объясняется как перемещением населения, так и изменением социально-экономической структуры отдельных областей. Сегодняшний строительный размах Праги создает все предпосылки для гармонизации различных структур и для возрождения столицы как центра формирования желательных общественных образцов и удовлетворения потребностей населения.

Summary

Večerník J.: Income and Consumption of the Inhabitants of Prague

Under capitalism, the living standard of the inhabitants of Prague was characterized by a distance from the rest of society and by a sharp internal differentiation. The socialist society aims at substantially eliminating former differences; in consequence of this, the development of Prague in the area of income and consumption has been taking place at a slower rate. The wage level in Prague keeps close to about 108% of the national average the differentiation here is greater in general but, among social groups, smaller than elsewhere. In spite of a high proportion of pensioners, the intensity of economic commitment in Prague is very high (this being given by a low number of dependent children). Herein lies the main cause of socially above-average incomes per capita.

The orientation of consumption is characterized by relatively high expenses for food, a lower share of expenses for durables, lower financial payments and saving deposits i.e., in general, characteristics typical of lower family budgets. Of recent years, development characteristics indicate a loosening of budgets and a more marked orientation to long-term consumption: this should smooth out the Prague inhabitants' handicap in standard objects of household equipment. Of course, Prague occupies a leading position in the equipment connected with the culture of housing and leisure, and particularly in preconditions for recreation outside the city — i. e. in the ownership of a car and of a week-end house.

In the city's past development, great shifts in purchasing power have taken place from the centre into the suburbs; they were determined both by population shifts and by changes in the socio-economic character of individual areas. The present construction boom in Prague creates preconditions for the harmonization of different structures as well as for the reconstruction of its position as a centre of desirable social patterns of the formation and satisfaction of needs.

Životní prostředí v hlavním městě Praze a jeho odraz v názorech obyvatel

Celospolečenská závažnost péče o životní prostředí v Praze spočívá nejen v mimořádném postavení Prahy jako hlavního města státu, jako sídla politických, vládních a společenských institucí a jako starobylého a věhlasného evropského kulturního a vědeckého centra; je také dána v našich podmínkách zcela ojedinělou koncentrací lidí toto prostředí užívajících, tj. počtem obyvatel, pracujících a návštěvníků.

Historický organismus města, determinující dnešní prostředí, se vyvíjel po staletí ve velmi složitém terénu. V tom spočívá krása Prahy, zároveň však je to zdroj vážných nesnází při ochraně prostředí před nepříznivými jevy soudobé civilizace a její techniky. Celé části města, budované zejména v období kapitalistické industrializace, již nevyhovují funkčně, hygienicky ani technicky potřebám soudobého života.¹

Základní dokumenty zabývající se dlouhodobým rozvojem města — *Generální plán rozvoje hlavního města Prahy, Soubor opatření k formování ekonomické struktury hlavního města Prahy a Směrný územní plán hlavního města Prahy* — mají za cíl vytvořit koncepční předpoklady pro další rozvoj hlavního města a tím i pro přeměnu životního prostředí Prahy podle potřeb vyspělé socialistické společnosti, a názorně a přesvědčivě tak ukázat přednosti socialistického společenského řádu.

Stranické a vládní orgány se pravidelně zabývají problémy tvorby a ochrany životního prostředí v hlavním městě Praze a přiznaly jim prioritu před problémy ostatních měst a průmyslových aglomerací. K zlepšení prostředí a životních podmínek

Pražanů byla učiněna řada opatření. Některá z nich se již pozitivně projevují.

V současnosti zůstává naléhavým úkolem vytvořit ucelenou a reálnou perspektivní koncepci celkové cílevědomé přeměny životního prostředí v Praze. Znalosti o jeho současném stavu a příčinách nejsou dosud dostatečně úplné a systematické a nejsou také získávány způsobem umožňujícím jejich využití v moderních informačních systémech a v řízení péče o životní prostředí. Tento nedostatek je silně pociťován zejména tam, kde jde o měření znečištění ovzduší, o zjišťování souvislostí mezi stavem atmosféry, terénem a zástavbou, o měření hlukových poměrů, o výzkum účinků vibrací vůbec, o určování stupně chemického a biologického znečištění půdy a podílu stavební činnosti i všech druhů dopravy na narušení prostředí, a dále v oblasti ekonomických souvislostí péče o prostředí i vztahu mezi žádoucím socialistickým způsobem života Pražanů a tvorbou prostředí. Také problémy souhrnného působení jednotlivých složek a stránek životního prostředí, synergických účinků, komplexního a všestranného přístupu k řešení vyžadují ještě propracování.

Tyto otázky jsou komplexně sledovány ve výzkumném úkolu *Tvorba a ochrana životního prostředí v pražské aglomeraci*, zařazeném do státního plánu rozvoje vědy a techniky, který je v současné době v Praze řešen. Životní prostředí je zde chápáno nejen jako soubor hmotných složek vytvářejících prostředí a aktivit a technologických procesů, které je ovlivňují. Za důležitou součást prostředí ve městě jsou považovány i sociální podmínky života

¹ Důsledné řešení tohoto historicky podmíněného stavu i za léta nahromaděných, dříve nереšených problémů postupně uskutečňuje socialistická společnost teprve v současnosti. Po roce 1945 bylo

nutno přeorientovat hospodářské zdroje na naléhavé úkoly budování ekonomické a sociální základny socialismu, a také na přednostní rozvoj méně vyvinutých oblastí státu.

obyvatel, které jsou rovněž v této souvislosti analyzovány. Předpokládá se existence vzájemné podmíněnosti stavu prostředí a způsobu života, jejíž objasnění může být významné pro cílevědomou přeměnu prostředí hlavního města podle potřeb socialistické společnosti i pro formování způsobu života obyvatel, kteří ji budují. Aby bylo možno hodnotit váhu jednotlivých faktorů prostředí a stanovit priority opatření směřujících k zlepšení dnešního stavu, je porovnáván objektivně zjištěný stav životního prostředí se subjektivně pociťovanou kvalitou prostředí případně s jeho záznamem ve vědomí lidí.

V této stati naznačíme alespoň některé stránky životního prostředí Pražanů a některé otázky, které by si měl klást především sociologický výzkum této závažné problematiky.

1. Charakteristika městského prostředí a hlavní příčiny jeho narušení

Z přírodních podmínek pražského prostoru je nejzávažnější morfologie terénu. Pražský terénní reliéf je velmi členitý, je brázděn údolími Vltavy a do ní příčně přitékajících potoků. Údolí jsou hluboká, výškový rozdíl mezi náhorními planinami a hladinou Vltavy činí až 214 m. To je příčinou nesnadného provětrávání a častého výskytu stabilního zvrstvení atmosféry s nadměrnými koncentracemi škodlivin. Morfologie terénu spolu se silně urbanizovanou vnitřní částí města a s dnes existujícími tepelnými zdroji ovlivňuje klimatické poměry ve městě. Proti venkovské krajině zde dochází k zvyšování teplot a k snižování vlhkosti ovzduší, což je nepříznivé především v letních měsících. Minimální teploty za jasných a bezvětrných nocí jdou zde o 6–7 °C vyšší než ve vzdálenosti cca 25 km od centra města. Centrum města má střední rychlost větru o polovinu až dvě třetiny menší než náhorní rovinné pláně na jeho okraji. Asi ve třetině dní v roce se vyskytují teplotní inverze, při nichž nedochází k vertikálnímu míšení vzduchu a při zemi prudce roste koncentrace škodlivin. Údolní polohy, v nichž dochází k častým teplotním inverzím, zaujímají asi 16 % území města a bydlí v nich téměř 280 tisíc obyvatel, tj.

24 % z celkového počtu obyvatel města.

V posledních dvaceti letech v Praze neustále ubývá slunečního svitu. Při poloze slunce nízko nad obzorem prochází sluneční záření silnou vrstvou přízemního znečištění a ztrácí tak na intenzitě. Úbytek slunečního svitu je značný, pohybuje se kolem 23 hodin ročně. Zeslabení kalorické hodnoty slunečního záření v zimním období činí 20–25 % a je doprovázeno pohlcováním ultrafialové složky, a tedy zmenšováním ochranného biologického efektu.

Rovněž hluková zátěž v Praze je zesilována pražským terénem. Železniční trať a komunikace jsou vedeny na svazích, což spolu se způsobem zástavby, charakterizovaným úzkými městskými ulicemi bez zeleně, napomáhá šíření nadměrného hluku.

Historické jádro Prahy se v podstatě kryje s městským centrem, kde je největší pražské soustředění pracovišť s cca 225 tisíci pracovních příležitostmi. Žije zde asi 99 000 obyvatel v 34 000 bytů. Z nich bylo 53,4 % postaveno do roku 1900 a 38 % bytů patří do III. a IV. kategorie. Do historických ulic a prostorů budovaných pro chodce či koňské spřežení vniká záplava automobilů. Městská památková rezervace musí proto být před ní chráněna. Vedle rozsáhlých a nákladných dopravních staveb, jako je metro a přemostění nádraží Praha-střed, sledují tento cíl i různá dopravní opatření, jako je regulace dopravy a parkování nebo vyhrazení 39 ulic pro pěší.

Soudobému životnímu způsobu nevyhovují ani čtvrti z 19. a počátku 20. století, obklopující jako prstenec historické jádro Prahy. Bloková zástavba je zde často z hygienických hledisek neúměrně přehuštěná, bez zeleně a bez přístupu slunce, a zároveň silně přelidněná. Vnitřní dvory jsou nevhodně využity pro neobytné účely nebo jako hospodářské dvory. Obyvatelé a děti nemají příležitost k oddechu v zeleni a na hřištích, není kam odstavovat automobily. Malá diferenciace dopravy je zdrojem hluku i vibrací, a spolu s nevhodným způsobem vytápění a špatně provětrávanou zástavbou je i příčinou znečištění ovzduší. V této pětiletce se začíná uskutečňovat program postupné přestavby ne-

vyhovujících čtvrtí, který přinese velkému počtu obyvatel podstatné zlepšení životních podmínek. Avšak při plánovaných objemech asanace bude v Praze po roce 1990 ještě více než 40 tisíc nevyhovujících bytů. Ani v roce 1990 tedy nebude v potřebném rozsahu odstraněna disproporce mezi bydlením v nových souborech a těmito starými čtvrtěmi města.

Životní prostředí Prahy je z podstatné části vytvářeno také novými obytnými čtvrtěmi na okraji města. Mají dobrý bytový standard a moderní urbanistické řešení. Trpí však často opožděně budovaným občanským vybavením, nedokončenou vybaveností center, nedostatkem vzrostlé zeleně a nedostatečnou péčí o ni. Nepříznivě jsou poznamenány i uniformním a monotónním výrazem, daným jednotnou stavební technologií a neměnností typových objektů po více než jedno desetiletí. Teprve v poslední době dochází v tomto směru ke zlepšení.

Kromě toho bydlí dalších asi 60 000 obyvatel v obcích připojených k Praze, které vesměs trpí nedostatečným technickým a občanským vybavením.

Zeleň je na území města rozložena nerovnoměrně. Zejména ve vnitřní části města na pravém břehu Vltavy, tj. v nejhustěji obydlených čtvrtích, je pocítován kritický nedostatek zeleně a rekreačních příležitostí, přiměřeně dostupných pro každodenní využití. Stav městské zeleně v souvisle zastavěné části města se postupně zhoršuje tím, že podmínky pro její zachování a obnovu jsou stále obtížnější v důsledku znečištění ovzduší a narušení půdních poměrů. Stavební činnost vede k záboru zelených ploch, který je zvláště citelný ve vnitřní části města. Také rozloha lesů a lesních parků na okraji města a v příměstské oblasti, které jsou v dosahu každodenní dostupnosti, je ve srovnání s jinými velkými městy malá, a téměř chybí na severu i na západě města.

Rozšiřování ploch zeleně je věnováno značné úsilí. V minulé pětiletce bylo nově zalesněno dalších 163,5 ha městského území, sadové úpravy na nově budovaných sídlišťích představují dalších 130 ha zeleně.

Životní prostředí v Praze je narušováno zejména způsobem vytápění, dopravou

a stavební činností. Technologická a organizační opatření v těchto oblastech mají proto zásadní význam pro jeho zlepšení.

V palivoenergetické základně v Praze došlo k určitému zlepšení již v poslední pětiletce. Zatímco v roce 1970 činil podíl ušlechtilých paliv na celkové spotřebě v Praze pouze 16 %, představuje dnes 31,7 % celého objemu. Stále však má Praha proti celostátnímu průměru, ostatním velkým městům ČSSR i Severočeskému kraji nejnepríznivější skladbu, neboť se zde spaluje převážně hnědé uhlí.

Způsob vytápění starší bytové zástavby je převážně zajišťován lokálními topeništi na tuhá paliva, která jsou instalována v bytech, nebo domovními kotelny pro celkový počet 250 000 bytových jednotek. Určitého zlepšení bylo dosaženo používáním individuálních spotřebičů na plyn, naftu a elektrickou energii k nimž patří například 45 000 kusů plynových topných těles WAW). Nová sídlištní bytová výstavba je vytápěna z nově budovaných centrálních zdrojů, tepláren a vytopen. V roce 1973 šlo celkem o 78 200 bytových jednotek. Stávající průmyslové podniky mají kotelny na tuhá paliva, nová výstavba a rekonstrukce odebírají dodávku tepla z centrálních zdrojů nebo z vlastních kotelen na ušlechtilější druhy paliv.

Další městskou aktivitou výrazně narušující životní prostředí je doprava. Objem a přepravní výkony všech druhů dopravy mají v Praze vzestupnou tendenci. Úměrně s tím roste velmi dynamicky počet osobních automobilů, autobusů, tramvají, letadel i ostatních dopravních prostředků. Jejich technická koncepce a konstrukce zatím velmi málo respektují zájmy ochrany životního prostředí. Úzké, vysoko zastavěné ulice brání rychlému a účinnému rozptýlu exhalátů a zesilují účinek hluku a vibrací působených dopravou. Růst intenzity dopravy a omezená kapacita pražských ulic mají za následek pokles plynulosti dopravy, což — včetně z toho vyplývající nutnosti častého rozjíždění motorových vozidel — vede k zamoření prostředí automobilovými exhaláty a hlukem.

Nezbytným předpokladem tvorby nového životního prostředí obyvatel města je investiční a zejména stavební činnost. Dochází proto ke značné kumulaci stavebních

prací mnohdy ve velmi hustě obydlených, frekventovaných a exponovaných prostorech, což má za následek dočasné zhoršení prostředí a životních podmínek obyvatel v některých částech města.

Příčiny postupného zhoršování čistoty ovzduší spočívají především v nevhodné skladbě paliv, v rychlém vzestupu automobilizace a ve zvýšení sekundární prašnosti v důsledku výstavby města. Emise ze spalovacích procesů byly v Praze v roce 1970 odhadovány na cca 70 000 tun tuhých exhalátů a 70 000 tun kyslíčnicku siřičitého. Nejvyšší měrné emise tuhých a plyných škodlivin činily v roce 1970 482 t/rok/km², z toho tuhé emise 240 t/rok/km², ve srovnání se 138,2 t/rok/km² v Severočeském kraji a s 36,5 t/rok/km² v průměru ČSSR.

Nejzávažnější škodlivinou v pražském ovzduší je kyslíčnick siřičitý, emitovaný spalovacími procesy. Z přehledu pořízeného pro rok 1972 vyplývá, že ve všech naměřených hodnotách a propočtených ukazatelích dosahuje Praha nejvyšších hodnot znečištění kyslíčnickem siřičitým. Tak například průměrná koncentrace SO₂ v mg/m³ dosahuje v topném období v uvedených městech těchto hodnot: Praha-centrum 0,24, Chomutov 0,21, Teplice 0,18, Most 0,15, Bratislava-centrum 0,13, Ostrava-centrum 0,04.

Na základě kusých a nesystematických měření bylo zjištěno, že na frekventovaných pražských křižovatkách je norma znečištění kyslíčnickem uhelnatým z dopravy běžně překračována třikrát až šestkrát, na některých křižovatkách až desetkrát. Další závažné škodliviny z dopravy nebyly dosud soustavně sledovány. Jednotlivé druhy znečištění působí v Praze současně a vytvářejí tak obzvlášť nebezpečný typ znečištění městské atmosféry.

Stále rostoucí hluk je obyvateli Prahy pocítován jako nejzávažnější znehodnocení životního prostředí, a také objektivně je prokazatelným zdrojem neurovegetativních onemocnění Pražanů. Stacionární zdroje hluku mají lokální význam a obtěžování je zde snáze řešitelné. Hlavním zdrojem hluku i vibrací ve městě je automobilová, železniční a letecká doprava. Prakticky ve všech zatížených komunikacích města je hygienická norma značně

překračována, ročně se projevuje zvýšený přírůstek hlukové hladiny. Při výjezdu z Letenského tunelu bylo naměřeno v roce 1968 74 dB, v roce 1972 už 75,4 dB; na Národní třídě se zvýšila hlučnost za stejné období ze 71,7 dB na 78,4 dB, v Revoluční třídě ze 68,5 na 80,4 dB a v Husitské ulici dokonce ze 65,0 na 84,1 dB. I na nově dobudovaných komunikačních tazích (pankrácká radiála) je hlučnost podstatně vyšší než předpokládal návrh, a hygienická norma je i zde překračována. Hlavní podíl mají na tom nákladní vozidla a autobusy městské hromadné dopravy. Podstatného zlepšení lze ve většině případů dosáhnout jedině používáním vozidel se sníženou hlučností.

Dalším zdrojem hluku je provoz železnice, a to hlavně provoz seřazovacích a nákladových nádraží. Vzhledem k charakteru zdroje hluku a k jeho častému umístění v polohách zvýšených oproti terénu města je zasaženo okolí do vzdálenosti 1–2 km. Zvlášť škodlivé je to, že obyvatelé jsou obtěžováni tímto hlukem i v noci. K postupnému zlepšení dochází zejména u nákladové železniční dopravy, která již byla zčásti odstraněna z vnitřního města na základě již po delší dobu uskutečňovaného programu přestavby železničního uzlu Praha.

Rovněž je připraven a zavádí se nový letový režim obou pražských letišť, aby tak byly omezeny negativní důsledky leteckého hluku ve městě.

Celková kvalita životního prostředí, jak ji obyvatelé pocítují, a jímž je také ovlivňován jejich zdravotní stav, je výsledkem soustředěného působení řady faktorů, jejichž účinky se sčítají nebo násobí. Na znečištění ovzduší se podílí především zásobování města teplem, doprava a rozsáhlá stavební činnost, ale i prašnost vozovek a prostranství. K tomu přistupuje nápor hlukové zátěže a vibrací, nedostatečná úroveň dopravy, bydlení a vybavenosti, nedostatek zelených ploch a rekreačních příležitostí v hustě obydlených částech města, stressové situace apod.

Zásadní přeměna v minulosti utvářeného prostředí města je úzce spjata s přestavbou — je jí dokonce podmíněna. Přestavba představuje úkol mimořádně investičně a technicky náročný. V období,

ve kterém žijeme — i v nejbližší budoucnosti, pro niž jsou zpracovávány dlouhodobé koncepce vývoje města — je zapotřebí především regenerovat historické jádro města, asanovat nebo modernizovat většinu starého bytového fondu, zrušit a do nových závodů přemístit zastaralé výrobní a obslužné provozy, mnohdy ještě umístěné v dřívějších řemeslnických dílnách a provozovnách, a dále vybudovat a účelněji rozmístit nové objekty městského vybavení. Zároveň je nutno rekonstruovat stárnoucí technická podlažní zařízení a dovést je až na okraje města, vybudovat nový výkonný systém městské hromadné dopravy, do historicky vzniklé pouliční sítě vložit nové výkonné automobilové komunikace.

Také na vyřešení řady technologických procesů, plně respektujících ekologické zájmy i principy celospolečenské efektivnosti, závisí účinné a výrazné zlepšení kvality prostředí. Jako příklady lze uvést změnu palivoenergetické základny a řešení vedoucí k úsporám zejména tepelné energie, zavedení ekologicky vhodných vozidel hromadné i individuální dopravy, řešení vodohospodářské perspektivy pražského prostoru, včetně zadržení srážkových vod a úspor pitné vody i nové technologie čištění odpadních vod, využití pevných odpadů jako cenných surovin v zemědělství a průmyslu, zavedení pro velkoměsto vhodných stavebních technologií a strojů apod.

Pro hlavní město Prahu je zajišťováno řešení všech uvedených úkolů přestavby města i ekologicky vhodných procesů. Jsou rozdíly pouze ve stadiu jejich přípravy nebo realizace — řada z nich se úspěšně realizuje již dnes, jiné budou řešeny v nejbližší době. Jistou nesnází je ovšem přechodné lokální zhoršení životního prostředí v těch částech města, které jsou výstavbou či přestavbou dotčeny.

Jako příklady realizovaných staveb zaměřených na celkové zlepšení životních podmínek obyvatel, avšak s dočasnými nepříznivými důsledky v okolí staveniště, je možno uvést výstavbu stanic metra,

přemostění nádraží Praha-střed, rekonstrukci inženýrských sítí včetně výstavby kmenové stoky K, výstavbu nových budov v centru města apod.

V souhrnu plánované úkoly přestavby města a tvorby a ochrany životního prostředí přesahují možnosti jednoho plánovacího období. K jejich postupnému řešení jsou přednostně soustředěny všechny zdroje, které může národní hospodářství poskytnout. Dynamika tohoto celospolečenského úsilí je značná, jak ukazuje mimo jiné i růst investičních prostředků na stavební práce v hlavním městě Praze podle jednotlivých pětiletých plánů:

Pětiletý plán 3. 4. 5. 6. 7. 8.

Stavební investice

(v miliardách Kčs) 10,4 17,5 41,0 62,0 72,0 82,0

Z uvedených číselných údajů je zřejmé, že v úspěšně dokončené 5. pětiletce bylo v Praze investováno čtyřikrát více než ve 3. pětiletce. V současné pětiletce je plánovaný objem stavebních investic šestkrát vyšší a v období 1985—1990 již osmkrát vyšší než v první polovině šedesátých let. Kolem roku 1990 mají být v podstatě uskutečněny všechny zaměry plánované Generálním plánem rozvoje hlavního města Prahy, což bude mít za následek zásadní zlepšení stavu životního prostředí.

2. Názory Pražanů na životní prostředí

Komplexnost výzkumu tak široké oblasti, jakou je řešení ochrany a tvorby životního prostředí obyvatel Prahy, předpokládá zajištění vzájemných vazeb mezi výzkumy a hlubším zpracováním jednotlivých problémových okruhů. Dosavadní přístupy k řešení zůstávaly převážně ve sféře věcného životního prostředí a opomíjely jeho společenské hodnocení. Důraz kladený na stupeň poznání významu životního prostředí pro společnost vzrůstá a je také prvním předpokladem jeho zachování a tvorby.

Jaká je informovanost široké veřejnosti o problémech životního prostředí Prahy? Náhodně vybranému vzorku obyvatel²

² V rámci subúkolů *Úloha propagace při ochraně a tvorbě životního prostředí* provedl Dušan Pavlu výzkum *Zásady propagace při formování životního*

prostředí. Citovaný výzkum byl uskutečněn na devíti vzorových územích hlavního města na vzorku 460 respondentů.

byla položena otázka, co vědí o současném životním prostředí, zda považují péči o životní prostředí za nutnou. Výsledky průzkumu potvrdily velký zájem o tuto významnou problematiku. Naprostá většina dotázaných považovala péči o životní prostředí za velmi potřebnou. Na další dotaz, zda je péče o životní prostředí u nás dosti propagována, odpovědělo kladně jen 63 %. Proto byl do komplexu úkolů v oblasti ochrany a tvorby životního prostředí zařazen výzkumný úkol zaměřený na společenské důsledky věcného životního prostředí. V obsažně rozpracovaném konceptu řešení těchto otázek je hlavní důraz položen na zachycení současných podmínek způsobu života obyvatel a předpokladů jejich maximální spokojenosti.

Pojem životního prostředí bývá v představách lidí zúžen na prostor bytu, jeho kvalitu nebo situace v bezprostředním okolí bytu. Avšak současný způsob života nutí obyvatele velkých měst, aby prostředí v průběhu dne měnili, neboť realizace jejich zájmů a aktivit předpokládá dislokaci zařízení v širším prostoru města. Tyto přesuny rozšiřují akční rádius pohybu obyvatel nejen v rámci města, ale směřují daleko za město. Každé z těchto specificky diferencovaných prostředí již svým funkčním posláním reprezentuje odlišnou kvalitu a může tedy splňovat nároky jen v určité míře. V relaci vzájemných vztahů a jejich disproporcí spočívá stupeň spokojenosti obyvatel. Pod tímto zorným úhlem je nutno přistupovat k předloženým názorům a hodnocením.

Jaké požadavky kladou lidé na životní prostředí? Negativní dopady věcného životního prostředí se měří a charakterizují technickými parametry, kterými lze vyčíslit stupeň znečištění vody, množství exhalací v ovzduší i úroveň hlukosti. K jejich vyhodnocení je však zapotřebí znát postoje obyvatel. Názory obyvatel představují významné a nenahraditelné ukazatele objektivních hodnot.

Jak posuzují Pražané své životní prostředí? Na tuto otázku odpovědělo 31 % dotázaných, že jejich životní prostředí je vcelku velmi dobré. Za zcela nevhodné prostředí považuje Prahu plných 18 % dotázaných. Zbývající respondenti se k po-

ložené otázce buď nevyjádřili vůbec, nebo se vyjádřili nerozhodně.

V hodnocení Prahy jako celku se odráží souhrn dílčích poznatků, ve kterých se hodnoty soustředějí spíše na celkovou atraktivitu města a na okruh výhod, které přináší městský způsob života. Současně se zde objevuje souhrn postojů a názorů týkajících se užšího prostoru, s nímž je respondent v denním styku. Výhody života v Praze jsou nutně spojeny s jistými negativními důsledky bydlení ve městě. V poslední době se však tyto negativní vlivy soustavně zvyšují, především v důsledku přestavby a výstavby města, asanace celých městských čtvrtí apod.

Životní prostředí se vždy váže k problémům, jimž obyvatelé denně čelí; hluboká nespokojenost může vést i ke snaze opustit nevyhovující prostor. V celkovém souhrnu i při dodatečném zpracování podobně členěných územních celků vždy zaujímaly prvé místo stížnosti na nadměrný hluk. Zdrojem této negativní stránky životního prostředí byla pouliční doprava, i když v některých případech měla hlukost také jiné příčiny. Na druhém místě si obyvatelé stěžovali na prašnost, která zvyšuje nároky na úklid domácností a všeobecně znehodnocuje kvalitu životního prostředí. Bylo překvapující, že na dalším místě nebyl některý z očekávaných zdrojů obtíží života ve velkém městě, například vysoké exhalace apod., ale potíže vznikající v důsledku nedostatečné vybavenosti v místě bydliště.

Životní prostředí je tedy subjektivně reflektováno v rovinách, které jsou lidé schopni posuzovat a ke kterým mohou zaujímat svá stanoviska. Především je to bydlení, dále bezprostřední okolí domu, kde sehraávají rozhodující roli interpersonální vztahy mezi sousedy, přáteli a známými, ale i emocionální vazby na prostředí, ovlivněné délkou pobytu v místě. Ve všech těchto aspektech má důležité místo demografická a sociální struktura obyvatel. Jinak reagují mladí lidé, jinak osoby středního a staršího věku. Jiný přístup k týmž problémům lze očekávat u matek s malými dětmi, jiný u zaměstnaných žen apod. Specifické požadavky těchto skupin odpovídají jejich zájmům a promítají se i do nároků kladených na životní prostředí.

di, které jim buď vyhovuje a uspokojuje jejich potřeby, nebo je pro ně nevýhodné. V takovém případě se snaží prostředí změnit. Řešení situace však není jednoduché, závisí na nabídce směny. Ve výzkumu migrační motivace³ byla respondentům položena otázka, jak dlouho aktivně usilovali o vhodnou směnu bytu, a ukázalo se, že časový odstup mezi rozhodnutím a realizací bytové směny byl poměrně dlouhý. Pokud došlo ke směně, zůstává otázkou, zda došlo k naplnění aspirací vkládaných do nového prostředí. Především je nutno mít na zřeteli současnou situaci města, které je výstavbou a přestavbou narušeno do té míry, že neposkytuje podstatné zlepšení ani při přestěhování do jiné lokality. Odpovědi respondentů, kteří se stěhovali z jednoho prostředí do jiného pro vysokou hlučnost a prašnost své původní lokality, se velmi často podobaly odpovědím respondentů, kteří z týchž důvodů tato prostředí opouštěli. Očekávání spojená s přestěhováním do nového bydliště se tedy ukázala být neopodstatněná.

Který požadavek na kvalitu životního prostředí je společný všem? I když se pojetí životního prostředí různí, všichni si nejvíce cení klidu a čistoty. V jednoduchém testu, kde si dotázaní měli vybrat, co považují pro kvalitu životního prostředí za nejdůležitější, uvedli na prvním místě klid, prostředí nerušené dopravou, a na druhém místě čistotu prostředí. Pojem čistoty zahrnoval i některé estetické a kulturní aspekty prostředí. Hierarchie hodnot dále odpovídala základním potřebám lidí. Na první místa byly kladeny požadavky související se zabezpečováním biologických a fyziologických předpokladů zdravého života, na druhém místě se objevily sociální hodnoty vztahující se k snadné dostupnosti denních cílů, jako je práce a příležitost k nákupu. Nárok na rekreaci, který stále více vystupuje do popředí, zaujímal jedno z předních míst v pořadí.

Další z položených otázek měla souhrnně zachytit požadavky optimálního bydlení a současně názor na bydlení v širší velkoměstské aglomeraci. Na volně polože-

nou otázku dotázaní odpovídali, že by dali přednost místům v zeleni zahrad, se širokými ulicemi bez hlučné dopravy. Ze souhrnu těchto odpovědí vyznívá jedno hledisko: totiž představa moderního bydlení. Bydlení skutečně patří k nejzákladnějším potřebám člověka — současnost by tedy měla přispět v plné míře k její realizaci. Obrátíme-li pozornost k novým pražským sídlístům, která mají reprezentovat pojem moderního bydlení, setkáváme se s poněkud rozdílnými názory.⁴ Zejména mladí Pražané se zde z 49,8 % cítí nespokojeni se životním prostředím a chtějí je změnit. K tomu je ještě třeba připočíst podíl těch, kteří jsou sice také nespokojeni, ale nechťejí nebo nemohou se prozatím stěhovat (15,2 %).

Respondent měl dále určit lokalitu, v níž by chtěl bydlet, dále pak obvod, o němž je přesvědčen, že poskytuje dobré životní prostředí, i obvod, který pokládá za nejméně vhodný. Podle předpokladů byly jako nejlepší vybrány obvody, které v povědomí obyvatel jsou situovány v zeleni zahrad, spíše s vilovou zástavbou než s činžovními domy a bez hlučné dopravy (obvody Prahy 6); vysloveně průmyslové části města (Praha 8 a 9) byly naproti tomu označeny za nejméně vhodné k bydlení. Zde ovšem jde o zafixované představy o některých pražských lokalitách, která se během doby velmi podstatně změnily. Například nová sídliště Prahy 8 a 9 patří dnes naopak k vyhledávaným částem Prahy. Ve výzkumu migrační motivace v Praze se ukázalo, že na Prosek se stěhují i obyvatelé ze sídlišť ostatních pražských obvodů, zejména z těch, kde je nízká bytová plocha a malá pokojovost bytů (na Proseku jsou 2/3 bytů třípokojových).

Kvalita životního prostředí zahrnuje také vhodné vybavení pro potřeby obyvatel. Nedostatečná vybavenost místa byla časťou motivací migrace zejména tam, kde jsou obyvatelé odkázáni na obchody a služby v centru. Všichni dotázaní projevíli požadavek obohacení životního prostředí městskou zelení a snadno dostup-

³ Helena Janišová, *Geografická mobilita obyvatel (vnitřní stěhování)*. Výzkum byl proveden v listopadu 1974 na vzorku 600 migrantů uvnitř pražských obvodů.

⁴ Kolektiv pracovníků Útvaru hlavního architekta

města Prahy, *Výzkum života pražského prostoru*. Praha 1971. Výzkum se vztahoval na celkem 1029 náhodně zvolených obyvatel vybraných lokalit v Praze, z toho mladí obyvatelé do 30 let představovali celkem 345 osob.

ными рекреационными площадями. В tomto smyslu zůstává město mnoho dlužno, a to jak mladé generaci (vhodné prostředí pro sportovní využití), tak pro staré lidi.

Komplex všech těchto potíží i výhod bydlení v Praze byl vyjádřen v procentech spokojených či méně spokojených obyvatel. Plně spokojených bylo jen 40,6 %, naproti tomu zcela nespokojených 32,3 % dotázaných. Důvodem nespokojenosti byl v 52,4 % byt, především poměr jeho rozlohy k počtu členů domácnosti. S nedostatečnou vybaveností v místě bydliště bylo nespokojeno 22 % obyvatel.

Město má různě diferencovaná prostředí, která určují odlišnosti způsobu života obyvatel. Srovnání výsledků výzkumu v několika územních celcích umožňuje vysledovat jednak specifické vlastnosti určité lokality, jednak hodnoty charakterizující město jako celek.

Skutečnost, že mezi dílčí výzkumné úkoly výzkumu životního prostředí v Praze byly zařazeny i problémy společenskovední, umožňuje řešit otázku vztahu mezi způsobem života lidí a kvalitativními podmínkami životního prostředí.

Již první základní poznatky, shromážděné za účelem adekvátní formulace otázek ve vlastním výzkumu, potvrdily hluboké propojení vztahů mezi věcným a společenským prostředím a jejich závažnost při formování způsobu života. Ukázaly také na naléhavou potřebu základního výzkumu v oblasti lidského chování i na nedostatečnost údajů o demografické a sociální skladbě obyvatel v menších územních celcích města, které by umožnily zpracování potřebných korelací.

Резюме

Гребень П., Янишова Г.: Среда обитания Праги и ее преломление во взглядах населения

Наши знания о состоянии среды обитания и факторах ее обуславливающих еще не имеют достаточно комплексного и систематического характера и поэтому их нельзя использовать в современных информационных системах. Качество среды обитания Праги является результатом действия ряда факторов, из которых самыми главными являются виды отопления, транспорт и строительство.

Оценка, которая дается жизненной среде Праги в общественном сознании, правильно отражает ее объективно неблагоприятное состояние: лишь 31% опрошенных лиц считает свою среду обитания хорошей. Оценка, даваемая жителями Праги, естественно, отражает проблемы, встающие перед людьми ежедневно, а недовольство, вызванное ими, может даже вести к стремлению покинуть Прагу. Требования прахан к предъявляемым к качеству жилища, очень четко дифференцируются в демографическом и социальном плане, общими для всего населения являются требования, предъявляемые к тишине и чистоте обитаемой среды. В иерархии ценностей на первом месте — запросы, касающиеся обеспечения основных условий для здоровой жизни, на втором — удобное сообщение с местом работы, обеспеченность торговой сетью и — все более важное место в этой иерархии начинает занимать — возможность проведения досуга. Идеальной считается благоустроенная квартира в районе индивидуальной застройки, в зелени садов, предоставляющая возможность проведения досуга, без шумного транспорта.

Summary

Crebeň P. — Janišová H.: Living Environment in the Capital City of Prague and Its Reflection in the Inhabitants' Views

The knowledge of the conditions of the living environment and its causes is neither complete nor systematic enough to allow its application in modern information systems. The general quality of the living environment in Prague is a result of the operation of a number of factors, the most important of which include the manner of heating, transport and building activities.

The assessment of the living environment in social consciousness adequately reflects the objectively unfavourable state of affairs: only 31 % of the respondents consider their living environment as good. The evaluation is primarily concerned with problems faced by people in their everyday life, and discontentedness may result in efforts to leave the area failing to satisfy the relevant demands. Aspirations relating to adequate habitation are markedly differentiated demographically and socially, while claims for quietness and cleanness of the environment are common to all. In the hierarchy of values, claims relating to the establishment of basic conditions for a healthy life are on the first place, and claims for the accessibility of work and shopping facilities are on the second; a place of growing significance is attributed also to recreation. Having one's residence in a garden suburb, among green gardens, unbothered by noisy traffic, provided by sufficient equipment and recreation possibilities, is considered as an ideal habitation.

Úvod

Chceme-li porozumět tendencím sociálního rozvoje Prahy, tj. správně interpretovat dosavadní vývoj sociální problematiky hlavního města a realisticky odhadovat její budoucí pohyb, nesmíme pražskou problematiku posuzovat izolovaně od vývoje širších společenských struktur. Pouze tak se vyvarujeme jednostrannosti, totiž absolutizace problémů hlavního města, případně jejich nedoceňování.

Jednou z cest, jak tento širší rámec při analýze sociálního rozvoje hlavního města respektovat, je komparace rozvojových charakteristik Prahy s charakteristikami dalších velkých československých měst. Podobné srovnání umožňuje posoudit, jak dalece pokročilo vyrovnávání sociálních podmínek v našem největším městském celku a v jiných, alespoň přibližně srovnatelných sídelních jednotkách, a upozorňuje současně i na ty stránky sociálního rozvoje, v nichž hlavní město nedrží tempo a kterým je tedy třeba v plánování jeho dalšího rozvoje věnovat pozornost.

V této stati se pokusíme na statistických datech ukázat, jak se v minulých letech utvářelo postavení Prahy mezi ostatními československými velkoměsty pokud jde o některé charakteristiky jejího demografického vývoje, třídně sociální struktury a způsobu života jejích obyvatel. Údaje, o které se opíráme, pocházejí převážně ze sčítání lidu, domů a bytů v letech 1970 a 1961. Situaci v roce 1970 ilustrujeme kromě toho i několika ukazateli čerpanými z dalších statistik, zejména ze statistiky obyvatelstva, zdravotnictví, školství a ze statistiky soudní. Skutečnost, že hlavním dostupným pramenem dat jsou pro nás v této práci sčítání lidu, vedla pak k tomu,

že v zájmu jejich homogenity jsme museli všechny použité údaje — tedy i ty, jež ze sčítání odvozena nejsou, vztáhnout k roku 1970 jako ke společnému referenčnímu bodu. Proto také je náš rozbor retrospektivou, kterou již další vývoj v některých směrech překonal.

Zdůrazňujeme ještě úvodem, že statistické ukazatele pochopitelně neumožňují postihnout sociální rozvoj města v celé jeho hloubce a složitosti, a představují tedy jen *dílčí*, i když nejrozsáhlejší a nejvýznamnější zdroj informací o rozvoji sídelních celků. Proto si ani tato studie nemůže činit nárok na úplnost a její závěry je třeba spojovat s dalšími, především kvalitativními poznatky o problémech našich velkých měst.

Velká města ČSSR a jejich funkční specifika

Sociální situace velkých československých měst¹ se vyznačuje ve srovnání s ostatní společností některými *specifickými rysy*, které jsou důsledkem historicky zformovaných funkcí, jež tyto městské celky plní v ekonomické, politické, sociální a sídelní struktuře celé země. Tak například v jejich třídně sociální struktuře jsou výrazněji zastoupeny ty společenské třídy, vrstvy a skupiny, jež jsou vázány na průmyslovou velkovýrobu, na oblast řízení a na nevýrobní odvětví; velká města jsou středisky dělnické třídy, silněji jsou zde reprezentovány kvalifikované a vzdělané kategorie ekonomicky aktivních obyvatel. V největších městech se přirozeně koncentruje městský způsob života s charakteristickou vysokou intenzitou ekonomické aktivity obyvatelstva, s vysokou a co do své struktury progresivní spotřebou, s městským bydlením a specifickými vzor-

¹ Ve shodě s celosvětovou konvencí budeme mezi velká města řadit sídla s více než 100 000 obyvateli. Na základě údajů sčítání lidu z roku 1970 k nim v Československu patří Praha (1 079 526 bydlících

obyvatel), Bratislava (305 932 bydlících obyvatel), Plzeň (148 021 bydlících obyvatel), Brno (334 308 bydlících obyvatel), Ostrava (278 656 bydlících obyvatel) a Košice (144 445 bydlících obyvatel).

ci trávení mimopracovního času. Obyvatelstvo největších měst má zpravidla nižší přirozený přírůstek, je v průměru starší a více feminizované než obyvatelstvo venkovských a menších městských sídel, apod.

Určitá specifika v sociálních podmínkách však neodlišují jen naše velká města jako celek od ostatní společnosti, ale diferencují také *mezi těmito městy* navzájem. Naše velkoměsta, různící se svou geografickou situací, stářím, historickým vývojem, velikostí, povahou své ekonomiky, třídně sociální strukturou i některými charakteristikami způsobu života svého obyvatelstva, vstupovala do období budování socialistické společnosti s různými a mnohdy nerovnými výchozími předpoklady. Na jedné straně stála tehdy relativně vyspělá a válečnými událostmi jen málo zasažená historická centra, Praha, Plzeň a Brno, na druhé straně značně poškozená města jako Ostrava, Bratislava a Košice; obě slovenská města, především Košice, byla navíc ve srovnání s českými městy hospodářsky i sociálně podstatně méně rozvinutá.

Je zásluhou politiky socialistického státu, že se nejhlubší z těchto sociálně ekonomických rozdílů podařilo během uplynulých třiceti let vyrovnat a další zmírnit. Spolu s odstraňováním podstatných rozdílů v postavení a životních podmínkách různých společenských tříd, vrstev a dalších sociálních skupin naší společnosti byly v zásadě vyrovnány i podstatné difference v podmínkách života obyvatel jednotlivých velkých měst ČSSR; vyrostla nová socialistická velkoměsta jako Ostrava a Košice, která v hlavních ukazatelích životní úrovně dosáhla dříve značně vyššího standardu tradičních center, a podstatně se zlepšila i situace v ostatních městech, především v Bratislavě.

Souběžně s vyrovnáváním životních podmínek si však československá velkoměsta udržela i určitou společensky nezbytnou *sociálně ekonomickou diferenciaci*. Jejím zdrojem je rozdílná váha společenských funkcí, které každé město plní v celkovém sociálně ekonomickém systému, rozdíly v ekonomice, v územně správním postavení jednotlivých měst, v jejich velikosti apod. Přesto totiž, že všechna naše

velkoměsta jsou vícefunkční — plní například nejen roli ekonomických středisek, ale také center politického života, správy, kultury atd., nemají jejich jednotlivé funkce vždy stejnou váhu a některé z nich zpravidla nabývají v konkrétním případě dominantního postavení.

Tak pro Prahu a Bratislavu je charakteristická nejen skutečnost, že jsou významnými středisky průmyslu, dopravy a obchodu, ale především jejich nezastupitelná úloha *hlavních měst republik* (a v případě Prahy i celé federace) — a tedy prvořadých center politického života, správy a řízení, mezinárodních styků, kultury, vědy a výzkumu. Ve srovnání s těmito městy metropolitního typu je naproti tomu pro Ostravu, Plzeň nebo Košice vedle jejich funkcí regionálních středisek politických, správních a kulturních klíčová především úloha *výrobních průmyslových center*. Specifická je funkční charakteristika Brna, města, které bylo po dlouhá léta správním střediskem dřívější země Moravskoslezské. Současné Brno, i když již úlohu hlavního města neplní, podrželo si dosud mnohé jeho atributy; a tak kromě výrazné funkce výrobní plní Brno i úlohu centra kultury, školství, vědy a výzkumu, a to pro oblast, která podstatně přesahuje hranice Jihomoravského kraje.

Kromě uvedených funkčně zdůvodněných a proto i v dalším rozvoji záměrně reprodukováných rozdílů mezi jednotlivými velkými městy je však pro dohlednou dobu třeba počítat ještě i s dalšími, ze společenského hlediska často nevitnými diferencemi, které již byly fakticky založeny minulým vývojem a které mohou být ovlivňovány jen pomalu a dlouhodobě; také tyto rozdíly a jejich sociálně ekonomické důsledky je třeba v plánování dalšího rozvoje měst respektovat.

Naše velkoměsta tedy jsou a v dohledné době i nadále budou *funkčně diferencována*; určující kontury této diferenciaci jsou pro nejbližší budoucnost zřejmé, i když samozřejmě v dlouhodobé perspektivě lze očekávat postupné změny a posun funkcí jednotlivých měst. Proto také plánovitě řízení dalšího sociálního rozvoje velkých měst v Československu nemůže postupovat podle jediného klíče. K zajišťování rozvojových potřeb jednotlivých

měst je nezbytné přistupovat diferencovaně — tak, aby se na jedné straně dařilo co nejrychleji překonávat z minulosti zděděné a občas i nově vznikající společensky nežádoucí sociální rozdíly, na druhé straně však aby se mohla co nejlépe rozvinout jejich objektivně zdůvodněná a celospolečensky nezbytná specifika.

Z funkční diferenciacie měst je třeba vycházet i při interpretaci a hodnocení ukazatelů sociálních podmínek, o jejichž porovnání se pokoušíme v dalších odstavcích. Zejména pak při hodnocení Prahy ve světle těchto ukazatelů je nezbytné respektovat její jedinečnou úlohu hlavního města a tedy nezbytné i politického, ekonomického, správního, kulturního a vědeckého střediska celého státu. Je třeba brát v úvahu, že Praha je početně největším střediskem dělnické třídy a že je v naší společnosti také významným zdrojem, resp. měřítkem vzorů životního způsobu a pramenem společenských norem, hodnot a idejí. Jako hlavní město je Praha svého druhu „výkladní skříň“ československé socialistické společnosti — městem, které symbolizuje náš stát vůči zahraničí a podle něhož jsou mnohdy posuzovány celkové úspěchy naší země. Proto také má utváření sociálních podmínek Prahy význam nejen pro hlavní město samo, ale především pro celou ČSSR.

Srovnání demografických charakteristik

Pokud jde o počet *bydlících obyvatel*, je Praha našim největším, v posledních letech však současně i nejpomaleji rostoucím velkoměstem. Nižší tempo růstu s ní sdílela i další dvě historická centra čes-

kých zemí, Brno a Plzeň, zatímco obě slovenská města a Ostrava se ve stejném období prudce zvětšovala. V letech 1961 až 1970 činil celkový přírůstek pražského obyvatelstva ve srovnatelných hranicích pouze 0,7 % obyvatel z roku 1961, zatímco Bratislava vzrostla za totéž období o 17,2 %, Plzeň o 10,2 %, Brno o 6,4 %, Ostrava o 18,5 % a Košice dokonce o 56,8 procenta. Hlavní město tedy co do počtu obyvatel prakticky stagnovalo. Vyjádřeno absolutními čísly, měla Praha v roce 1970 jen o 7589 obyvatel více než v roce 1961, zatímco například v Bratislavě vzrostl počet obyvatel za stejnou dobu o 44 970 osob, v Plzni o 13 751 osob, v Brně o 20 073 osob, v Ostravě o 43 565 osob a v Košicích o 52 346 osob. V dlouhodobé perspektivě od roku 1921 znázorňuje vývoj počtu obyvatel šesti československých měst tabulka 1.

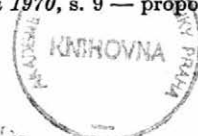
Vývoj počtu obyvatel každého města je ovlivněn dvěma faktory: jednak přirozeným přírůstkem, jednak přírůstkem vzniklým stěhováním. Pokud jde o *přirozený přírůstek*, patřila Praha až do nedávna společně s Plzní k těm našim velkoměstům, kde přirozená reprodukce stagnuje; až do roku 1973 nestačil v Praze počet narozených dětí vyrovnat počet obyvatel, kteří zemřeli, a nebýt přistěhovalců, byl by se počet obyvatel hlavního města snižoval. Například jen v letech 1966 až 1970 by byla Praha ztratila okolo 27 000 obyvatel. K situaci Prahy a Plzně mělo v tomto ohledu blízko i Brno, zatímco Ostrava, Bratislava a zejména Košice dosahovaly vysokých přirozených přírůstků a počet jejich obyvatel přirozenou cestou rostl. Až v souvislosti s celostátními prona-

Tabulka 1: Vývoj počtu obyvatel čs. velkých měst 1921—1970* (rok 1921 = 100)

Rok	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
1921	100,0 (700 014)	100,0 (122 201)	100,0 (116 387)	100,0 (230 294)	100,0 (184 444)	100,0 (60 266)
1930	128,4	139,4	108,9	119,5	109,4	130,3
1950	142,8	171,4	102,6	125,8	97,6	119,2
1961	153,1	213,6	115,4	136,4	127,5	152,8
1970	154,2	250,4	127,2	145,2	151,1	239,7

Pramen: *Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970*, s. 9 — propočtem.

* Na srovnatelném území.

Tabulka 2: Přirozený přírůstek a přírůstek stěhováním bydlících obyvatel v čs. velkoměstech v letech 1961—1970

	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
Přirozený přírůstek	— 1,8	7,0	— 0,5	1,1	7,0	12,8
Přírůstek stěhováním (v ročním průměru na 1000 obyvatel)	4,9	13,9	11,7	6,8	12,7	38,7

Pramen: Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1970.

talitními kroky a se vzrůstem počtu žen v plodném věku se od roku 1973 obnovuje po dlouhé přestávce přirozený přírůstek i v Praze.

Jak jsme uvedli, byl přirozený úbytek obyvatel v hlavním městě kompenzován *přistěhovalectvím*, na jehož vrub lze také přičíst výsledný, i když jen velmi malý celkový růst pražské populace. Z toho však neplyne, že by přistěhovalectví v Praze dosahovalo ve srovnání s dalšími našimi velkoměsty zvláště vysokých hodnot; naopak, Praha měla v období 1961 až 1970 ze všech těchto měst přírůstek způsobený stěhováním zdaleka nejmenší. Podobně jako v ostatních historických městech zde migrační přírůstek stagnoval nebo mírně klesal.

Představu o velikosti přírůstku vzniklého stěhováním a přirozeného přírůstku v Praze a v dalších našich velkoměstech za léta 1961—1970 poskytuje tabulka 2.

Můžeme tedy konstatovat, že z hlediska populační dynamiky bylo v minulém období možné rozlišit mezi našimi největšími městy celkem tři typy:

I. jednak Prahu a Plzeň, kde růst obyvatelstva byl zabezpečován skoro výhradně migrací — šlo tedy o města *populačně stagnující*;

II. dále města, kde přirozený vývoj dozníval a která tedy byla *na hranici populační stagnace* — sem patřilo Brno;

III. konečně *dynamická města* rostoucí jak přirozenou cestou, tak i značně vysokou migrací — do této skupiny patřily Košice, Bratislava a Ostrava.

Příčiny tohoto vývoje, který je možno stručně shrnout konstatováním, že popu-

lační situace se v naší republice zlepšuje od západu k východu, jsou mnohostranné a pro jejich podrobnější rozbor zde nemáme místo. Větší populační dynamika slovenských měst je dána mj. pozdějším průběhem industrializace a urbanizace této části státu a s tím související výhodnější věkovou strukturou těchto měst, vyšší imigrací a relativně vyšším objemem investic do bytové výstavby a občanské i technické vybavenosti. Roli však hrají i faktory kulturní povahy.

Udržení populační rovnováhy hlavního města bylo tedy v minulých letech závislé na přistěhovalectví. Přesto, že nepříznivý vývoj přirozené reprodukce obyvatelstva se podařilo po roce 1973 v Praze zvrátit, bude tato závislost zřejmě platit i do budoucna; minimálně do roku 1990 je totiž přistěhovalectví jedinou cestou, jak v hlavním městě zabezpečit bilanci pracovních sil. Teprve na počátku devadesátých let se v pražské ekonomice může projevit populační vlna, které jsme v současnosti svědky. V této souvislosti nabývají pak pochopitelně na významu všechny prostředky umožňující *stimulovat* přistěhovalectví mladých ekonomicky aktivních osob do hlavního města.

Jak naznačil průzkum *sídelních preferencí* obyvatelstva ČSSR provedený v roce 1973 (Preference 1974), Praha — stejně jako jiná velká města — za stávajících podmínek pro potenciální migranty příliš přitažlivý cíl nepředstavovala. Podstatně atraktivnější se podle uvedeného průzkumu jevílo bydlení ve středně velkých městech, a pak také v malých sídlech, která jsou v dosahu velkých měst. Tato tendence je mimo jiné výrazem skutečnosti, že ži-

Tabulka 3: Hodnoty Sauvyho indexu* pro čs. velká města v letech 1961 a 1970

Rok	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
1961	123,6	314,4	128,6	140,8	219,8	285,2
1970	68,8	172,2	96,1	90,8	156,5	264,6

Pramen: propočtem ze *Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1979*, s. 83.

* Sauvyho index udává počet dětí do patnácti let na 100 obyvatel šedesátiletých a starších.

vatní úroveň obyvatel venkova a menších sídel se — zejména v ČSR — už natolik vyrovnala se situací ve velkých městech, že tito lidé považují přechod do velkoměsta s jeho zpravidla horším životním prostředím, tíživější bytovou situací a vyššími životními náklady za stále méně výhodný. Proto také představuje stimulace dalšího přistěhovalectví do Prahy mimořádně závažný a obtížný úkol, jehož vyřešení je podmíněno nejen nabídkou bytů, ale celkovým zlepšením životních podmínek v hlavním městě.

S populační stagnací hlavního města v minulých letech souvisí i jeho nepříznivá věková struktura. Pražané byli v roce 1970 v průměru staří 39,1 let, zatímco průměrný obyvatel Bratislavy byl starý jen 33 let, obyvatel Plzně 36,8 let, Brna 37,1 let, Ostravy 33,8 let a Košic 30 let. Pražané byli tedy mezi obyvateli našich velkoměst v průměru nejstarší. V Praze bylo také nejméně dětí ve věku do čtrnácti let (15,3 % všech obyvatel oproti 21,9 % v Bratislavě, 18,9 % v Plzni, 17,6 % v Brně, 23,0 % v Ostravě a 28,4 % v Košicích) a nejvíce starých občanů v poproduktivním věku. V poproduktivním věku byl v roce 1970 každý čtvrtý Pražan, ale zhruba jen každý šestý obyvatel Bratislavy, a dokonce jen každý osmý obyvatel Košic; věková struktura obyvatelstva Plzně a Brna byla naproti tomu velmi blízká poměrům v Praze.

Věkovou strukturu pražského obyvatelstva ve srovnání s populací dalších našich velkých měst vystihuje ve zkratce tabulka 3, udávající pro každé z těchto šesti měst počet obyvatel ve věku do patnácti let na 100 obyvatel šedesátiletých a starších (Sauvyho index). Pro představu o změnách této struktury uvádíme hodnoty indexu i za rok 1961.

Srovnání tedy ukazuje, že v Praze připadalo v roce 1970 na 100 starých lidí jen 69 dětí, zatímco například v Bratislavě 172 dětí, v Ostravě 157 dětí a v Košicích 265 dětí, a že tato čísla jsou méně příznivá než v roce 1961. Je jasné, že se tyto relace odrážejí i v celkové atmosféře města, ve způsobu jeho života a ve struktuře problémů, které musí řešit v sociální sféře. K sociálním důsledkům vedou i některé další zvláštnosti vyznačující demografickou strukturu Prahy ve srovnání s ostatními československými velkoměsty — viz tabulku 4. Je to především vysoké procento žen v celkové populaci (v Praze 53,4 %, zatímco v Bratislavě jen 52 %, v Plzni 52,4 %, v Brně 53 %, v Ostravě 51,3 % a v Košicích 51,7 %) a vysoký podíl rozvedených, ovdovělých a osamělých osob. V Praze je také ze všech uvedených měst největší zastoupení neúplných rodin s dětmi do patnácti let, které jsou — jak známo — mnohdy zdrojem problémů spojených se zabezpečením řádné výchovy.

Je zřejmé, že vysoký podíl těchto sociálně problémových skupin zvýrazňuje v Praze více než v jiných městech nezbytnost péče o uvedené kategorie obyvatelstva, respektování jejich specifických potřeb v celém fungování městského organismu a rozvoje příslušných sociálních služeb.

Skutečnost, že populační situace hlavního města bude i v dohledné budoucnosti pravděpodobně napjatější než v jiných našich městech, ovšem neznamená, že promyšlenou politikou by nebylo možné dosáhnout pozitivních změn. Důkazem toho je příznivější vývoj obyvatelstva v posledních letech. I když však populační vývoj posledních let signalizuje možnost dlouhodobého zlepšení, bude i dále nezbytné zabezpečovat rozvojové potřeby hlavního

Tabulka 4: Zastoupení některých sociálně problémových skupin v populaci československých velkých měst v roce 1970

	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
Rozvedení z 15-letých a starších v %	6,4	3,5	4,7	5,4	4,9	2,5
Ovdovělí z 15-letých a starších v %	11,1	7,2	11,2	10,1	8,7	7,1
Domácnosti jednotlivců ze všech domácností v %	26,2	17,7	23,5	22,1	20,9	15,1
Neúplné rodiny s dětmi do 15 let ze všech rodin s dětmi do 15 let v %	16,5	10,6	10,9	12,9	9,7	7,9

Pramen: propočtem z *Výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970*.

města imigrací a to zejména imigrací mladých lidí, pro niž je tedy třeba vytvářet podmínky. Naznačili jsme už, že tyto podmínky by měly být natolik příznivé, aby kompenzovaly jinak klesající přitažlivost Prahy pro obyvatelstvo menších sídel.

Srovnání některých charakteristik třídně sociální struktury

O třídně sociální struktuře obyvatelstva velkých měst poskytuje statistika jen nedokonalou informaci. Na základě statistických dat ze sčítání lidu 1970 a 1961 si všimneme složení ekonomicky aktivních obyvatel podle sociálních skupin a odvětví a veškeré populace podle vzdělání a národnosti.

Jako významné středisko výroby a zejména průmyslu je Praha především městem *dělnické třídy* a jejích revolučních tradic. Jako hlavní město federace je současně i místem, kde dělnická třída realizuje své vrcholné politické a řídicí funkce a kde jsou tedy soustředěny i hlavní instituce, jež tyto funkce vyjadřují. To vše se pak přirozeně promítá i do sociálního složení ekonomicky činných obyvatel Prahy.

Dělníci, jejichž podíl činil (v pojetí používaném statistikou) 42,7 % ekonomicky činného obyvatelstva, představovali sociálně politicky nejdůležitější, i když početně nikoli největší sociální skupinu hlavního města. Co do jejich zastoupení stojí Praha v roce 1970 mezi šesti našimi velkoměsty na pátém místě; vyšší je zastoupení dělníků v Ostravě (61,8 %), Plzni (49,4 %), Brně (47,5 %) a v Košicích (45,8 %), nižší v Bratislavě (39,2 %). V dekáde 1961 až 1970 zůstal v Praze — podobně jako v Plzni a Bratislavě — podíl dělníků zhruba konstantní. Podílem ostatních zaměstnanců (52,1 %) se Praha řadí až na druhé místo za Bratislavu, která ji se svými 56,8 % překonává o 4,7 %; ostatní velká města — s výjimkou Košic — mají zastoupení zaměstnanců podstatně nižší. V Praze zastoupení této kategorie v letech 1961–1970 v podstatě stagnovalo. Pokud jde o zbývající statisticky sledované sociální skupiny, je jejich podíl ve všech statistických městech zanedbatelný.

Pro porovnání vývoje sociálního složení československých velkoměst připojujeme tabulku 5.

Tabulka 5: Sociální složení ekonomicky aktivních obyvatel čs. velkoměst v letech 1961 a 1970 v (%)

Sociální skupiny	Rok	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
Dělníci	1961	43,8	40,1	49,0	49,0	59,2	42,4
	1970	42,7	39,2	49,4	47,5	61,8	45,8
	1970/1961 (1961 = 100)	97,5	97,8	100,8	95,2	104,4	108,0
Ostatní zaměstnanci	1961	52,3	54,7	48,2	45,6	39,1	55,4
	1970	52,1	56,8	47,3	47,6	35,5	51,6
	1970/1961 (1961 = 100)	99,6	103,8	98,1	104,4	90,8	93,1
Členové lidových výrobních družstev	1961	3,2	2,3	1,5	3,0	0,9	1,3
	1970	3,9	2,0	2,7	3,6	1,8	0,8
	1970/1961 (1961 = 100)	121,9	87,0	180,0	120,0	200,0	61,5
Ostatní sociální skupiny a nezjištěno	1961	0,7	2,9	1,3	1,5	0,8	0,9
	1970	1,3	2,0	0,6	1,3	0,9	1,7

Pramen: Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1970.

Pokud jde o obě nejpočetnější skupiny, bylo tedy sociální složení hlavního města v kvantitativním vyjádření zprostředkovaném statistikou poměrně *stabilní*; podobně tomu bylo i v Plzni, zatímco v Brně a v Bratislavě došlo v období 1961–1970 k určitému růstu podílu ostatních zaměstnanců a v Brně také k výraznějšímu poklesu podílu dělníků. Košice a Ostrava vykazují opačnou tendenci — totiž růst podílu dělníků a výrazný pokles podílu ostatních zaměstnanců. V případě Bratislavy lze tyto změny vysvětlit rozvojem správních a politických funkcí hlavního města SSR po federalizaci, v případě Ostravy a Košic pak dalším výrazným rozšiřováním zde koncentrovaného průmyslu. Pro posuny, k nimž došlo v sociální struktuře Brna, vysvětlení pohotově nemáme.

Pokud jde o *odvětvovou strukturu* ekonomicky aktivního obyvatelstva, upozornili jsme již výše na skutečnost, že v Pra-

ze budou výrazně zastoupeny ty kategorie pracovníků, jež jsou spojeny se správou, řízením, školstvím, vědou, kulturou a s dalšími nevýrobními odvětvími. Avšak i výrobní odvětví, jako například průmysl, budou v Praze, která soustřeďuje jejich vrcholné řídicí články, zastoupena mnohem více než v jiných městech pracovníky vykonávajícími nevýrobní činnosti. Plyne to ze skutečnosti, že Praha je hlavním a současně největším městem ČSSR.

Statistika také skutečně potvrzuje, že Praha měla v roce 1970 ze všech našich velkoměst největší podíl pracujících mimo výrobu — ze 100 ekonomicky činných jich bylo v Praze ve výrobě zaměstnáno 37,5 %; méně než polovina ekonomicky činných pracuje ve výrobě také v Bratislavě (40,8 %) a v Košicích (49,3 %). Ostatní města soustřeďují ve výrobních odvětvích většinu zaměstnaných osob (Plzeň 54,4 %, Brno 51,9 %, Ostrava 62,1 %). Snižování podílu pracujících ve výrobě je možné po-

Tabulka 6: Ekonomicky aktivní obyvatelstvo čs. velkých měst ve výrobních a nevýrobních odvětvích v roce 1970

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo v %	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
Ve výrobních odvětvích*	37,5	40,8	54,4	51,9	62,1	49,3
z toho:						
— průmysl	25,5	26,6	45,0	40,1	53,4	33,0
V nevýrobních odvětvích*	61,2	59,0	45,1	47,1	37,1	49,3
z toho:						
— obchod a veřejné stravování	14,8	12,1	11,3	9,8	9,7	9,6
— komunální služby a bytové hospodářství	6,1	4,1	3,2	4,2	3,7	3,9
— věda a výzkum	5,1	5,5	0,2	4,4	0,6	0,8
— školství, kultura, tělesná výchova	9,2	14,0	7,1	9,3	6,7	12,2
— zdravotnictví a sociální péče	4,9	5,5	5,6	5,1	4,0	5,9
Index 1970/1961 (1961 = 100)						
— výrobní odvětví	80,3	89,7	89,5	86,4	88,6	110,3
— nevýrobní odvětví	116,1	109,3	115,6	119,2	125,3	90,1

Pramen: Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1970.

* K výrobním odvětvím bylo řazeno: zemědělství, lesnictví, průmysl, stavebnictví; ostatní odvětví byla považována za nevýrobní.

važovat ve všech velkých městech (zatím u nás s výjimkou Košic) za dlouhodobý trend, který zřejmě bude pokračovat (v Praze činil pokles podílu těchto pracujících za období 1961—1970 celých 9,2 % — viz tabulka 6).

Pro odvětvovou strukturu ekonomicky činné pražské (a bratislavské) populace je dále ve srovnání s ostatními městy charakteristický menší podíl osob činných v průmyslu (Praha v roce 1970 25,5 %, Bratislava 26,6 %, Plzeň 45 %, Brno 40,1 %, Ostrava 53,4 % a Košice 33 %); v Praze lze také pozorovat nejrychlejší dlouhodobý pokles tohoto podílu — o 11,2 % během období 1961—1970.² I když tedy Praha je našim absolutně největším průmyslovým městem a zaměstnává také v průmyslu absolutně největší počet pracovníků, v relativním vyjádření v tomto směru na prvním místě mezi velkými městy nestojí. V této skutečnosti se promítají specifika

Prahy jako hlavního města ČSSR s jeho rozvinutými nevýrobními funkcemi. V obdobné situaci je ostatně i hlavní město SSR Bratislava, která má pracujících v průmyslu jen o 1,1 % více.

Pokud jde o další pro utváření sociálních podmínek hlavního města důležitá odvětví, má Praha ze všech našich velkoměst největší podíl osob činných v obchodu a veřejném stravování (14,8 %), v komunálních službách a bytovém hospodářství (6,1 %). Na druhé straně ve zdravotnictví a sociální péči je se 4,9 % až na předposledním místě před Ostravou, ve školství, kultuře a tělesné výchově (9,2 %) na čtvrtém místě. Ve vědě a výzkumu stojí s 5,1 % ekonomicky aktivních osob na druhém místě za Bratislavou (5,5 %). Lze tedy konstatovat (viz tabulku 6), že v odvětvové struktuře Prahy se odráží její ne zcela adekvátní vybavenost některými pro hlavní město důležitými službami.

² Údaje sčítání lidu, o něž se zde opíráme, však skutečný stav pravděpodobně poněkud zkreslují, protože pracovníky některých vrcholných řídících

článků průmyslu do tohoto odvětví zřejmě nezahrnují.

Tabulka 7: Obyvatelé československých velkých měst (patnáctiletí a starší) podle školního vzdělání v roce 1970 v %

Vzdělání	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
Základní	38,1	43,3	42,4	40,4	51,0	46,9
Odborné*	30,2	20,6	31,4	29,3	28,2	17,5
Střední všeobecné	7,1	8,4	4,0	6,0	3,8	7,1
Úplné střední odborné	14,0	15,0	15,4	14,6	10,8	18,1
Vysokoškolské	9,2	11,2	5,5	8,5	4,5	7,4
Ostatní a nezjištěno	1,4	1,5	1,3	1,2	1,7	3,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: *Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970*, s. 146.

* Včetně učňovských škol.

Závěrem této kapitoly si ještě všimneme úrovně vzdělání a národnostní struktury obyvatel velkých měst. Co do *úrovně vzdělání* ekonomicky aktivního obyvatelstva Praha nezaujímá — jak by snad bylo možné očekávat vzhledem k jejím politickým, řídicím, správním, kulturním, vzdělávacím a vědeckým funkcím — mezi ostatními velkými městy čelné postavení. Městem s nejvyšší úrovní vzdělání obyvatel je u nás Bratislava, kde v roce 1970 na 100 obyvatel patnáctiletých a starších připadalo 8,4 osob se všeobecným středním vzděláním (v Praze 7,1) a 11,2 osob se vzděláním vysokoškolským (v Praze 9,2). V zastoupení osob se středním odborným vzděláním na 100 obyvatel patnáctiletých a starších je Praha (14 osob) předposlední před Ostravou. Nepříznivé postavení Prahy, k němuž zřejmě přispívá i nevýhodná věková struktura hlavního města, dokumentuje tabulka 7.

Národnostním složením svého obyvatelstva patří Praha spolu s dalšími českými historickými metropolemi k našim nejhomogennějším velkoměstům a etnická

problematika zde tedy zřejmě ani v dohledné budoucnosti nebude představovat vážnější problém. V Praze trvale žilo v roce 1970 pouze 2,4 % obyvatel jiné než české národnosti — zatímco například v Bratislavě bylo v témže roce 10,2 % ne-Slováků. Na situaci nic nemění ani zhruba ještě další 2 % osob, nečeských národností, které se v Praze zdržují přechodně z důvodů zaměstnání. Také podílem cikánského obyvatelstva stála Praha v roce 1970 mezi československými velkoměsty až na posledním místě.

Srovnání charakteristik některých prků životního způsobu

Způsob života představuje široký komplex činností, jimiž lidé uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, jakož i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí [Filipcová 1975]. Životní způsob obyvatel našich velkých měst je ve svých hlavních rysech součástí způsobu života celé naší socialistické společnosti, současně jej však

Tabulka 8: *Intenzita ekonomické aktivity v československých velkých městech v roce 1970*

	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
% ekonomicky aktivních obyvatel v produktivním věku	86,5	82,5	86,8	85,2	85,4	83,9
% ekonomicky aktivních žen v produktivním věku	78,5	74,6	77,3	78,3	71,7	70,3
% ekonomicky aktivních v postproduktivním věku	10,2	6,6	6,3	4,7	4,6	4,8

Pramen: propočtem z *Výsledků sčítání lidí, domů a bytů 1970*.

vyznačují i některé specifické rysy dané velkoměstským prostředím. To platí i o způsobu života obyvatel hlavního města.

Charakterizovat vyčerpávajícím způsobem zvláštnosti životního způsobu obyvatel Prahy ve srovnání s ostatními velkými městy ČSSR pouze na základě běžných statistik je úkol prakticky neřešitelný; statistika nedisponuje informacemi, které by mohly tuto složitou kategorii vystihnout v potřebné šíři a hloubce. Proto se také v dalším omezíme na srovnání jen některých vybraných statisticky zachytitelných charakteristik životního způsobu obyvatel našich velkých měst.

Určujícím prvkem způsobu života je práce. Pohled na statistická data z roku 1970 ukazuje, že ve srovnání s obyvateli všech našich velkoměst byli obyvatelé Prahy nejintenzivněji zapojeni do národního hospodářství. Tak z osob v produktivním věku pracovalo v Praze 86,5 %, zatímco v Bratislavě 82,5 %, v Ostravě 85,4 % a v Košicích 83,9 % (naproti tomu v obou dalších historických centrech českých zemí dosahovala intenzita ekonomické aktivity téměř pražské úrovně). Praha také měla se svými 48,1 % největší podíl žen v ekonomicky aktivní populaci a nejvyšší zaměstnanost žen v produktivním věku (78,5 %). Rovněž ukazatele ekonomické aktivity osob v postproduktivním věku dosahovaly v Praze nejvyšších hodnot — viz tabulku 8.

Praha je tedy skutečně městem pracu-

jících — tento fakt má také závažné důsledky pro rytmus života hlavního města a pro jeho rozvojové potřeby v oblasti obchodu, služeb a dopravy. Zejména vysoká zaměstnanost žen zde přináší specifické požadavky.

Podíl Prahy na rozvoji národního hospodářství však patří k nejvýraznějším i v dalším směru. V pražském průmyslu bylo totiž ve srovnání s průmyslem všech velkých československých měst nejvíce využito *strojního zařízení*; v roce 1970 zde bylo na 1 Kčs hodnoty tohoto zařízení vyprodukováno hrubé výroby za 2,96 Kčs — na rozdíl od přibližně poloviční hodnoty v Plzni a Ostravě a méně než třetinové v Košicích. Tohoto vysokého výsledku bylo přitom dosaženo s podstatně starším technickým vybavením, než jaké mají k dispozici průmyslové podniky některých novějších průmyslových centrech. Zatímco v hlavním městě bylo v roce 1970 40,4 % strojů a strojového zařízení starších deseti let, v Bratislavě to bylo pouze 26,4 % a v Košicích dokonce jen 9,5 %.

Protože lze předpokládat, že se stářím strojního zařízení souvisí i kvalita pracovního prostředí, bezpečnost práce apod., můžeme konstatovat, že vysoké účinnosti práce se v pražských podmínkách dosahuje za situace, která je relativně méně příznivá než v některých jiných našich centrech.

Jednou z dalších důležitých charakteristik způsobu života pražské populace, o níž

Tabulka 9: Věková struktura bytového fondu československých velkých měst v roce 1970 v %

Období výstavby	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
do r. 1870	4,2	3,9	2,0	3,2	0,7	3,3
1870—1899	13,0	3,4	14,6	12,5	7,9	4,2
1900—1919	15,2	6,0	16,5	15,2	10,8	4,9
1920—1945	42,0	28,6	27,6	39,1	19,2	13,7
1946—1960	9,3	17,0	13,5	10,2	25,9	17,8
1961—1970	14,6	39,4	24,7	18,3	33,4	53,3
nezjištěno	1,7	1,7	1,2	1,5	2,1	2,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: *Sčítání lidu, domů a bytů 1970.*

máme současně k dispozici poměrně dostatek statistických informací, je její *bydlení*. Ze všech našich velkých měst má pouze Praha skutečně velkoměstský charakter *zástavby* — s více než jednou třetinou domů o čtyřech a více podlažích. Praha má také největší hustotu obyvatelstva, největší počet bytů na čtvereční kilometr a největší podíl zastavěné plochy. Spolu s Ostravou (48,3 %) má Praha (49,6 %) nejmenší podíl rodinných domků a největší podíl domů bytových (42,7 %).

V Praze je ze všech sledovaných měst *nejstarší bytový fond* — se všemi důsledky, které z této skutečnosti plynou pro úroveň a charakter bydlení, stejně jako pro údržbu domů a bytů. Třetina dnešních pražských bytů byla postavena do roku 1920 a dalších 42 % pak v období mezi oběma světovými válkami. Byty z období po roku 1945 tvoří v Praze jen necelou čtvrtinu bytového fondu — na rozdíl od více než poloviny v Bratislavě a Ostravě a téměř tři čtvrtin v Košicích. I obě další historická centra jsou v tomto směru ve výhodnější situaci než hlavní město. Tato specifická situace Prahy je výslednicí stavební kontinuity historického středu města, skutečnosti, že se Praze vyhnuly válečné události a konečně i toho, že v poválečném období bylo třeba věnovat pozornost především obnově a výstavbě východních částí státu. Věkovou strukturu bytového fondu velkých měst ukazuje tabulka 9.

Na rozdíl od ostatních, zejména slovenských měst, kde byla struktura bytového

fondu již podstatně ovlivněna poválečnou výstavbou, je v Praze největší *podíl nejmenších bytů*, resp. nejmenší podíl bytů největších, a tedy i nejmenší počet obytných místností připadajících v průměru na jeden byt. Například pro Prahu a Bratislavu jsou hodnoty těchto ukazatelů v roce 1970 následující:

	Bra- Praha tislava	
% nejmenších bytů (jen kuchyně nebo pokoj)	13,8	6,2
% největších bytů (se třemi a více pokoji)	20,0	33,0
Průměrný počet obytných místností na byt	1,75	2,12

V ukazatelích *kvality bytů* — viz tabulku 10 — stojí Praha v druhé polovině žebříčku největších československých měst. Zastoupením bytů I. kategorie je s 31,8 % poslední (nejlepší situace je v tomto ohledu v Košicích, Bratislavě a Ostravě); poslední je také co do podílu bytů vybavených ústředním, dálkovým nebo etážovým topením (35,8 %). Podílem bytů s vodovodem v bytě je na předposledním místě před Plzní, podílem bytů s vlastní koupelnou pak na čtvrtém místě před Plzní a Brnem. Protože nejvyšší technická vybavenost je především v nových domech, je přirozené, že Prahu s relativně nejmenším podílem nové zástavby předběhla v těchto ukazatelích rozvíjející se města Slovenska a Ostrava, a že městem s vůbec nejlépe vybaveným bytovým fondem jsou u nás dnes Košice.

Tabulka 10: Kvalita bytového fondu v československých velkých městech v letech 1961 a 1970

Ukazatel	Rok	Praha	Bratislava	Plzeň	Brno	Ostrava	Košice
% bytů I. kategorie	1961	19,0	35,7	13,6	18,4	27,0	.
	1970	31,8	57,2	37,3	35,7	56,6	69,1
% bytů s vodo- vodem v bytě	1961	76,8	80,7	62,7	84,2	83,8	.
	1970	91,3	92,8	83,2	94,3	98,2	92,7
% bytů s ústředním, dálkovým nebo etážovým topením	1961	19,7	36,0	14,1	19,9	27,6	27,0
	1970	35,8	62,4	43,2	43,2	59,4	72,4
% bytů s vlastní koupelnou	1961	61,9	60,9	45,0	56,2	55,2	53,1
	1970	72,1	79,4	63,5	70,1	78,1	84,0

Pramen: *Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970*, s. 189

Rozdílná věková struktura bytového fondu se promítá i v ukazatelích *obsazenosti bytů*; vzhledem k vysokému podílu bytů ve starých domech s tradičně velkými místnostmi má Praha — společně s Brnem, Plzní a Ostravou — poměrně vysokou průměrnou obytnou plochu na jednoho obyvatele (12,1 m²), současně však také poměrně vysoký počet osob na jednu obytnou místnost (1,6 osob). Ve městech s novou výstavbou, jako jsou Bratislava a Košice, je situace opačná. Není pochyb o tom, že větší členitost bytů na úkor jejich plošné velikosti, charakteristická pro novou bytovou výstavbu, přispívá k jejich lepšímu využití a je tedy také projevem vyššího standardu.

V ukazatelích obsazenosti bytů (nikoli tedy jednotlivých obytných místností) je situace Prahy (stejně jako Plzně a Ostravy) výhodnější než poměry ve slovenských městech. Důvodem je zde větší velikost cenových domácností na Slovensku. Nejčastěji bydlí v bytě pouze jediná domácnost; přesto však existuje určité procento bytů obývaných z různých příčin — zpravidla negativní povahy — také dvěma nebo více domácnostmi. Mezi našimi největšími městy jsou v tomto směru poměrně značné rozdíly. Praha (85,3 %) má spolu

s Brnem (85,1 %) na samostatném bydlení domácnosti v bytě nejnižší podíl; nejlépe je na tom naopak Ostrava (95,5 %), Košice (93,8 %), Bratislava (88 %) a Plzeň (90 %).

Můžeme tedy souhrnně konstatovat, že kvalita bydlení pražské populace je podstatně ovlivněna vysokým průměrným stářím bytového fondu a že z tohoto důvodu také většinou zaostává za podmínkami, které mohou poskytnout nově se rozvíjející velkoměsta jako Košice, Bratislava nebo Ostrava. Tato situace je v posledních letech řešena intenzivní *bytovou výstavbou* v hlavním městě, včetně postupné modernizace staršího bytového fondu. Přes impozantní výsledky tohoto úsilí však v Praze stále ještě trvá bytová tíseň. Příčiny můžeme hledat jednak v některých tendencích populačního vývoje, v permanentní snaze obyvatelstva zlepšovat úroveň svého bydlení, jednak ve skutečnosti, že tempo výstavby bytů bylo v Praze dosud nedostačující. Vysoké průměrné stáří bytového fondu má za následek značný odpad bytů a tedy i to, že se poměrně velká část nové výstavby v Praze vyčerpává pro účely prosté reprodukce bytů; výsledkem pak je, že v ukazatelích *čistého přírůstku bytů* za období 1961 až 1970 (v procentech z bytového fondu roku

1961) stojí Praha s 8,9 % daleko za ostatními velkými městy. Nejvyšší hodnoty dosahuje tento ukazatel v Košicích (75 %), v Bratislavě (33,2 %), v Ostravě (28,7 %); avšak i ostatní tradiční centra vykázala přírůstek značně vyšší než hlavní město (Brno 14,5 %, Plzeň 18,1 %). Zlepšování bytové situace Prahy je komplikováno i nákladností a technickou i časovou náročností údržby a přestavby bytů ve starých, a mnohdy navíc historicky cenných objektech.

V Praze proto zůstávalo v roce 1970 dosud 14,6 % domácností bez *vlastního bytu* — na rozdíl od 12,3 % v Bratislavě, 10,3 % v Plzni, 14,3 % v Brně, 5,0 % v Ostravě a 6,3 % v Košicích.

Jak vypadá situace Prahy v některých vybraných položkách *vybavenosti domácností*, charakterizující životní úroveň obyvatelstva? Praha (24,6 %) dosahuje před Bratislavou (23,8 %) a Plzní (23,7 %) nejvyšší vybavenosti domácností autem a také nejvyšší vybavenosti možnostmi rekreačního bydlení. Tento primát je jistě podmíněn nejen životní úrovní, ale do značné míry i velikostí města a s ní spojenou horší kvalitou životního prostředí. V dalších dvou sledovaných ukazatelích vybavenosti však již postavení Prahy zdaleka takto výhodné není: domácnosti Pražanů (64,6 %) jsou spolu s domácnostmi obyvatel Plzně (64,5 %) nejméně ze sledovaných měst vybaveny ledničkou — srovnaj 77,2 % domácností s ledničkou v Bratislavě a 69,3 % v Košicích, a jsou také méně než domácnosti obyvatel Bratislavy a Brna vybaveny vysavačem.

Připojíme-li k těmto údajům ještě další ukazatel životní úrovně obyvatelstva, totiž výši *průměrné měsíční mzdy* v socialistickém sektoru národního hospodářství, kde Praha zaujímala v roce 1970 až třetí místo za Ostravou a Bratislavou, a vezmeme-li v úvahu relativně vyšší životní náklady v hlavním městě, můžeme konstatovat, že životní úroveň Pražanů není mezi velkými městy republiky nejvyšší.

V další skupině ukazatelů životních podmínek obyvatel našich velkých měst, totiž ukazatelů jejich *zdravotního stavu*, je obtížné vystopovat v postavení Prahy nějakou výraznou tendenci. Tak v úrovni kojenecké úmrtnosti stojí Praha (17,8

zemřelých) na šestém místě žebříčku; nižší, a tedy lepší byla hodnota ukazatele v Plzni a v Brně. Pokud jde o úmrtnost veškerého obyvatelstva na nemoci infekční a parazitární — tento ukazatel zpravidla vyjadřuje úroveň hygieny — stála Praha na druhém nejlepším místě za Bratislavou. V úmrtnosti na úrazy, otravy a násilí se však spolu s Plzní zařadila na předposlední, nejhorší místo před Košicemi. Praha měla ze všech sledovaných měst největší výskyt hlášených onemocnění pohlavními chorobami a druhý největší (po Bratislavě) počet vyšetření a ošetření na psychiatrických odděleních poliklinik na 100 000 obyvatel. V ukazateli sebevražednosti pak stojí Praha v pořadí velkých měst na čtvrtém místě (106 sebevražd a pokusů o ně na 100 000 obyvatel) — před Ostravou (190) a Bratislavou (227).

Také v dalších ukazatelích *sociálních deviací* stojí Praha někde uprostřed žebříčku československých velkoměst. Měla v r. 1970 po Košicích (16,7 %) a Bratislavě (28,9 %) nejmenší rozvodovost (34,1 %), současně však rovněž po Bratislavě druhou největší potratovost. Ukazatele kriminality patří v Praze ve srovnání s ostatními velkými městy většinou k nejnižším.

Závěr

Úroveň sociálních podmínek Prahy a její postavení mezi ostatními velkými městy ČSSR, jak jsme se je zde pokusili vyjádřit pomocí statistických údajů (připomeňme znovu, že šlo o obraz jen dílčí), byly formovány realitou sociálně ekonomického rozvoje celé naší společnosti v uplynulých třech desetiletích.

Prvá poválečná léta zastihla Prahu v situaci o mnoho příznivější než ostatní československá velkoměsta. V její vybavenosti se promítalo privilegované postavení, kterému se těšila v meziválečném období (například téměř polovina tehdejšího bytového fondu města byla postavena v letech 1920—1945), její infrastruktura a její společenský organismus byly válečnými událostmi narušeny nesrovnatelně méně než kupříkladu v Bratislavě, Košicích a Ostravě, a také než v obou dalších historických centrech — v Brně a Plzni. Žádné z ostatních československých vel-

koměst se tehdy nemohlo Praze rovnat nejen co do velikosti, ale také co do ekonomického potenciálu, objemu a kvalifikace pracovních sil, koncentrace tvůrčích možností, rozvinutosti školství, vědy a výzkumu a řady ukazatelů životní úrovně obyvatel.

V období obnovy a přestavby našeho národního hospodářství, vyžadujícím rychlou mobilizaci všech rezerv, představovalo proto hlavní město významný rezervoár hmotných a lidských zdrojů, o který bylo možné se pohotově opřít. Praha v tomto období výrazným podílem přispívá k rozvoji ostatních méně rozvinutých částí republiky, zejména Slovenska. Všeestranně se pochopitelně rozvíjí i samo hlavní město, tempo jeho rozvoje je však — v souladu s politikou vyrovnávání sociálně ekonomických rozdílů mezi jednotlivými oblastmi republiky — relativně pomalejší než v preferovaných regionech.

V průběhu šedesátých a sedmdesátých let se pak postupně začínají projevovat pozitivní výsledky této politiky diferencovaného růstu. Na Slovensku vyrůstá nové moderní velkoměsto Košice, podstatně se modernizují a rostou Bratislava a Ostrava. Úroveň vybavení těchto center se postupně vyrovnává s hlavním městem federace a ve většině ukazatelů je pak překonává. Rozvoj ekonomické základny, nabídka kvalitních pracovních příležitostí a dobrých výdělků spolu s rozsáhlou bytovou výstavbou přitahují do uvedených měst mladé lidi a dynamizují tak jejich populační vývoj. Rozvíjí se třídně sociální struktura „nových“ velkoměst — rozvíjí se v nich dělnická třída, vytváří a posiluje socialistická inteligence, roste kvalifikace a vzdělanost pracujících, stejně jako se zvyšují všechny ukazatele životní úrovně obyvatelstva.

Řada charakteristik sociálního rozvoje hlavního města se ve světle tohoto vývoje postupně dostává do méně příznivého světla. To se týká nejen úrovně bydlení, ale také pracovních podmínek pražské populace, vybavení města, jeho životního prostředí aj. Hlavní město začíná populačně stagnovat a zmenšuje se jeho přitažlivost pro potenciální migranty. Dynamika rozvoje Prahy přestává být adekvátní funk-

cím, které musí toto město plnit jako centrum celé federace.

Tuto dnes již do určité míry minulosti patřící situaci zachytila naše analýza statistických údajů z let 1961 a 1970. Problematika rozvoje Prahy se stala, jak známo, počínaje již XIII. sjezdem KSČ předmětem intenzivní pozornosti stranických a státních orgánů, které řešení potřeb hlavního města učinily celostátní prioritou a soustředily pro ně nebyvalý objem prostředků. Rozsáhlá investiční výstavba — velkorysé řešení bytové, dopravní a další problematiky, dynamizace populačního vývoje apod. pak svědčí o tom, že toto cílevědomé úsilí přináší výsledky.

Literatura

- Čísla o hlavním městě Praze.* Praha, Městská správa ČSÚ v hl. městě Praze 1975.
Filipcová, B.—Filipek, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický způsob života.* Praha, Svoboda 1975.
Postavení Prahy v ČSSR. Vývoj její ekonomiky a společnosti. Praha, Městská správa ČSÚ 1972.
Preference základních typů sídel. Praha, Výzkumný ústav výstavby a architektury 1974.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970, hlavní město Praha, obvody Praha 1–10. Praha, Městská správa ČSÚ v hl. městě Praze 1975.
Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. decembru 1970 v hlavnom meste Bratislave. Mestská správa SSÚ v Bratislavě.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970 — okresy Plzeň-město, Brno-město, Ostrava-město, Košice-město. Jednotlivá městská oddělení Českého, resp. Slovenského statistického úřadu.
Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970. Praha, Federální statistický úřad 1973.

Резюме

Илнер М.: Социальные условия в Праге и в остальных крупных городах ЧССР. Сравнение на основании статистических показателей

На основании данных переписей населения 1961 и 1970 гг. и некоторых дополнительных статистических данных в статье проводится сравнение социальных условий Праги и прочих крупных городов Чехословакии. Сравнивались данные, помимо Праги, пяти дальнейших чехословацких городов с населением свыше 100 000, т. е. Братиславы, Пльзени, Брно, Остравы и Кошице.

Сравнение касается трех основных сторон социального развития городов: 1) демографического развития, 2) развития его социальной

структуры и 3) развития некоторых элементов образа жизни их населения.

Сравнение соответствующих показателей выявило, что в 1970 г. Прага относилась к числу городов со стационарным, с точки зрения естественного воспроизводства, населением, рост которых всецело зависел от прилива мигрантов, и что, в то же время, она являлась самым «старым» по возрастным показателям крупным городом Чехословакии.

Анализ характеристик социального состава дает возможность определить Прагу как городасостабилизированнойсоциальнойструктурой, в котором доля рабочих и прочих служащих примерно равнозначна и в котором, как и в прочих крупных городах, растет удельный вес занятых в непроизводственной сфере. С точки зрения уровня школьного образования Прага отстает от Братиславы.

В сфере образа жизни первоочередное внимание было уделено показателям экономической активности (занятости в народном хозяйстве), по которым Прага выказывает максимальную интенсивность по сравнению с прочими рассматриваемыми городами. Далее внимание было уделено и показателям обеспеченности жильем — по этим показателям Прага, Пльзень и Брно значительно отстают от словацких городов и Остравы — и некоторым другим показателям уровня жизни, состояния здоровья и распространённости антисоциального поведения.

Относительно более медленные темпы развития социальных условий Праги — по сравнению с другими крупными городами ЧССР — привлекли в последние годы внимание центральных органов в результате чего капиталовложения были в значительной степени сосредоточены на столицу. Этим были созданы условия для улучшения положения в будущем по сравнению с тем, которое отражено в нашем сравнении.

Summary

Illner M.: Social Conditions in Prague and in Other Big Cities of Czechoslovakia. Comparison Based on Statistical Indicators

On the basis of selected statistical indicators drawn from Censuses 1961 and 1970 and from

some other statistics, social conditions in Prague and in other big cities of Czechoslovakia are subjected to comparison. This comparison comprises, besides Prague, five other cities having more than 100 000 inhabitants, i.e. Bratislava, Plzeň, Brno, Ostrava and Košice.

The comparison covers three basic aspects of the city's social development: 1. its demographic development, 2. the development of its social structure, and 3. the development of some elements of its inhabitants' way of life.

The comparison of demographic-development indicators reveals that, in 1970, Prague belonged to cities with a population stagnating in number whose further growth depended upon immigration — and that, simultaneously, it is the oldest big city of Czechoslovakia.

The analysis of social-differentiation characteristics shows Prague as a city with a stabilized social structure, with an approximately balanced proportion of workers and other employees, and — similarly as in most big cities — with a growing share of people working in the non-production sector. As regards indicators of school education, Prague is below the level of Bratislava.

The subject of primary attention in the area of the way of life is economic activity, whose intensity — in comparison with all the cities under examination — has attained its maximum in the Prague population. Attention is further paid to the habitation level (in this respect, Prague, together with Plzeň and Brno, was conspicuously surpassed by the Slovak cities and Ostrava) as well as to some other characteristics of the living standard, to the inhabitants' state of health and to social deviations.

The relatively slower development rate of social conditions in Prague, when compared with that of some other big cities of Czechoslovakia, has lately shifted into the focus of attention of the managing organs and led to a concentration of investment means into the capital. Thus long-term preconditions for the improvement of the situation indicated by the above comparison have been created.

Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy

Praha patří k těm velkoměstům, která bezprostředně navazují na tradici i výsledky svého dosavadního historického vývoje. Na konci 18. století, kdy řada velkých amerických měst, sloužících dnes převážně jako negativní vzor velkoměstského prostředí, byla jen drobnými osadami s převážně obrannými a tržními funkcemi měla Praha již více než 80 tisíc obyvatel a soustřeďovala ve svých hranicích většinu podstatných — řečeno dnešním jazykem — velkoměstských funkcí. Praha byla v té době již řadu století sídlem správních orgánů, univerzity, sídlem mnoha dalších kulturních i náboženských institucí. Byla však též významným hospodářským centrem s výrazným podílem tehdy vznikajícího manufakturního a strojového průmyslu.

Současná podoba Prahy se počínala formovat od druhé poloviny 19. století, především v souvislosti s dynamickým růstem průmyslu. Tempo průmyslové výroby postavilo Prahu na konci 19. století do popředí průmyslových měst v českých zemích a na jedno z předních míst v celém Rakousko-Uhersku. Již v roce 1787 pracovalo v průmyslu 5500 pracovníků, tj. zhruba 7,6 % všech obyvatel Prahy, a do roku 1848 se jejich počet zdvojnásobil [Lorenc 1963, Honeiser 1976]. V roce 1910 dosáhl podíl pracujících v průmyslu svého vrcholu (pracovalo zde 108 313 osob).

V Praze byla koncentrována téměř čtvrtina všech dělníků ve strojírenství z Čech [Berufstatistik 1912, Křepeláková 1973].

Rychlému růstu pražského průmyslu i přílivu obyvatelstva přestaly záhy středověké hranice historického jádra Prahy poskytovat dostatečný prostor k dalšímu rozvoji. Zejména v druhé polovině 19. století začal intenzivní růst pražských před-

městí, formujících se — zčásti jako právně samostatná města — především kolem nově vznikajících center průmyslové výroby. Průmyslové koncentrace vznikaly mimo historické jádro Prahy nejprve na Smíchově, kam se soustřeďoval především textilní a strojírenský průmysl. Později začaly vznikat výrazná centra průmyslové výroby v Karlíně, Holešovicích, Libni, Vysočanech, Nuslích a Vršovicích, i menší průmyslové celky na rozhraní Bubenče, Dejvic a Sedlce. Po roce 1900 byla průmyslová výroba situována v ještě větší vzdálenosti od centra města. Vznikly průmyslové satelity v Jinonicích, Čakovicích, Letňanech, Kbělicích, Modřanech a Hostivaři. Po druhé světové válce se začíná intenzivně rozvíjet zejména hostivařsko-malešická průmyslová oblast, odrážející již plně principy socialistické velkovýroby.

Centra průmyslové výroby byla v Praze již od počátku poznamenána výraznou koncentrací výroby i kapitálu. Portheimova textilka na Smíchově zaměstnávala kolem roku 1848 téměř 4000 osob, dalším velkým závodem (cca 2200 zaměstnanců) v této oblasti byly Ringhofferovy strojírní (dnes Tatra Smíchov), přenesené sem v roce 1852 ze Starého města. V Karlíně, který — spolu s Holešovicemi — patřil po dlouhou dobu k nejprůmyslovějším čtvrtím Prahy, bylo na přelomu století umístěno asi 24 továren s průměrným počtem 200—600 dělníků, dále plynárna a přístav. Akciová společnost Breitfeld a Daněk zaměstnávala v 90. letech ve svém karlínském závodě kolem 1500 dělníků a asi 120 úředníků.

Nejdůležitější centra strojírenské výroby však byla situována v Libni a Vysočanech.¹ Na konci století bylo v Libni 28 továren, z nichž nejvýznamnější byly

¹ Honeiser [1972 : 83] pokládá vysočanskou oblast za první (byť náhodně utvořený) příklad vytvoření

typicky průmyslového obvodu uceleného charakteru, bez výraznějšího prolnutí s bydlením.

I. Českomoravská továrna stroje a cca 1500 zaměstnanci a Pražské strojírny a. s. (Rustonka) s cca 2500 zaměstnanci. Komplex továren akciové společnosti Českomoravská-Kolben-Daněk zaměstnával v období před II. světovou válkou asi 15 tisíc osob [Macháček 1921], [Padesát let 1946]. Velkozávody poznamenávají charakter průmyslové výroby v Praze i v současnosti. V roce 1970 byly v Praze celkem čtyři průmyslové podniky s více než 5000 zaměstnanci. Průmysl celkově zaměstnával asi 16,7 % obyvatelstva, tj. 36,8 % ekonomicky aktivních obyvatel Prahy (Sčítání lidu 1970).

Velké závody podstatně ovlivnily sociální i ekonomicko-kulturní zónaci Prahy. Kolem velkých závodů, jejichž prostorová lokalizace je překvapivě stabilní, se dlouhodobě soustřeďuje dělnická třída, utváří se v nich její třídní vědomí a politická kultura, formují se zde podstatné rysy jejího životního způsobu. Sociálně ekologická struktura Prahy se od 19. století formuje jako ekologická zónace velkého průmyslového centra, a ani postupné zvýraznění správních a kulturních funkcí (patrně zvláště po roce 1918 v souvislosti se vznikem samostatného československého státu a s přeměnou Prahy v jeho hlavní město) zatím tento základní rys ekologické zónace Prahy podstatněji nezměnilo.

1. Vývoj sociálně ekologické diferenciacce

Vzrůst počtu pracovních příležitostí v Praze, daný růstem průmyslové výroby i na něj vázaných ekonomických odvětví, vedl k rychlému zvýšení počtu obyvatel Prahy: Mezi lety 1869 a 1970 vzrostl počet obyvatel Prahy (v hranicích z roku 1970) více než čtyřnásobně. Až do 30. let tohoto století byl růst počtu obyvatel velmi rychlý a zhruba každých deset let se zvýšil o 10–30 %.

Jak ukazuje tabulka 1, růst historických částí Prahy — Starého Města, Nového Města, Malé Strany, Josefova a Hradčan — v podstatě stagnoval a od roku 1930 zde počet obyvatel systematicky klesal, avšak nová předměstí Prahy zaznamenávala rychlý růst a počet obyvatel se zde ustálil vesměs na velmi vysokých hodnotách,

znamenajících intenzivní využití prostoru města. Průměrná hustota byla v Praze v roce 1970 36,2 obyvatel na 1 hektar (v roce 1974 po připojení nových obcí poklesla na 23,6 obyv./ha), což odpovídá zhruba situaci v ostatních evropských velkoměstech. V centrálních částech města jsou ovšem tyto hodnoty daleko vyšší (například na Starém Městě je hustota 160,4 osob/ha a na Žižkově 155,5 osob/ha, a to i přes určitý pokles patrný od konce druhé světové války).

Vývoj ekologické zónace Prahy probíhal zhruba ve čtyřech etapách.

První etapa vývoje města bezprostředně navazovala na rozvoj starých historických částí města. V roce 1784 bylo dokončeno spojení dříve samostatných pražských měst: Starého Města, Nového Města, Malé Strany (tzv. Menšího města pražského) a Hradčan v jeden správní celek. I když šlo jak co do počtu obyvatel, tak co do rozlohy o poměrně malé území — v roce 1784 měla Praha 76 tisíc obyvatel (včetně Josefova) a rozlohu 8 km² —, bylo složitě strukturované, a to jak co do funkční specializace, tak co do majetkové, národnostní, kulturní (náboženské) a etnické separace a v případě židovského obyvatelstva přímo segregace.

Praha měla v této době svou „latinskou čtvrť“, ulice s výraznou koncentrací určitých řemesel i obchodu, svou „průmyslovou“ oblast a zóny chudinského bydlení (například Nový svět na Hradčanech, okolí Řásnovky apod.), i části s výrazným podílem šlechtických paláců.

Lorenz (1963) dokládá, že manufaktury i stroji vybavené továrny vznikaly na přelomu 18. a 19. století zejména na území Starého Města a jeho styčných plochách s Karlínem a Novým Městem, což nepochybně přispívalo i k celkové pauperizaci této části Prahy.

Nejnápadnější složkou ekologické zónace Prahy však v tomto období představovalo židovské ghetto. Na konci 18. století byla sice právní omezení týkající se židovského obyvatelstva zrušena, přesto však až do své asanace na konci 19. století představovalo území Josefova zcela výjimečnou koncentraci židovského obyvatelstva, odlišujícího se profesionálně, majetkově, nábožensky, etnicky, jazykově i kulturně.

Tabulka 1: Vývoj počtu obyvatel Prahy v letech 1869—1970

Rok	Celkem	Počet obyvatel		Podíl obyvatel historického jádra z celku (v %)	Relativní přírůstek počtu obyvatel (1869 = 100)		
		v historickém jádru*	v ostatních částech		Praha celkem	Historické jádro	Ostatní části
1869	252 195	157 713	95 482	62,3	100,0	100,0	100,0
1880	329 229	155 818	173 411	47,3	130,5	98,8	181,6
1890	414 614	155 853	258 761	37,6	164,4	98,8	271,0
1900	534 229	158 344	375 885	29,6	211,8	100,4	393,7
1910	639 672	146 426	493 246	22,9	253,8	92,9	516,6
1921	699 644	160 414	539 230	22,9	277,4	101,7	564,7
1930	899 098	142 417	756 681	15,8	356,5	90,3	792,5
1947	987 698	113 180	874 518	11,4	391,6	71,8	915,9
1950	1 000 595	117 250	883 345	11,7	396,7	74,5	925,1
1961	1 068 550	114 540	954 010	10,7	423,7	72,6	999,2
1970	1 079 526	95 916	983 610	8,9	428,1	60,8	1 030,2

* Historické jádro v tomto případě zahrnuje Staré a Nové Město, Malou Stranu, Hradčany, Josefov; zbytek tvoří doplněk ke stavu v roce 1970.

Pramen: *Sčítání lidu, domů a bytů 1970, Hlavní město Praha.*

Pramen: Soupis obyvatel 1910, Statistická zpráva 1920 a 1930, Sčítání lidu 1970.

Výrazný problém představovalo i soužití německého a českého obyvatelstva, které mělo v podmínkách utváření novodobých národů a vzniku buržoazního nacionalismu často neobyčejně bouřlivý charakter [Janáček 1968].

Etnické a národnostní rozdíly ovlivňovaly ekologii Prahy až do konce druhé světové války. Praha byla až do roku 1945 vícenárodnostní metropolí s vlivnou německou menšinou. Počet obyvatel německé národnosti sice v období mezi dvěma válkami již netvořil více než 5 % všech obyvatel Prahy (v roce 1930 zde žilo 41 700 Němců, včetně k německé národnosti se hlásících židů), avšak v centrálních částech města — zejména v Josefově, na

Starém a Novém Městě, Hradčanech, Malé Straně, Smíchově a v Karlíně — byl jejich počet daleko vyšší a pohyboval se mezi 10–15 %. Rozpad Rakousko-Uherska sice otrásl ekonomickým a politickým postavením německé menšiny, která si však přesto uchovala až do konce druhé světové války významné pozice v bankovníctví, v těžbě a ve zpracovatelském průmyslu, nezanedbatelný politický vliv i značnou kulturní autonomii. Působila zde i samostatná německá univerzita,² a Praha byla jedním z význačných center německy psané literatury.

Po roce 1945 se z Prahy stává ryze české město (v roce 1970 zde žilo jen 26 tisíc obyvatel jiné národnosti než české, tj.

² Německá univerzita vznikla r. 1882 rozdělením Karlo-Ferdinandovy university na českou a německou universitu.

2,5 %) a ani při velmi podrobném ekologickém rozboru nemůžeme určit výraznější koncentrace národnostních menšin.

Druhá etapa vývoje města byla spojena s rozvojem pražských předměstí a lze ji zhruba vymezit roky 1850 a 1918. Růst pražských předměstí byl velmi rychlý. Během pouhých dvaceti let (mezi lety 1869 až 1890) se například počet obyvatel Žižkova zhruba zdesetinásobil a Žižkov se stal na konci 19. století třetím největším městem v Čechách [Aktiv 1974]. Rychlý růst počtu obyvatel zaznamenaly i Holešovice, Libeň, Smíchov, Vršovice, Nusle, Michle a zejména Vinohrady.

Přes intenzivní růst města bylo ovšem okolí historického jádra města urbanizováno jen velmi skrovně. Podle údajů z roku 1920 [Statistická zpráva 1920] tvořila zemědělsky obdělávaná půda (polnosti a louky) v řadě městských čtvrtí (například ve Vysočanech, Radlicích, Strašnicích, Kobylisích a Malešicích) více než 80 % plochy celého území a pouze v centrálních částech města klesal její podíl pod 60 %. Uvnitř pražského území probíhal intenzivní proces poměšťování okrajových oblastí, jehož jednotlivé projevy tvořily vděčný objekt sociologického zkoumání ještě na sklonku I. republiky [Ullrich a kol. 1938], přičemž dnes, v souvislosti s připojením dalších okrajových území, je tento problém opět do určité míry aktuální.

V sociálně ekologické struktuře města se stále důrazněji prosazoval rozdíl mezi dělnickými čtvrtěmi bezprostředně navazujícími na centra průmyslové výroby a částmi města s dominující obslužnou a obytnou funkcí (Vinohrady, Nové Město, Hradčany, Malá Strana, Bubeneč, Dejvice, částečně Žižkov).

S rozvojem průmyslu vzniká v Praze nová společenská třída — průmyslový proletariát. Dynamika jeho společenského postavení stále intenzivněji ovlivňovala i ekologickou profilaci pražského území a zatlačovala do pozadí ty faktory, které spoluutvářely ekologickou zónaci na přelomu 18. a 19. století. Majetkové, stavov-

ské, vzdělanostní, náboženské i národnostní a etnické rozdíly a rozpory vystupovaly stále více jako součást základního rozporu tehdejší společnosti — rozporu mezi třídním postavením a zájmy buržoazie a proletariátu.

Tento posun se projevil výrazně již při tzv. asanaci starého židovského ghetta (1893—1914). Na troskách této chudinské, přelidněné čtvrti vyrostl na tehdejší dobu kvalitní obytný soubor, osídlený společností sice národnostně i etnicky velmi pestrá, avšak víceméně jednotnou co do majetkového a třídního postavení.³ Chudší obyvatelé bývalého ghetta pak byli rozptýleni po celém území Prahy, zejména však v jeho historickém jádru.

Kolem velkých průmyslových závodů i v jejich blízkosti vznikaly rozsáhlé enklávy dělnického bydlení různé kvality i formy. Nově vznikající závody — situované vesměs na „zelené louce“ — byly v krátké době zcela obklopeny obytnou zástavbou a ztrácely tak možnosti pro svůj další prostorový rozvoj. Malá vzájemná distance výroby a bydlení vytvářela i v Praze zóny intenzivních hygienických závad, které v určité míře přetrvávají až do současnosti [Musil 1959], [Honeiser 1976]. Na zhoršení životního prostředí se přitom nepodílel jen velký průmysl, ale i drobná tovární a řemeslná výroba, jejíž objekty byly (a často ještě jsou) situovány přímo ve dvorech větších obytných bloků. Špatné životní podmínky vyplývající jak z bytové situace dělnické třídy, tak — a to zejména — z celého jejího způsobu života se projevovaly i ve zvýšené úmrtnosti a nemocnosti (zvláště na TBC a další „sociální“ choroby), dětské úmrtnosti, potratovosti apod. v dělnických částech města. [Musil 1959].

Dělnické čtvrti — zejména ty, které se vyznačovaly typickým městským prostředím a vysokopodlažní obytnou zástavbou — sehrály značnou roli v postupné emancipaci dělnické třídy od nánosů životního stylu původního venkovského prostředí a intenzivně se podílely i na krystalizaci své-

³ Na území Josefova žilo v roce 1920 přibližně 70 % obyvatel české a slovenské národnosti, 16,3 % Němců a zbývající obyvatelé byli převážně židé [Statistická zpráva 1920]. Podíl židovského obyvatelstva byl ovšem daleko vyšší — k židovskému náboženství se hlásilo téměř 50 % všech obyvatel

(do roku 1930 jejich počet klesl na 39,2 %).

Sociální složení obyvatelstva bylo naproti tomu velmi homogenní. V roce 1930 tvořili 52,1 % samostatní a nájemci, 29,2 % úředníci a 6,8 % dělníci [Statistická zpráva 1930].

bytné „velkoměstské kultury“, jak o tom svědčí nejenom artefakty hmotné kultury, ale zejména svérázný slovesný folklór a změny v rodinných a sousedských vztazích [Skalníková, Fojtik 1971]. I když pro přeměnu dělnické třídy z „třídy o sobě“ v „třídu pro sebe“ bylo rozhodující prostředí velkých závodů a v nich probíhajících třídních bojů, nelze podcenit ani procesy, které v tomto smyslu probíhaly v oblasti bydlení a obytných komunit.

Docházelo zde jednak ke stmelování různých profesionálně, odvětvově i zaměstnanecky odlišných skupin dělnické třídy, jednak ke krystalizaci podstatných návyků v oblasti politického života, dělnické solidarity i celého životního způsobu.⁴ Dělnické čtvrti Prahy byly sociální základnou zprvu sociálně demokratického hnutí, později — v období mezi válkami — komunistické strany. Nelze opomenout ani jejich vliv na formování progresivních prvků v oblasti společenského vědomí.

Statistické rozborů z let 1920 a 1930 ukazují, že zejména dělnické čtvrti a k nim přilehlé okrajové části města, zejména na severovýchodním okraji Prahy (Střížkov, Kobylisy, Prosek, Troja, které tvořily základnu vysočanského a libeňského průmyslu, se vyznačovaly vysokým podílem osob bez vyznání. V roce 1920 se počet bezvěrců pohyboval v dělnických čtvrtích mezi 20 a 60 % (celopražský průměr byl 18,3 %), ve Vysočanech, Libni, Radlicích, Košířích a ve zmíněných okrajových čtvrtích Prahy mezi 40 a 60 %. Údaje z roku 1930 jsou sice již méně výrazné, základní tendence však zůstala zachována.

Vývoj mezi dvěma světovými válkami (*třetí etapa utváření sociálně ekologické zónace Prahy*) vnesl do utváření městského prostoru některé nové momenty.

Jednotlivé městské čtvrti se po dlouhou dobu vyznačovaly komplexní sociální strukturou, což vyplývalo často i z jejich právního postavení samostatných městských celků s rozsáhlou autonomií i vnějšími atributy této samostatnosti (radnice, „Dělnický dům“ apod.). Buržoazie „grün-

derského období“ bydlela v těsné blízkosti svých závodů, často i přímo v nich, jak o tom svědčí řada příkladů z Karlína, Vysočan i jiných průmyslových částí města, a rovněž početné skupiny drobné a střední buržoazie byly povahou svých živností vázány na bydliště svých zákazníků.

Základní linie sociálně třídní diferenciace a stratifikace se manifestovaly spíše na úrovni jednotlivých domů a bytů, zatímco prostorová separace v širším urbanistickém kontextu města a čtvrti byla spíše jen naznačena.

Ve třicátých letech, v souvislosti s postupnou výstavbou zahradních měst, vilových čtvrtí i vysokopodlažních obytných souborů vyšší kvality (Dejvice, Spořilov, Hanspaulka, Ořechovka, Barrandov apod.), dochází k výraznému posunu. Praha byla sice i nadále obklopena prstencem ryze dělnických čtvrtí uchovávajících si podstatné rysy tradičního vesnického zastavení a postupně přeměňovaných v městskou periférii, střed města se však postupně pauperizoval a proletarizoval. Majetnější obyvatelstvo se přesouvalo do nových obytných souborů s vyšší bytovou kulturou, popřípadě volilo — alespoň v letním období — ubytování mimo intravilán města v příměstských obcích (Klánovice, Černošice) s dobrým životním prostředím a mimo kontakt s napjatou politickou atmosférou charakterizující centrální části města zhruba od 20. let.

Poměrně krátké období mezi dvěma válkami mohlo tento pozvolný přesun jen naznačit. Jiří Musil oprávněně konstatuje, že „Praha v letech před druhou světovou válkou byla v situaci, která je typická pro neukončenou fázi proletarizace středu města. Počet dělníků a zřizenců byl již v třicátých letech ve středu města, zejména v jeho historických částech, větší než ve středním obytném pásmu, avšak ještě o něco nižší než na okrajích, které byly tradičně dělnické“ [Musil 1967: 168].

Tlak bytové nouze ve dvacátých i třicátých letech, vzrůst nájemného i důsledky krize třicátých let v oblasti životní úrovně

⁴ Například obyvatelé Žižkova v letech před II. světovou válkou několikrát projevili solidaritu s obyvateli nouzových obydlí na okraji Žižkova, kteří byli vystěhováni v souvislosti s výstavbou nových obytných bloků na Ohradě apod. Ačkoliv Žižkov sám byl sociálně velmi smíšenou čtvrtí se

sociální strukturou obyvatel blízkou průměru Prahy, vliv dělnické třídy z velkých karlínských event. vysočanských a libeňských závodů byl natolik silný, že čtvrt vstoupila do povědomí Pražanů jako „rudý“ Žižkov.

obyvatel Prahy značně přispěly k tomu, že jednotlivé části města získaly vyhraněnější sociální charakter, vykrytalizovaly v nich specifické formy bydlení typické pro určité třídy a majetkové skupiny, a prostorová separace tříd a vrstev se v organizmu města výrazně zvětšila. Prostorová separace však nebyla jen výsledkem anonymních a živelně působících ekonomických a sociálních sil, ale i sociální normou, stále více akceptovanou rozhodujícími vrstvami pražské buržoazie.

Ve většině projektů sociální výstavby, ať již realizovaných (jako například výstavba pavlačových domů ve Vysočanech) či nikoliv, se počítalo s vysokou koncentrací dělnického obyvatelstva do prostorově stísněných bytů s nižším standardem vybavení, zatímco i pro nepříliš dobře situované úřednické vrstvy bylo proponováno bydlení sice často ve skrovných, leč ve výhodných polohách situovaných rodinných domcích (Janáček 1968). Souběžně s výstavbou vysočanských pavlačových domů například subvencoval stát výstavbu rodinných domků na Spořilově a Babě, určených převážně pro úřednictvo a inteligenci.

Praha třicátých let byla na nejlepší cestě stát se metropolí západního typu, vyznačující se složitou sociální geografii i výraznými rozdíly v úrovni, kvalitě i formách bydlení různých tříd a sociálních skupin. V období po druhé světové válce dochází v souvislosti s rozvojem socialismu v naší společnosti (*čtvrtá etapa vývoje města*), k zásadnímu obratu a profilujícími sociálními procesy formujícími sociální aspekty ekologické zónace Prahy se stává na jedné straně komplexní rozvoj dělnické třídy, na druhé straně pak proces sblížování životních podmínek obyvatel s různou třídní a společenskou pozicí i obyvatel z různých částí města.

Rigidita sociálních rozdílů manifestujících se na úrovni jednotlivých čtvrtí a částí města postupně mizí, jednotlivé části města ztrácejí svůj vyhraněný sociální profil a do popředí vystupují některé dříve zanedbatelné a sekundární rozdíly mezi jednotlivými lokalitami a skupinami obyvatelstva, například odlišnosti mezi mladším a starším obyvatelstvem Prahy, rozdíly mezi osobním, družstevním a státním vlast-

nictvím bytů, rozdíly spjaté s polohou lokality vůči centru i rozhodujícím dopravním tepnám, odlišnosti dané specifickými formami návaznosti generací na byt a lokalitu u jednotlivých tříd či profesionálních skupin apod.

2. Nové aspekty ekologické zónace Prahy

Vítězství socialistické revoluce znamenalo počátek nového přístupu k formování ekologické zónace Prahy. Do popředí se dostávají problémy optimalizace ekonomických, politických i sociálních procesů probíhajících v rámci města, odstranění výrazných a neopodstatněných rozdílů v životních podmínkách tříd a vrstev pražského obyvatelstva i problematika komplexního, plánovitého přístupu k městu. Mění se ekonomické, vlastnické i politické základy, na nichž vyrůstala stará ekologická zónace Praha. Podstatně je omezeno působení zákona hodnoty jak v tvorbě cen nemovitostí, tak v určování výše nájemného, je odstraněno soukromé vlastnictví velkých činžovních domů, a u převážné části bytového fondu — právě tak jako u všech výrobních prostředků — se v rozhodující míře jedná o státní a družstevní vlastnictví.

Zejména rozdíly mezi bytovým fondem ve státním, družstevním a osobním vlastnictvím se stávají jednou z nových os, o něž se opírá reálná diferenciace bydlení obyvatelstva, spojená mimo jiné i s charakteristickou ekologickou zónací. Vnitřní části města jsou až na málo významné výjimky převážně spjaté s celospolečenským vlastnictvím, zatímco v nové výstavbě — zejména sídlištní — se intenzívně prosazuje koexistence státního a družstevního vlastnictví. V nové výstavbě po roce 1945 tvoří družstevní výstavba 50 % bytového fondu, přičemž mezi jednotlivými sídlišti existují určité rozdíly.

Okrajové části města jsou typické zejména značným podílem rodinných domků, vilové čtvrti pak výrazným zastoupením bytů jak ve státním vlastnictví (na Ořechovce například tvoří tyto byty téměř 60 % bytového fondu), tak v osobním i soukromém vlastnictví. Podíl rodinných domků se v příměstské zóně pohybuje kolem 70—80 %, místy však přesahuje i 90 %,

Tabulka 2: Přehled nejdůležitějších sídlišť postavených po roce 1945

Název sídliště a doba výstavby	Katastrální území	Správní obvod	Počet bytů (v tisících)	Počet obyvatel (v tisících)
a) Postavená do roku 1960				
Antala Staška	Krč	4	1,2	3,7
Hornátecká	Kobyliisy	8	0,3	0,8
Solidarita	Strašnice	10	1,8	5,1
Zelená liška	Krč	4	0,4	1,1
b) Postavená v letech 1960—1970				
Hloubětín	Hloubětín	9	1,7	9,8
Chmelnice	Žižkov	3	1,0	3,1
Invalidovna	Karlín	8	1,3	4,3
Jarov	Žižkov	3	0,9	3,0
Malešice	Malešice	10	4,6	15,0
Michelská	Michle	4	1,7	5,3
Novodvorská	Lhotka, Braník	4	3,7	12,0
Pankrác	Krč, Nusle	4	3,7	12,3
Petřiny	Veselavín	6	4,3	13,2
Rybníčky	Strašnice	10	1,7	4,8
Spořilov	Michle, Záběhlice	4	4,3	15,5
Zahradní Město	Záběhlice	10	4,9	17,2
c) Dokončená po roce 1970 a ve výstavbě*				
Bohnice	Bohnice	8	9,1	33,0
Červený Vrch	Vokovice	6	2,7	9,8
Đáblice	Đáblice	8	8,2	26,0
Hornoměcholupská	Horní Měcholupy	10	2,1	6,2
Kobyliisy	Kobyliisy	8	2,2	6,4
Krč	Krč	4	3,8	12,0
Kyje — Lehovec	Kyje, Hloubětín	9	1,0	2,8
Prosek	Prosek, Střížkov	9	9,4	29,6
Skalka	Strašnice	10	1,8	5,5
Celkem			77,8	257,5

* U rozestavěných sídlišť je uveden předpokládaný konečný stav.

Pramen: Materiály VHMP — *Výstavba sídlišť*.

v předměstských vilových čtvrtích a zahradních městech kolem 50 % a ve vysoce kvalitních vilových souborech také většinou přesahuje 50 %. Stále výraznější roli hraje podniková stabilizační výstavba, která bezprostředně posiluje vliv velkých závodů na utváření sociálních charakteristik jednotlivých území a modifikuje řadu vazeb a spojení mezi prací a bydlením značné části obyvatelstva (zejména imigrantů).

Rozdíl mezi jednotlivými formami vlastnictví přitom nejsou dány jen odlišnými náklady na pořízení a provoz bytu nebo pouhým právním poměrem. Promítají se do řady relevantních vztahů obyvatel k bytovému fondu i k lokalitě, ovliv-

ňují formy účasti bydlicích na správě bytového fondu, modifikují vzory sousedských vztahů v lokalitě a vytváří často i odlišné organizační platformy pro účast na řízení města.

Formy vlastnictví ovlivňují i pravidelnost předávání bytů z generace na generaci a tím ovlivňují migraci obyvatelstva na teritoriu města. Sociální zázemí určitých forem nové bytové výstavby (spjatých například s družstevním vlastnictvím) je sociálně selektivní. V prvních fázích byly s družstevní výstavbou spojeny zejména určité vrstvy nemanuálních profesionálních skupin, domácnosti s vyššími příjmy i vzdělanostní a kulturní úrovní, což dodnes modifikuje sociální složení

některých sídlišť z první poloviny 60. let, například Petřín a Červeného vrchu.

Ekologickou strukturu města stále více ovlivňuje nová výstavba — zejména sídlištní. Jak ukazuje tabulka 2, do roku 1960 byla v Praze postavena jen čtyři sídliště s 3,7 tisíci bytů, v nichž žilo pouze 10 700 obyvatel. V letech 1960—1970 bylo dokončeno dvanáct velkých sídlišť pro 116 tisíc obyvatel (33 800 bytových jednotek) a v současnosti je rozestavěno nebo již dokončeno dalších devět sídlišť pro 130 000 obyvatel (40 000 bytů). V roce 1970 žilo na sídlištích zhruba 20 % všech obyvatel Prahy (bez zřetele k obyvatelstvu připojených obcí). Po dokončení plánovaných čtyřia dvacetí sídlišť bude žít téměř polovina současného počtu obyvatel Prahy v nových lokalitách vyzr. čujících se nejen svébytným životním prostředím, novou architekturou, kvalitním bytovým fondem a netradičně organizovanou sítí obchodů a služeb, ale i odlišnou demografickou a částečně i sociální strukturou.

Sídlištní architektura a styl života na sídlištích dnes postatně určuje ráz celých městských obvodů. Zejména Praha 8, 9 a 10 (částečně i Praha 4, vyznačující se však značnou rozlohou a heterogenitou bytového fondu) jsou ve svém dalším rozvoji značně ovlivněny zde umístěnými sídlišti. Sídlíště již nepředstavují ojedinělé lokality vklíněné do tradiční zástavby, ale vytvářejí pásma souvislého osídlení, v nichž počet obyvatel přesahuje úroveň řady velkých krajských měst (Severní město bude mít po dokončení 160 000 obyvatel). V okrajových katastrech (např. Vokovic, Střížkova, Kobylis, Bohnic, Veleslavína) nová sídlištní zástavba zcela zatlačila do pozadí dochované části starší polovesnické zástavby, odlišné od sídliště sociálním složením svých obyvatel, demografickou strukturou, způsobem života i stylem bydlení.

Výstavba sídlišť podstatně posunula hranice urbanizovaného prostoru do větší vzdálenosti od centra a stimulovala rozvoj spojení okrajových částí Prahy s centrem i průmyslovými koncentracemi, rozvoj kulturních zařízení, obchodních center a služeb. Přiblížila život obyvatel okrajových částí městským standardům se

všemi jejich pozitivními a negativními projevy a důsledky.

Nová sídliště vznikala prakticky výhradně v málo urbanizovaných oblastech, podíl nové výstavby ve starší městské zástavbě ve čtvrtích blízko centra je dosud téměř zanedbatelný a většina starších čtvrtí města si uchovala plnou kontinuitu stavebního i urbanistického vývoje až do současnosti. Podíl nové výstavby v historickém jádru města nepřesahuje v jednotlivých jeho částech 5 %, v historických příměstích a v předměstských starších vilových a zahradních čtvrtích 10 %. Větší podíly nové výstavby jsou kromě sídlišť jen v okrajových obcích a v některých vilových čtvrtích. Na okraji města se podíl nové zástavby pohybuje v průměru mezi 25—36 %, v obcích připojených k Praze v roce 1974 kolem 40 %.

Teprve v 70. letech dochází k oživení výstavby jak v centru města, tak v jeho okrajových historických, do značné míry již urbanizovaných částech. I v tomto případě neznamená nová výstavba jen zkvalitnění bytového fondu, ale nese s sebou i změny ve vlastnických vztazích (roste například podíl státního a družstevního bydlení ve starší zástavbě) a příliv nového, vesměs mladšího, často vzdělanějšího a většinou i lépe materiálně situovaného obyvatelstva s jinou strukturou potřeb a aspirací.

V centru města i na předměstích se vesměs uchoval starší bytový fond nesoucí výrazné stopy sociální diferenciace i standardů ovládajících bytovou kulturu doby svého vzniku. Bytový fond se ve většině starších částí zkvalitňoval jen modernizací a vyjmutím nevyhovujících bytů z bytového fondu. V centru města i na historických předměstích se snižoval počet bytů nejen mezi léty 1930 a 1970, ale i mezi léty 1961 a 1970.

Efekt těchto opatření byl značně proměnlivý. V některých částech Prahy, například v asanační oblasti Žižkova a Libně, nejsou tato opatření schopna dostatečně přizpůsobit bytový fond dnešním požadavkům na kvalitu bydlení (proto také zde předpokládá Generální plán rozvoje hl. města Prahy široce koncipované asanace), v jiných částech Prahy — například na Starém Městě — byly tyto zásahy re-

lativně značně úspěšné. Mezi léty 1930 a 1970 se v historickém jádru Prahy zlepšilo například vybavení koupelnami o 30 až 40 %, přičemž podíl nové výstavby je zde prakticky nulový.

Kontakt s bytovými standardy minulosti a v nich třídně zakotvenými rozdíly je stálou součástí bydlení ve starších částech města a ovlivňuje značně životní způsob obyvatel, způsoby uspokojování jejich potřeb i aspirace. Tomu napomáhá i návaznost oblužné sítě na tradice prodeje v malých jednotkách, struktura komunikací i služeb.

Na sklonku šedesátých let a na počátku let sedmdesátých se značně rozšířily administrativní hranice Prahy. Nové území hlavního města je o 73 % větší než jeho rozloha v roce 1922, přičemž bylo připojeno území, které je sice s Prahou spojeno ekonomicky i způsobem života svých obyvatel, avšak je jen velmi málo urbanizované. Nově připojené obce i některé starší okrajové části Prahy jsou dosud jen dílčím způsobem napojeny na město jak dopravně, tak i z hlediska základní městské vybavenosti. Zatímco v centrálních částech Prahy a v sídlišťích je napojení na základní infrastrukturu města (vodovod, kanalizace apod.) pravidlem, v okrajových částech je situace dosud značně nerovnoměrná a vybavenost bytů a domů vodovodem, právě tak jako napojení na kanalizační síť, je jen málokdy úplné.

Bytový fond okrajových částí Prahy (v hranicích z roku 1970) byl jen z 60 až 70 % napojen na vodovod a pouze ze 7 až 23 % na kanalizační síť. Ve starších periferních oblastech byla situace poněkud příznivější. Na vodovod bylo napojeno 68 až 80 % bytů, na kanalizační síť 25–45 %. V nově připojených obcích je situace daleko nepříznivější.

Značné rozdíly mezi nově připojenými obcemi a jádrem pražského území jsou v kvalitě a struktuře sítě obchodů a služeb i v možnostech kulturního života, a pochopitelně i ve struktuře pracovních příležitostí. Část obyvatel nově připojených obcí byla dosud vázána na mimo-pražské výrobní závody (Říčany, Kolín apod.) nebo na domácí zemědělskou výro-

bu. Připojením obcí k Praze byla její ekonomika obohacena mimo jiné o pět vysoce specializovaných zemědělských závodů a sedm JZD, v řadě obcí dominuje zemědělská produkce jako základní druh výroby i organizace pracovní síly. Státní statek Praha s 2886 zaměstnanci je jedním z největších státních statků v Čechách a vyznačuje se vysokou produktivitou práce.

Hranice mezi městem a venkovem neprobíhá z hlediska základních procesů utváření životního způsobu na rozmezí administrativních hranic města, ale naopak vstupuje bezprostředně do ekologické diferenciace vlastního městského prostoru.

3. Typologie urbanistických obvodů Prahy a základní charakteristiky pražských lokalit

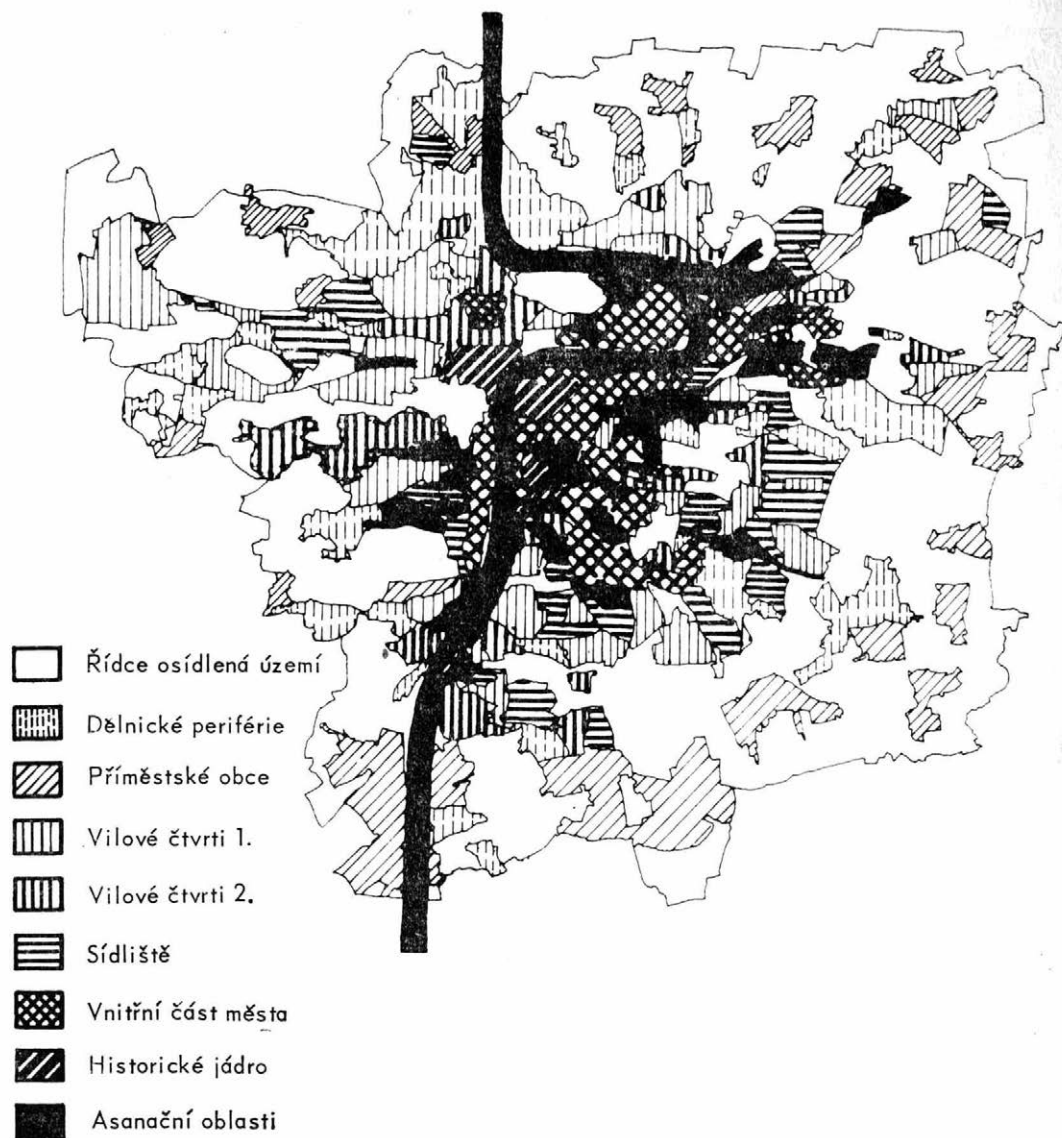
Podívejme se nyní, jak se promítly nové determinanty ekologické zónace do životních podmínek Pražanů a jejich demografických a sociálních charakteristik. Východiskem analýzy jsou údaje za tzv. urbanistické obvody⁵ ze *Sčítání lidu, domů a bytů* z roku 1970. Analýzovány byly jen urbanistické obvody s více než 100 obyvateli.

Nejprve byl vybrán pouze omezený okruh jednoznačně typologicky interpretovatelných urbanistických obvodů, sloužících jako tzv. „učební podmnožina“ pro klasifikaci zbývajících urbanů pomocí diskriminační analýzy [Tatsuoka 1971]. Urbanistické obvody vybrané do „učební podmnožiny“ jednoznačně korespondovaly s určitými historicky doloženými typy lokalit z let před druhou světovou válkou. V centrálních částech Prahy například reprezentovaly tzv. „sociálně slabé“ a „sociálně silné“ čtvrti města (viz [Moschelesová 1937]), dále vlastní historické jádro města (v podstatě zahrnující katastrální území Malé Strany, Hradčan a některé části Starého a Nového Města) a tzv. asanační oblasti, vymezené na základě *Generálního plánu rozvoje hlavního města Prahy*. Kromě toho byly vybrány urbanistické obvody reprezentující elitní vilové čtvrti předmnichovské republiky (Ořechovka, Hanspaulka, Baba, Barrandov apod.), typické

⁵ Urbanistické obvody jsou vymezeny z hlediska potřeb územního plánování a statistického zjišťo-

vání s maximálním zřetelem k typu zástavby a tradicím jednotlivých částí města.

Mapa 1. Rozložení typů urbanistických obvodů v Praze (1970)

dělnické periferie, obce uchováající si kontinuitu s dřívějším venkovským osídlením (Nebošice, Lahovičky apod.) i některé další typy lokalit — mimo jiné i sídlišť.

Výsledky diskriminačních analýz však ukázaly, že výchozí představy o zónaci Prahy nelze převzít bez korekcí. Například rozdíly mezi tzv. sociálně slabými a sociálně silnými částmi vnitřního města jsou dnes již natolik nezřetelné (což je mimo jiné přesvědčivý doklad pokračující so-

ciální homogenizace městského území), že bylo třeba je sloučit v jeden typ. Bývalé sociálně slabší čtvrti se ostatně nekryjí ani s územími zařazenými do tzv. asanačních oblastí, které zahrnují kromě tradičních dělnických čtvrtí v blízkosti centra i části dřívějších maloburžoazních či smíšených čtvrtí (Vinohrady, Smíchov, Nové Město), respektive některé části těchto čtvrtí se charakterem bydlení i složením obyvatel příliš neliší od starého Žižkova či Libně. Naproti tomu sociálně slabé čtvrti (Vyše-

hrad, Vysočany apod.) se v tomto směru přibližují bývalým čtvrtím majetných vrstev, situovaným do centra města (Josefov, Staré a Nové Město, tzv. Nový Karlín apod.).

Obdobně nejstarší generace sídlišť je dnes jak co do kvality bydlení, tak co do demografického a sociálního složení obyvatel bližší spíše starší zástavbě než sídlištím z konce šedesátých let. Jako velmi obtížná se projevila i typologie okrajových částí města, vyznačujících se značnou variabilitou životních podmínek i charakteristik obyvatelstva.

Proto byla typologie urbanistických obvodů iterativně zpřesňována; v druhém iteračním kroku tvořil počet správných klasifikací již 96,6 %, což umožňuje tvrdit, že výsledné typy jsou z hlediska použitých indikátorů poměrně velmi dobře rozlišitelné. Na základě diskriminační analýzy byly urbanistické obvody rozděleny do osmi charakteristických typů:

1. *historické jádro města*, pokrývající nejdůležitější části městské památkové rezervace a charakteristické vysokým podílem cenného domovního fondu;

2. *vnitřní část města*, zahrnující zbyvající části původní rozlohy Prahy a tzv. historická předměstí, s výjimkou asanačních území a jádra městské památkové rezervace;

3. *asanační oblasti a území s bytovým fondem horší kvality*, lokalizované zejména v horní Libni, na Žižkově, v okolí Londýnské ulice na Vinohradech, v Nuslích, na Smíchově a v Radlicích;

4. *převážně předměstské lokality s vysokým podílem rodinných domků a vilek*, situované zejména v Praze 4, 6 a 10;

5. *starší, vysoce kvalitní vilové soubory* (Hřebenka, Baba, Barrandov, Rokoska apod.);

6. *sídliště*, dokončená až na výjimky po roce 1960;

7. *bývalé dělnické periferie*, dosud nepohlčené novou výstavbou (Vackov, Jinonice, starý Veveslavín apod.);

⁶ Diskriminační analýza umožňuje provést na základě daného souboru proměnných odhad zařazení statistických jednotek do jednotlivých původně navržených typů. Souhlas mezi apriorní klasifikací a odhadem označujeme tradičně jako „počet správných klasifikací“, i když význam je v tomto případě poněkud posunut.

8. *příměstské obce a území*, navazující bezprostředně na okolní venkovské osídlení.

Rozložení těchto typů v Praze v hranicích z roku 1970 je patrné z mapy 1.

Značná část obyvatel dosud žije v centru města a na tzv. historických předměstích s převahou vysokopodlažní zástavby (50,1 %); ve vilových čtvrtích a lokalitách s převahou rodinných domků městského typu žije 21,7 % a na sídlištích necelestých 20 % Pražanů. V dotyku s venkovským prostředím žije přibližně 11 % obyvatel, připojením třiceti obcí v roce 1974 však jejich počet vzrostl zhruba o 61 tisíc, tj. téměř o polovinu.

Faktorová i diskriminační analýza údajů za urbanistické obvody ukázala, že převážnou část rozdílů mezi výše popsanými typy urbanistických obvodů lze převést do dvou základních dimenzí (viz graf 2). První z nich, vyčerpávající 50,9 % rozdílů mezi skupinami, rozděluje lokality na novou a starou zástavbu a současně na území osídlená mladším a starším obyvatelstvem. Druhá (vysvětlující 23,3 % mezikupinového rozptylu) řadí lokality podle dosaženého stupně urbanizace území.

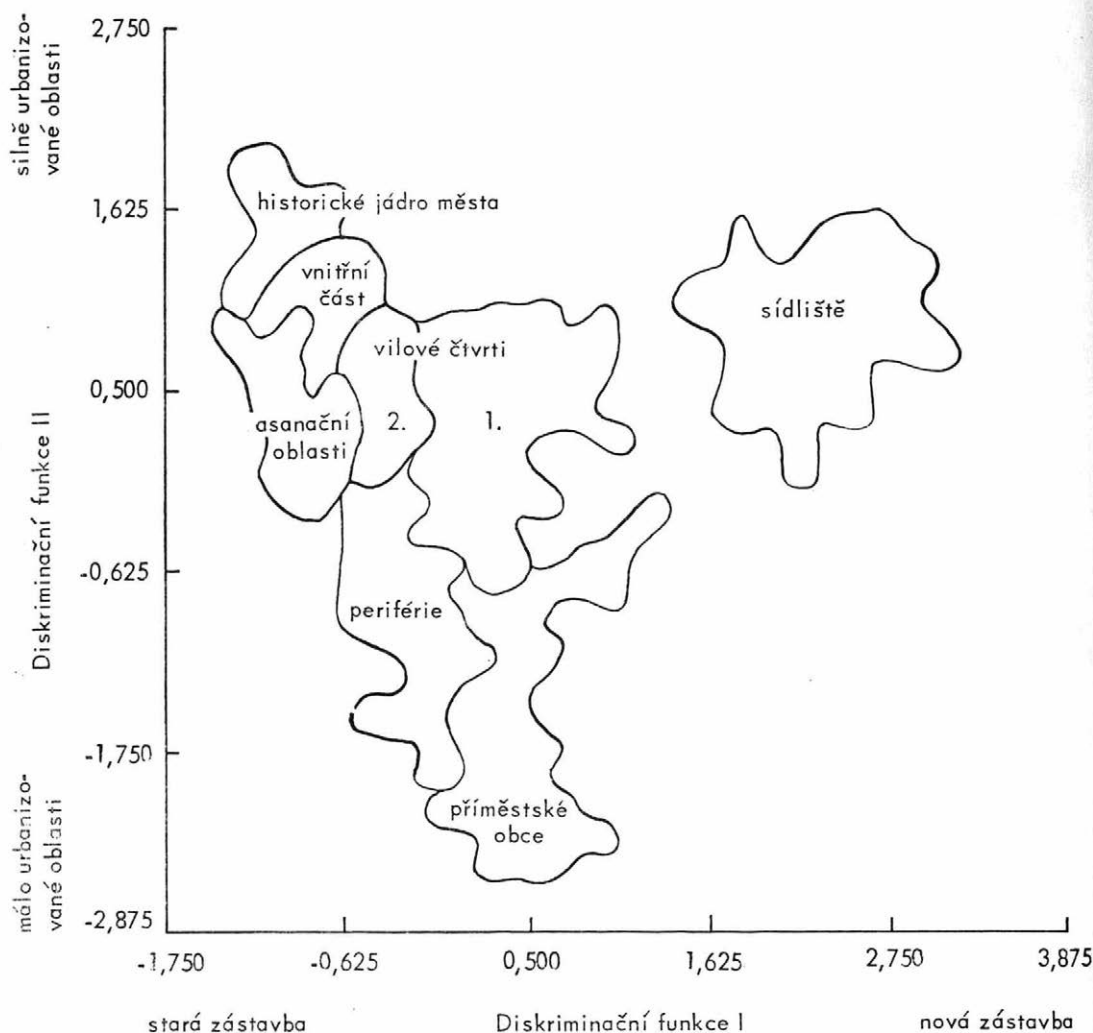
Lokalizace typů urbanistických obvodů na diskriminačních funkcích⁷ I a II

Rozdělení lokalit na území podle těchto hledisek jen zdánlivě odkazuje na ryze urbanistické a demografické aspekty problému. Obsah obou dimenzí je nepochybně daleko bohatší.

Stáří bytového fondu je korelováno s podstatnými charakteristikami bydlení, počínaje strukturou bytového fondu podle velikosti i počtu místností v bytě a konče vybavením bytů ústředním topením, koupelnami, teplou vodou či kuchyňskou linkou. Věková struktura obyvatel pak implikuje celou řadu dalších podstatných rozdílů z hlediska ekonomické aktivity obyvatelstva, velikosti domácnosti i stupně jejího vybavení předměty dlouhodobé spotřeby (například vysavačem, autem).

⁷ Diskriminační funkce můžeme charakterizovat jako umělé znaky, které transformují původní variety znaků tak, aby jednotlivé výchozí skupiny byly maximálně separovány a rozdíl mezi skupinami byl maximální. Obrýsová křivka vymezuje prostor, v němž jsou umístěny všechny statistické jednotky daného typu.

Graf 2: Lokalizace typů urbanistických obvodů na diskriminačních funkcích I a II

1. předměstské čtvrti s vysokým podílem vilek a rodinných domků
2. tradičně vysoce kvalitní vilové soubory

Mladší věkové skupiny jsou vzdělanější a také častěji vykonávají nemanuální (zaměstnanecké) typy práce, jejich životní úroveň podléhá specifickému vývoji a i heterogenita mladších rodin z hlediska vzdělání a typu profese obou partnerů je obvykle vyšší než u starších věkových kategorií. Dimenzi „stáří bytového fondu“ ostatně nemůžeme interpretovat jen jako

fyzické stáří, jde spíše o stupeň přizpůsobení bytového fondu současným standardům bydlení.

Rovněž druhá dimenze — stupeň urbanizace území — se neredukuje jen na zmíněné rozdíly ve stupni napojení bytového fondu lokality na technickou infrastrukturu města, popřípadě na problém vzdálenosti od centra a specifické problémy do-

Tabulka 3: Typy urbanistických obvodů podle vybavenosti bytových domácností (v %)

Typy urbanistických obvodů	Pračka	Chladnička	Kuchyňská linka	Vysavač	Televizor	Chata	Auto
Historické jádro	50,6	56,0	7,2	62,1	61,5	18,0	17,1
Vnitřní část města	58,9	62,1	10,3	69,8	69,8	20,0	18,7
Asanační oblasti	54,3	52,0	8,1	59,0	64,8	16,6	15,1
Vilové čtvrti 1.*	61,1	68,2	28,6	72,9	75,2	15,8	25,6
Vilové čtvrti 2.**	60,3	62,8	13,4	71,9	70,4	15,6	22,8
Sídlišť	65,1	83,5	82,1	82,2	83,2	17,7	32,2
Dělnické periferie	60,5	54,4	10,4	53,7	68,8	6,7	19,8
Příměstské obce	62,1	64,8	20,8	60,4	77,2	5,7	23,1
Celkem	59,4	64,1	24,9	69,0	71,9	16,8	21,7

* Převážně předměstské lokality s vysokým podílem rodinných domků a vilek.

** Starší vysoce kvalitní vilové soubory.

jíždění za prací. Implikuje mimo jiné menší naléhavost potřeby rekreace v přírodním prostředí, jiné formy vlastnictví bytu či domu i odlišnou míru závislosti na obchodní síti v místě bydliště (v okrajových oblastech Prahy je například běžný chov drobného užitkového zvířectva i pěstování zeleniny a ovoce).

Vlastnictví rekreačních chat či domků se v těchto částech města a podobně i na bývalé pražské periférii pohybuje kolem 5 %, zatímco v centrálních částech města — vilové čtvrti nevyjímaje — podíl domácností vybavených rekreační chatou nebo domkem neklesá zpravidla pod 10 % a naopak často přesahuje i hranici 30 % (viz *tabulku 3*). Některé výzkumy (viz například *Pražané o bydlení a výstavbě*, 1972) naznačují, že v málo urbanizovaných oblastech Prahy klesají i aspirace na získání rekreačního obydlí. Na okraji Prahy ostatně není sociokulturní kontrast mezi místem bydliště a prostředím chatových kolonií příliš výrazný. Zóna rekreace a oblast bydlení se zde bezprostředně prolínají (například v Čimicích, Modřanech, Motole, Jinonicích apod.) a většinu typických činností realizovaných v prostředí chaty lze realizovat i v příměstském rodinném domku.

Podívejme se nyní, jak se tyto základní kontury ekologické zónace Prahy promítají do struktury bytového fondu, vybavení domácností a stupně zalidnění bytů (viz *tabulka 4*).

Bytový fond nejvýstižněji vyjadřující

soudobé sociální standardy bydlení je přirozeně situován ponejvíce na sídlišťích, která dnes vytvářejí obecně sdílená měřítka pro posuzování kvality bydlení i životního prostředí v ostatních pražských lokalitách. S výjimkou starší zástavby, vklíněné do prostorů sídlišť, lze zde hovořit o prakticky stoprocentní vybavenosti bytů koupelnami či sprchovými kouty, ústředním topením i teplou vodou z mimobytového zdroje. Rovněž počet třípokojových i větších bytů je zde vyšší než ve všech ostatních sledovaných typech zástavby. Situace pokud jde o velikost bytů i jednotlivých místností je složitější a spolu s některými kvalitami životního prostředí sídlišť (nižší vybavenost obchodních sítí, vzdálenost od centra i některé nedostatky v technickém provedení staveb či dokončovacích prací) vytváří u některých skupin obyvatel objektivní prostor pro subjektivní preferenci jiných částí města.

Velmi kvalitní bytový fond nalézáme i ve starších vilových čtvrtích a zahradních městech, zejména v těch, které byly v době svého vzniku ovlivněny standardy bydlení středních a majetkově nejlépe situovaných tříd a vrstev kapitalistické společnosti a v nichž nová výstavba pokračovala do určité míry i po roce 1945. I když množstvím bytů s koupelnou, ústředním topením i teplou vodou (a překvapivě ani počtem třípokojových i větších bytů) tyto čtvrti nedosahují průměrného vybavení sídlišť, byty jsou obvykle prostornější a začlenění do přírodního rámce lokalit vy-

Tabulka 4: Typy urbanistických obvodů podle charakteristik bytového fondu a podle ukazatelů zalidnění bytů

Typ urbanistických obvodů	Procento bytů vybavených			Procento třípokojových a větších bytů	Průměrný počet osob na byt	Průměrný počet osob na místnost nad 8 m ²	Průměrný počet m ² obytné plochy na osobu
	koupelnou nebo sprechovým koutem	ústředním nebo etážovým topením	teplou vodou z mimobytového zdroje				
Historické jádro	49,8	22,5	13,1	17,3	2,6	1,6	14,4
Vnitřní část města	74,2	20,3	15,7	16,1	2,8	1,7	12,7
Asanační oblasti	53,7	13,8	11,0	8,0	2,5	1,8	11,3
Vilové čtvrti 1.	83,2	42,3	25,4	22,4	2,9	1,6	11,7
Vilové čtvrti 2.	79,0	30,5	14,2	18,4	2,8	1,5	12,6
Sídliště	97,1	96,4	84,2	35,8	3,0	1,4	11,4
Dělnické periferie	43,5	18,2	2,1	17,0	2,7	1,6	11,8
Příměstské obce	57,3	32,0	19,5	26,6	3,0	1,5	12,1
Celkem	72,8	34,3	26,5	19,4	2,8	1,6	12,0

tváří poněkud intimnější a kultivovanější životní prostředí. V těchto částech města však nalezneme i značně nekvalitní bytový fond, spjatý na jedné straně s rezidui staré dělnické periferní zástavby v lokalitě, na druhé straně pak s byty původně určenými služebnému personálu.

Vzhledem k rychlé dynamice bytové kultury v poválečném období nepřekvapuje, že v řadě lokalit s původně horším bytovým fondem, ale po roce 1945 dále stavebně rozvíjených a osídlených v průměru mladším obyvatelstvem je dnes kvalita bytového fondu vyšší než v některých vilových čtvrtích z první republiky, jež ustrnuly ve svém vývoji.

Bytový fond v historickém jádru, v asanačních oblastech i v některých příměstských obcích je dosud jen velmi málo přizpůsoben soudobým nárokům na bydlení, přestože zejména v okrajových částech města s nižší zástavbou a v kontaktu s venkovským osídlením jsou tendence k dosažení nejvyššího hmotného standardu bydlení velmi výrazné. Svědčí o tom mimo jiné i vysoký podíl třípokojových i vícepokojových bytů, dosahující hodnot blízkých sídlištní i vilové zástavbě. Komplexnost vybavení bytů koupelnami, teplou vodou i ústředním topením však naráží na řadu obtíží spojených právě s nedostačnou technickou infrastrukturou území, zejména pokud jde o kanalizaci a vodovod. V řadě obcí však jsou již dnes tyto podstatné složky vybavení bytů budovány s předstihem a počet bytů vybavených koupelnami několikanásobně předstihuje počet bytů napojených na kanalizační síť a vodovod.

Tam, kde stupeň urbanizace nemá vliv na kvalitu vybavení bytů, je tempo zavádění inovací značně vysoké. Vybavenost garáží je v okrajových, polovesnických lokalitách nejvyšší, a i vybavenost automobilem je zde velmi vysoká (viz tabulku 3). Symbióza bydlení a automobilismu je nejuzší právě v okrajových částech města, na sídlištních a ve vilové zástavbě, zatímco centrální části města se v tomto směru pohybují často pod celopražským průměrem — a to i v těch částech města, které mají dlouhodobou tradici automobilismu. Například všechny urbanistické obvody Prahy 1 (s výjimkou území Pražského Hradu, kte-

ré je značně specifické) se podílem automobilů pohybuje pod celopražským průměrem.

Tendence ke vzrůstání vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby na okraji města je ostatně prokazatelná i u vybavení ostatními předměty, například pračkou, chladničkou, televizorem a kuchyňskou linkou. Zcela odlišnou tendenci má — jak jsme se již zmínili — vybavení domácností vysavačem, který patří k předmětům nejvíce spjatým se vzdělanostní úrovní rodiny. Vyšší vybavenost domácností na okraji města a ve vilových souborech zřejmě souvisí s klasickým rozložením distribuční sítě i služeb v Praze, koncentrovaných do vnitřního města, což vyvolává nutnost posilování jisté autonomie a autarkie domácností v okrajových částech města. Naproti tomu závislost na vzdělanostním profilu populace, nikoliv však na „mládí populace“, je setřena a ustupuje do pozadí; je do značné míry přehlušena faktorem vzdálenosti od centra.

Zatímco struktura bytového fondu a vybavenost domácnosti je v jednotlivých typech urbanistických obvodů značně rozdílná, odlišnosti v zalidnění bytů jsou vesměs malé. 50% interval spolehlivosti pro index průměrného počtu osob na místnost se například v celopražském měřítku pohybuje v rozmezí jedné desetiny, a ani ostatní ukazatele (podíl bytů s více než jedním obyvatelem na místnost, průměrný počet čtverečních metrů na osobu apod.) nejsou příliš diferencovány. Bytového fondu je v podstatě rovnoměrně využito, a to bez ohledu na charakter území, průměrnou kvalitu bytového fondu v lokalitě a sociální charakteristiky zde bydlícího obyvatelstva.

Tato skutečnost však neznamená úplnou nezávislost využívání území města a specifického charakteru jednotlivých lokalit na sociální a demografické struktuře obyvatelstva. Zejména korelace s věkovou strukturou obyvatelstva jsou výrazné, neboť s největším podílem mladšího obyvatelstva se setkáváme v kvalitnějších lokalitách s příznivějším bytovým fondem (viz tabulka 5). Demograficky nejmladší jsou přirozeně sídlištní lokality. Osoby starší šedesáti let zde tvoří jen 9% oby-

Tabulka 5: Typy urbanistických obvodů podle věkové struktury trvale bydlících obyvatel (v %)

Typ urbanistických obvodů	Podíl na celku obyvatel Prahy	Osoby do 15 let	Osoby do 5 let z celku osob do 15 let	Osoby starší 60 let	Důchodci
Historické jádro	2,7	13,0	42,9	25,9	22,9
Vnitřní část města	30,1	13,6	40,7	24,9	22,5
Asanační oblasti	17,4	13,1	41,3	27,3	25,1
Vilové čtvrti 1.	13,8	16,6	37,8	20,4	18,4
Vilové čtvrti 2.	8,0	14,5	39,2	26,1	23,1
Sídliště	17,8	24,7	35,4	9,3	9,0
Dělnické periferie	4,0	15,5	41,1	27,2	24,6
Příměstské obce	4,8	18,3	39,5	20,7	18,8
Celkem	98,6	16,3	38,8	21,9	19,9

vatelstva, zatímco v centrálních částech města, popřípadě ve starší zástavbě na okraji města, neklesá podíl této věkové kategorie až na nepatrné výjimky pod 20 % (i v tomto případě v určité korelaci se stářím a kvalitou bytového fondu), a často naproti tomu dosahuje až jedné třetiny všech obyvatel. Podíly mládeže do patnácti let dosahují na sídlištích jedné pětiny až jedné třetiny všech obyvatel; ve starší zástavbě je její podíl daleko menší.

Demografická struktura i těch nejstarších částí města je však značně dynamická. Na příkladu asanační oblasti starého Žižkova lze dokumentovat, jak málo se lze spolehnout na apriorní představy o nezádržitelném stárnutí nejstarších částí města, zvláště pak lokalit se zhoršeným bytovým a domovním fondem. Demografická prognóza území [Aktiv 1974] předpokládá celkový růst počtu obyvatel v nejbližších letech (až do současnosti probíhal opačný proces) i zvýšení podílu osob ve středním věku a dětské složky populace.

Jednotlivé posuny ve věkovém složení obyvatelstva lze velmi dobře sledovat na podílu nejmladší věkové skupiny (0 až 5 let) v počtu osob do patnácti let. V nedávno dokončených sídlištích tvoří například tato skupina až 61 % veškeré mládeže, ve starších sídlištích (kupříkladu na sídlišti Antala Staška) jen 30 % a v nejstarší generaci sídlišť je tento podíl často dokonce pod současným průměrem ve starších částech města.

Vývoj věkového složení jednotlivých lo-

kalit probíhá v určitém cyklu stárnutí a regenerace demografického potenciálu; tato skutečnost modifikuje jak sociální klima v lokalitě, tak vztah obyvatel k bytovému fondu. S přibýváním mladých rodin v lokalitě vzrůstá tlak na modernizaci bytového fondu, bytového zařízení apod.

Výsledky analýzy urbanistických obvodů jsou zajímavé ještě z jednoho podstatného hlediska. Ani při velmi extenzivně pojaté faktorové analýze nebylo možno identifikovat faktor, který by jednoznačně korespondoval s podíly jednotlivých socio-profesionálních a vzdělanostních skupin. Tyto údaje sice vstupovaly do nejrůznějších dimenzí ekologické struktury a spojovaly se s věkovými charakteristikami obyvatelstva, s úrovní urbanizace i specifiky bytového fondu, avšak nevytvářely samostatně působící konfiguraci vysvětlující rozdíly mezi jednotlivými lokalitami.

Tento fakt odpovídá řadě posunů k nimž došlo v sociálním složení obyvatelstva jednotlivých lokalit od druhé světové války. Nejdůležitější z nich jsou tyto:

1. Ve většině lokalit došlo k výraznému zvýšení počtu dělníků v populaci, s výjimkou starší, drobné zástavby na okraji města, kde bylo zastoupení dělnické třídy tradičně velmi vysoké. V současnosti se zde pohybuje počet dělníků zhruba v témže rozmezí jako před válkou, sociální charakter území však obvykle ovlivňují nová sídliště na okraji města s výrazně menším zastoupením dělníků v populaci. Zemědě-

ská populace nenašla v roce 1970 výraznější zastoupení ani v jednom z typů; rovněž buržoazie a maloburžoazie vymizely ze sociální struktury pražské populace a na rozdíl od situace za I. republiky již neovlivňují sociální profil jednotlivých lokalit.

2. V centrálních částech města se sociální skladba obyvatelstva výrazně zhomogenizovala. Extrémní koncentrace nedělnického obyvatelstva vymizely a počet dělníků i osob s vyšším vzděláním je v těchto částech města zhruba na úrovni celopražského průměru. Poněkud vyšší zastoupení dělníků je v asanačních oblastech, avšak i tuto korelaci je třeba brát s určitou rezervou. Tam, kde je oblast zhoršeného bytového fondu situována ve čtvrtích s dlouhou tradicí dělnického bydlení (Libeň, starý Žižkov apod.), je i podíl dělníků zvýšený, na Novém Městě a na Vinohradech je naopak populace více zaměstnanecká, vzdělanější, a počet dělníků se zde pohybuje dokonce pod celopražským průměrem.

3. K zvýšení podílu dělníků došlo i ve vilových čtvrtích města, a to i v těch, které za první republiky představovaly typické příklady bydlení maloburžoazie a buržoazie. V těchto lokalitách neklesá počet dělníků pod 20 % a v mnoha případech je v nich zastoupení dělnické třídy zhruba na úrovni centrálních částí města. V předměstských vilových čtvrtích je zastoupení dělníků často mimořádně vysoké, a ani ve vzdělanostní struktuře obyvatel nelze hovořit jednoznačně o převaze osob s vyšším vzděláním.

4. Velmi výrazné jsou rozdíly v sociálním složení jednotlivých sídlišť. Podíl dělnické třídy se v nich pohybuje mezi 24,0 % a 52,0 %, podíl osob s neukončeným základním vzděláním činí 0,6 %—7,8 %, podíl osob s úplným středním vzděláním 16 % až 33 % a podíl vysokoškoláků 5,1 %—22,5 %. Představa, že obyvatelstvo starších sídlišť bylo více zaměstnanecké a vzdělanější, platí jen zčásti. O nejstarší generaci sídlišť toto tvrzení neplatí vůbec, u sídlišť z počátku šedesátých let nalézají oporu zejména na sídlišti na Červeném vrchu a Petřínách, kde se počet dělníků pohybuje mezi 24 % a 26 %, a také vzdělanostní standard populace je zde vysoký.

Naproti tomu řada sídlišť zhruba ze stejné doby, avšak umístěných v blízkosti průmyslových koncentrací, je sociálně daleko heterogennější. Podíl dělníků se zde blíží 40 %. V menších sídlištech poblíž velkých závodů je zastoupení dělníků velmi vysoké — dělnická třída má zde až nadpoloviční většinu. Sociální složení sídliště je silně ovlivněno zejména charakterem obvodu, který tvoří jeho rekrutační zázemí, i charakterem průmyslové koncentrace, s níž je většina obyvatel pracovně spojena. Sídlíště napojená na vysočansko-libeňskou, karlínskou či malešicko-hostivařskou průmyslovou oblast jsou v průměru dělničtější než sídliště sloužící jako záloha centrálních institucí, škol a obchodních organizací.

Nová generace sídlišť bude nejen sociálně heterogennější, ale také bude mít v průměru starší populaci. Příliv imigrantů i obyvatelstva z asanačních oblastí ovlivní vzdělanostní a profesionální standardy sídlištních populací a navíc vyvolá změny ve stylu bydlení, v rozvoji interpersonálních kontaktů, v nárocích na vybavenost území službami apod.

Změny, k nimž došlo v socioprofesionálním a vzdělanostním složení jednotlivých urbanistických obvodů, jsou jen zčásti způsobeny prolomením ekonomických a sociálních bariér, bránících stěhování dělnické třídy do lokalit s vyšší úrovní bytového fondu a kvalitnějším životním prostředím. Značný význam měly především mobilitní procesy spojené s rozbitím ekonomické základny třídního postavení maloburžoazie a přesuny ve vzdělanostní i profesionální struktuře jednotlivých kohort, které ovlivňují zejména sociální strukturu současných sídlišť. Naopak vlastnictví rodinných domků působí jako stabilizační činitel, prosazující se zvláště v tradici bydlení dělnické třídy na okraji města i ve stabilizaci některých nemanuálních skupin pracujících ve vilových čtvrtích.

Podstatná část rozdílů v sociálním složení urbanistických obvodů vyplývá dnes především z kontrastu sociálních struktur sídlišť a centrálních částí města. Okrajové části města vzhledem ke své značné heterogenitě ovlivňují jeho sociální profil méně výrazně. Kontrast mezi sídlišti a starší bytovou zástavbou je dán přede-

Tabulka 6: Typy urbanistických obvodů podle sociálního složení ekonomicky aktivních obyvatel a vzdělanostního složení obyvatel nad 15 let (v %)

Typ urbanistických obvodů	Procento ekonomicky aktivních obyvatel	Dělníci	Zemědělci	Osoby s úplným středním vzděláním	Osoby s vysokoškolským vzděláním
Historické jádro	50,5	42,7	0,7	20,6	9,8
Vnitřní část města	53,2	41,5	0,4	21,7	9,1
Asanační oblasti	52,1	48,2	0,4	17,8	6,1
Vilové čtvrti 1.	53,6	38,4	0,4	22,6	11,1
Vilové čtvrti 2.	51,1	36,4	0,3	23,5	12,2
Sídliště	56,1	36,6	0,5	24,5	12,7
Dělnické periferie	51,1	55,6	2,0	14,3	3,9
Příměstské obce	53,4	55,2	2,7	14,9	3,4
Celkem	53,3	42,2	0,6	21,0	9,2

vším generačním posunem ve struktuře vzdělanosti i zaměstnanosti a nikoliv preferencí zaměstnaneckých a vzdělanějších složek pražské populace. Bydlení dělnické třídy je však třeba i nadále věnovat zvýšenou pozornost, jak na to ostatně upozorňuje i volební program Národní fronty z tohoto roku.

4. Nová kvalita ekologické zónace v Praze

Tricet let budování socialismu v naší zemi podstatně pozměnilo principy, na nichž byla vybudována ekologická zónace předválečné Prahy. Princip prostorové separace tříd a vrstev v městském prostoru byl nahrazen daleko prozaičtějšími principy, vyplývajícími z technických i ekonomických možností rekonstrukce města a jeho přizpůsobení soudobým standardům bydlení i logické preference perspektivních rodin s dětmi, zejména rodin spojených pracovní a sociálně s klíčovými odvětvími pražské výroby.

Sociální geografie města se výrazně zjednodušila, přičemž zvláštní pozornosti zasluhuje skutečnost, že tento proces proběhl bez výraznějšího zásahu do urbanistické i architektonické podstaty starší městské zástavby. Životní podmínky v jednotlivých částech Prahy se značně sblížily, a to zejména v těch oblastech života, které jsou bezprostředně ovlivnitelné zásahy bytové a sociální politiky (zatlidněnost bytů, využití bytového fondu z hlediska utváření životního způsobu perspektivních složek obyvatelstva apod.).

Tam, kde vyrovnávání životních podmínek je závislé na ekonomických i technických možnostech naší společnosti (rozložení výroby, kvalita bytového fondu v různých čtvrtích, dopravní situace, vybavení službami) je tempo poněkud pomalejší. Tato situace je ovšem ovlivněna především tím, že teprve v poslední době se do Prahy koncentrují ve větší míře investice a přeměna Prahy ve vzorné socialistické město se stává úkolem celé společnosti.

Současný stav ekologické zónace Prahy nezapře svou závislost na předchozím vývoji, ať již jde o stavební vývoj, kde je tato závislost očividná, nebo (v menší míře a ve značně transformované podobě) o sociální a demografické charakteristiky oby-

vatel jednotlivých částí města. Každá z uplynulých epoch se snažila Praze vtisknout svůj charakter a přizpůsobit ji specifickým podmínkám výroby i požadavkům životního způsobu různých tříd a vrstev. Tyto záměry zůstaly obvykle jen torzem a byly nahrazovány jinými koncepcemi, odrážejícími posun ve vývoji názorů na město a životní styl i objektivní změny v rozvoji výrobních sil a vztahů.

Předcházející vývoj však vždy zůstal do určité míry zachován v podobě urbanistického konceptu města, ve využití přírodního reliéfu, ve struktuře a kvalitě bytového fondu různých čtvrtí i v charakteristikách obyvatel žijících v různých částech města. Fyzická i sociální geografie města je koncentrovaným výrazem dosavadního vývoje, a jakákoliv podstatnější změna ve struktuře a úrovni výrobních sil a vztahů se více méně výrazně vepsala do tváře města.

Každá společnost, každý urbanistický i architektonický projekt výstavby Prahy se musel s historickým dědictvím vyrovnat, přehodnotit dosavadní výsledky a v návaznosti na dosaženém stavu formulovat své představy o budoucí podobě města. Zásah do struktury města vytváří přitom nejen technické, ekonomické a organizační problémy, ale i problémy sociální a politické.

Praha stojí v současnosti před radikální přestavbou, a proto vyrovnání se s historickým dědictvím a analýza spojitosti mezi dosavadním vývojem města a současným životním způsobem Pražanů představují nejen teoretický problém, ale jsou především otázkou každodenní praxe.

Prameny a literatura

- Aktiv o přestavbě Žižkova.* Praha, ČVTS 1972.
Berufstatistik nach der Volkszählung von 31. Dezember 1910. Wien, K.k. Arbeitsstatistisches Amt im Handelsministerium 1912.
Generální plán rozvoje hlavního města Prahy. Praha, NVP 1975.
Honeiser, L.: *Územní rozvoj pražského průmyslu.* Architektura ČSR, 1976, č. 2, s. 84—88.
Janáček, J.: *Malé dějiny Prahy.* Praha, Orbis 1968.
Křepeláková, V.: *Struktura a sociální postavení dělnické třídy v Čechách 1906—1914.* Praha, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 1974.

- Lorenz, V.: *Význam a specializace pražské oblasti vzhledem k rozvoji a rozmístění výroby s ohledem na společenskou produktivitu práce*. Praha, Universita 17. listopadu 1963.
- Macháček, J.: *Vznik první českomoravské továrny na stroje v Praze a její vývoj za 50 let jejího trvání*. Praha, účelový náklad 1921.
- Moschelesová, J.: *The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague: A Contribution to Urban Geography*. The Geographical Review, roč. 1937, č. 6, s. 420 až 436.
- Musil, J.: *Demografická a sociálně hygienická struktura Prahy a některých jiných českých měst*. Disertační práce, Praha 1959.
- Musil, J.: *Sociologie soudobého města*. Praha, Svoboda 1967.
- Padesát let Kolbenky 1896—1946. Praha, účelový náklad 1946.
- Pražané o bydlení a výstavbě. Závěrečná zpráva. Praha, ÚVVM 1972.
- Průvodní zpráva k návrhu Směrného územního plánu hlavního města Prahy. Praha, ÚHAMP 1976.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Praha, FSÚ 1974.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. *Předběžné výsledky za pražské urbanistické obvody*. Praha, Městská správa ČSÚ v hlavním městě Praze 1971.
- Skalníková, O.—Fojtík, K.: *K teorii etnografie současnosti*. Praha, Academia 1971.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za roky 1919—1920. Praha, Statistická komise hlavního města Prahy 1924.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za roky 1930—1933. Praha, Statistický úřad hlavního města Prahy 1937.
- Tůmová, V.—Štěpánek, L.: *Pražské nouzové kolonie. Zpráva o studiu*. Český Lid, 1957, č. 52, s. 186—191.
- Tatsuoka, M.: *Multivariate techniques for behavioral sciences*. New York, Wiley and Sons 1970.
- Votrubec, C.: *Praha. Zeměpis velkoměsta*. Praha, SNPL 1965.
- Volební program Národní fronty 1976—1981. Večerní Praha, září 1976.

Резюме

Лингарт И., Рак В., Воженілек И.: Экологическая зональность Праги

Социально-экологическая зональность Праги складывается со второй половины XIX века в связи с быстрой индустриализацией и развитием крупных пражских заводов. Даже последовавший после 1918 г. (года возникновения самостоятельной Чехословацкой Республики) сдвиг в сторону акцентирования административных, политических и культурных функций города, как столицы, не стер основной зональности Праги в качестве промышленного центра.

Статья содержит сводку результатов таксономического анализа градостроительных единиц (микрорайонов), которые выделялись с максимальным учетом характера застройки, а равно и традиций отдельных городских районов. По каждому «микрорайону» были учтены данные по 46 показателям, охватывающим качество жилфонда, плотность застройки, демографические и социальные характеристики населения. Было выделено восемь типов застройки: а) районы исторической (охраняемой) застройки; б) старая многоэтажная застройка; в) районы санитарной перестройки; г) районы индивидуальной (виллы) застройки (с двумя подтипами по качеству); д) рабочие окраины; е) поселения первоначально сельскохозяйственного типа, включенные в черту города; ж) новые микрорайоны, построенные после 1945 г.

Различия между приведенными типами выражаются преимущественно в показателях срока («возраста») застройки и живущего в ней населения и в степени урбанизации микрорайона. Даже почти неоправданно широкое применение факторного анализа не позволило выявить однозначной зависимости от классовых и образовательных показателей. Хотя отдельные части города и различаются по удельному весу рабочих или лиц с высшим образованием (в районах индивидуальной застройки доля рабочих колеблется около 36% и не падает ниже 20%, в новых микрорайонах она составляет 37%, а в центре, примерно, 44%, тогда как в районах санитарной перестройки 53%, на окраинах города до 57%) выявленные различия связаны, прежде всего, с возрастным составом населения и с традицией рабочего класса жить, преимущественно, в индивидуальных домах на окраинах города.

Сглаживание социальных различий между классами и слоями — характерная черта всей динамики экологической зональности Праги после второй мировой войны, — которая последовательно осуществляется путем демократизации социальной политики и распределения жилфонда органами городского самоуправления.

Summary

Linhart J. — Rak V. — Voženilek J.: *Ecological Zonation of the Capital City of Prague — Social Aspects*

The socio-ecological zonation of Prague has been taking shape since the second half of the 19th century in connection with the rapid dynamics of industrialization and with the foundation of big enterprises in the city. Not even the increased emphasis imparted to the administrative, political and cultural functions of Prague after 1918 succeeded in essentially changing the fact that, in substance, the zonation of Prague corresponds to that of a big industrial centre.

The present paper summarizes the results of a taxonomic analysis of urban census

areas that have been delimited for the purposes of statistical surveys with maximum regard to the character of the housing stock and layout of housing estates, as well as to the traditions of individual quarters. For each urban census area, 46 indicators relating to the quality of the housing fund, to its density and to the residents' demographic and and/or social characteristics have been collected. On the whole, eight types of localities have been fixed: a) the area of conservation and care of historical monuments, b) the old housing fund consisting of many-storeyed buildings, c) renewal areas, d) garden suburbs (two types of different quality, e) working-class suburbs, f) communities with traditions of the original village settlement, g) new housing estates built after 1945.

The differences between localities correspond, first of all, to the following two dimensions: the age of the housing fund and the population living therein on the one hand, and the urbanization level of the locality on the other. Not even a most extensive factor

analysis of data has succeeded in finding a factor unambiguously corresponding to the population's class or educational characteristics. The proportions of workers and persons with higher education in the total population differ in individual parts of the city (in garden suburbs, the number of workers moves about 36 % and never falls below 20 %; in modern housing quarters it is approximately 37 %; in the centre of the city workers represent about 44 % and in renewal areas 53 %, while on the outskirts of the city their number amounts to about 57 %); however, the differences among them are linked primarily with the age structure of the population and with the housing tradition of the working class in small family houses on the city's outskirts.

The entire dynamics of the ecological zonation of Prague after World War II is characterized by the elimination of social segregation of classes and strata, purposefully realized on the basis of a democratic social and housing policy practised by the state as well as by municipal organs.

Sociální kontakty obyvatel Prahy

Spektrum sociálních kontaktů v městském prostředí je neobyčejně široké, počínaje specificky městskými rysy rodinné interakce přes problémy sousedských vztahů v městských lokalitách až po sociální komunikaci, kontrolu a vztahy spojené s aktivitou místních správních orgánů. Soustředíme se především na úlohu domovního společenství a interpersonálních kontaktů v místě bydliště, přičemž ani zde nelze zcela obsáhnout složitost a různorodost všech forem komunikačních a interakčních procesů.

Převážnou část údajů čerpáme z výzkumu realizovaného týmem externích spolupracovníků Útvaru hlavního architekta města Prahy, v němž byly mj. analyzovány otázky sociální komunikace a interakce v devíti městských lokalitách (Staré Město, Nové Město, Vinohrady, Žižkov, Smíchov, Ořechovka, Spořilov-zahradní čtvrť, sídliště Novodvorská a Invalidovna). Výzkum se metodologicky opíral jak o sekundární analýzu statistických údajů o lokalitách, tak o vlastní terénní šetření. Výsledky terénního šetření byly získány standardizovanými rozhovory a byly doplněny údaji z přímého pozorování, z výpovědí znalců místní situace apod. V souladu s charakterem výzkumné akce zvýrazňujeme jen některé z lokalit, které lze považovat za typické právě z hlediska vzorů a forem interpersonálních kontaktů, daných jejich sociálním i urbanistickým charakterem.

Jednotlivé lokality se neodlišují nedostatkem či naopak přemírou sociální interakce a množstvím těchto vazeb, ale spíše typickým strukturováním této interakce, specifickým prolnutím institucionalizovaných neformálních struktur a zaměřením sociální kontroly, specifickým dělením území na místa veřejná, soukromá a poloveřejná. Diferenciace lokalit z hlediska sociální interakce a komunikace není vázána jen na sociální a demografické charakteristiky tamních obyvatel, ale odráží i složitou podobu vztahů mezi věcným prostředím, sociálními institucemi v lokalitě a její polohou v „městském prostředí“. Významnou determinantu této kvalitativní rozrůzněnosti představují i dominující vlastnické vazby k domovnímu a bytovému fondu, které jsou úzce spjaty s typem zástavby a vytvářejí tak komplexní prostředí sociální interakce a komunikace v lokalitě.

Zkoumané lokality lze z hlediska sociálních kontaktů členit do několika základních typů:

pražské centrum s historickým jádrem města, čtvrti z konce 19. století v jeho okolí, takzvané zahradní a vilové čtvrti, okrajová území Prahy a pražská sídliště.

Složitost sociální interakce v městském centru je dána zejména prolnutím veřejné a soukromé sféry, silným vlivem denního obyvatelstva na sociální kontakty ve čtvrti a úlohou nejrůznějších institucí v organizaci života území i jednotlivých domů a bytů.

Struktura interakce na sídlištích je jen zdánlivě jednoduchá. Ve skutečnosti je její složitost spojena zejména s novostí sociálního prostředí, s nevykrytalizovaností vzorů chování a s novým typem institucionálního ovlivňování sociální interakce a komunikace i celého způsobu života na daném území.

Stará zástavba z konce století je tradičně spojována se silnými sousedskými a interpersonálními kontakty. Tuto skutečnost nepodceňujeme, ve srovnání s předchozími dvěma typy však zde vidíme nižší míru institucionalizovaných zásahů do struktury sociální interakce i vyšší míru separace veřejné a soukromé sféry, umožňující větší intimitu než v centru města.

Specifika sociální interakce v zahradních a vilových čtvrtích je dána především vázaností sociální interakce v domech na rodinné struktury a vztahy jako její převládající základ, v okrajových částech města pak i návazností na tradičně rozvíjené sousedské vztahy.

Ve všech lokalitách můžeme hovořit o poměrně husté síti sociální interakce a komunikace. Představy o absenci těchto vztahů a vazeb v nových čtvrtích, stejně tak jako romantický akcent na pospolitostní vazby ve staré zástavbě se ve světle výzkumu ukazují jako neopodstatněné.

Vývojové rysy identifikace s lokalitou

Proces integrace obyvatel v místě bydliště lze označit za dlouhodobý sociálně i ekologicky adaptační proces, který je současně předpokladem pro vznik specifických podob sociální interakce a vytváření užších interpersonálních kontaktů. Toto tvrzení nelze pochopitelně vztahovat na všechna městská území a typy komunit. Výsledky empirických výzkumů prováděných v pražských podmínkách poukazují například na odlišnou podobu současných integračních procesů ve staré a nové zástavbě, souvisejících se zvýšenou migrací městského obyvatelstva.

Primární ekologická zónace do jisté míry vytváří teprve předpoklady pro širší sociokulturní zónaci, jež se projevuje především svérázným obsahem sociálních vztahů:

- kontinuitou vlastnických vztahů zachovávaných se v diferencovaném bytovém fondu;
- vzory šíření inovací, jejich sociálním původem a sociálními mechanismy jejich stabilizace;
- specifikou vztahů mezi fyzickým a sociálním prostředím na území;
- úlohou čtvrti či území v ekologii a ve funkčních vazbách k městskému organismu, vzdáleností od centra apod.

Sociologická optika soustřeďující se z těchto hledisek na městské mezoprostředí a mikroprostředí umožňuje rozlišit různé typy sociální interakce a vysledovat jejich základní urbanisticko-architektonické a demografické determinanty:

a) Mezi podstatné faktory diferencující typy sociální interakce v lokalitě patří *struktura bytového fondu podle vlastnictví*. Podstatnou část bytů v Praze tvoří nájemní byty (77,9 %), jež jsou charakteristické pro většinu pražských obvodů a určují i základní typ sociální interakce s dlouhodobě utvářenou tradicí. Stále však roste podíl bytů ve vlastním domě (9,7 %) a podíl družstevních bytů (8,2 %), jimž odpovídají i svérázné formy interpersonálních vztahů. Jejich společným rysem je dlouhodobě vytváření mezilidských kontaktů v poměrně stabilním a zřetelně ohraničeném okruhu lidí. Vedle běžných sousedských vztahů známých z nájemních domů se zde vytvářejí i hlubší vztahy k celé komunitě.

b) Rozdíly v utváření interpersonálních vztahů lze pozorovat mezi *lokalitami typicky obytnými a lokalitami polyfunkčními*. V lokalitách s dominantní obytnou funkcí je povaha sociální interakce určena především vztahem sousedství, u lokalit polyfunkčních je tento vztah komplikován mírou a počtem dalších funkcí. Navazování interpersonálních vztahů je zde obtížnější a musí často pronikat nejrůznějšími rušivými vlivy.

c) Pro rozvoj sociální interakce má význam i *stupeň občanské vybavenosti a existence center sociální aktivity*. Kromě základního vybavení se jeví jako podstatná dispozice prostorů určených dvěma polárními věkovými kategoriím: dětem a starším občanům, kteří tvoří obyvatelstvo setrávající v dané lokalitě po celý den.

d) Konstituování konkrétních forem interpersonálních vztahů je ztěžováno zvyšující se *imigrací do Prahy*, která nezasahuje všechny pražské lokality rovnoměrně. Pro tyto procesy jsou typická právě okrajová sídliště, která se tak stala ohnisky adaptačních a integračních procesů, jež nemají v ostatním pražském prostoru tak výrazné zázemí.

e) Mezi faktory, jež ovlivňují charakter interpersonálních vztahů jak v lokalitě, tak i v domovní komunitě, patří *věkové složení*

obyvatelstva. Demografická nevyváženost některých pražských obvodů je zjevná a některé problémy s ní spojené byly již předmětem mnohých analýz. Na úrovni lokalit je diferenciací věkového složení ještě vyšší. Z toho pak plynou jak pozitivní, tak i negativní podmínky pro realizaci mezilidských kontaktů: vysoká věková homogenita na bázi vyššího věku sice například umožňuje větší soulad v postojích a způsobu života i rozšiřuje tak pole mezilidských vztahů v komunitě, na druhé straně však v perspektivě nezajištěná demografická kontinuita bude zvyšovat intenzitu průniku nových obyvatel a tím i nebezpečí silného porušení vytvořeného sociálního klimatu.

Různé vlastnosti a rysy pražských území a lokalit tedy zůstávají důležitým faktorem ovlivňujícím integrovanost obyvatel, i když dochází k intenzivnější migraci a méně obyvatelstva než kdykoli v minulosti. I když se zdá, že v současné době je již zřejmě definitivně porušena tradice někdejších hlavních pražských čtvrtí, vytvářejí se některé „nové tradice“ odvozené od aktuálních preferencí a vzájemně se ovlivňujících typů sociální interakce.

Na úrovni lokalit (avšak dnes již zřídka na úrovni městských čtvrtí) je třeba integrovanost obyvatel chápat ve dvojm. významu: jednak jako vztah k lokalitě samé a k vlastnímu bytu (tedy ve smyslu spokojenosti s prostředím), jednak jako vztah k sociálnímu okolí, tedy k místní komunitě a k domovnímu společenství. *Chápeme-li integrovanost jako komplexní jev, pak v optimálním případě znamená jak identifikaci obyvatel s prostředím, tak i jejich stabilizaci v místní komunitě*. Sociálně integrovaná a stabilizovaná populace (například v historických částech Prahy) se však nemusí vždy identifikovat s místním prostředím (například pro špatný stav bytového fondu), a naopak obyvatelé, u nichž je subjektivně i objektivně prokázána identifikace s městským prostředím (například v některých vilových čtvrtích), nevytvářejí ani zdaleka tak sociálně stabilizovanou populaci, jak by se dalo předpokládat (zejména pokud se jedná o nájemníky v rodinných a soukromých domech). Zejména z tohoto důvodu je patrný význam domovního společenství a místní komunity pro utváření pozitivního či negativního vztahu k místu bydliště, i když samozřejmě nelze přehlížet vliv kvality občanského vybavení a center sociální aktivity.

Integrace obyvatel Prahy do jednotlivých komunit a domovních společenství je dosti rozdílná. Zabydlenost městských čtvrtí je do značné míry odrazem procesu růstu města, a dnes lze již jen stěží vytypovat jak sociálně i ekologicky obdobná území, tak i homogenní lokality z hlediska integrovanosti obyvatel. Na jedné straně se subjektivní vztah k místu bydliště oslabuje (a to přibližně stejně ve starých částech města i v nových sídlištích), přičemž se současně posiluje setrvalost bydlení v příslušném místě, domě, čtvrti apod.

V tomto směru se objevují některé překvapivé souvislosti, jež do značné míry plynou ze specifických rysů bytové situace v Praze. V převládajícím počtu případů dochází totiž k nastěhování do vlastního bytu až v době dospělosti jednotlivce či stabilizace mladé rodiny. Po získání bytu však dochází ke značné setrvalosti a vázanosti na bytové prostředí, a to jak chtěné, tak vynucené okolnostmi.

Typická pro tuto relativní stabilizovanost je například situace mladých rodin na sídlištích, totiž jejich fixovanost na prostředí v místě bydliště, objektivně daná generační spřízněností s ostatními nájemníky a relativně lepším občanským vybavením (jesle, mateřské školky) apod. Příznačná je i situace starších občanů — manželských párů nebo jednotlivců — ve starších částech Prahy, plynoucí nejen z vědomí generační sounáležitosti a z návyku na tradiční prvky způsobu života (formy nákupů a sousedské pomoci), ale i z obav před stěhováním a z vyššího nájemného v nových bytech.

Stupeň integrovanosti obyvatelstva v některých případech poukazuje na další zajímavé okolnosti. Ukazuje se, že z hlediska „zabydlenosti“ (u mladých i starších rodin) jsou poměrně pozitivně hodnoceny čtvrti s nízkým bytovým standardem, jako neperspektivní se jeví střed města, který se postupně vytlidňuje; že dochází k průniku generace i profesijně naprosto odlišných obyvatel do starých a zejména historických částí města, které se dnes stávají atraktivní. Tento jev je ostatně zajímavý právě z hlediska určité rozpornosti v identifikaci s bydlištěm, neboť u těchto nových nájemníků v historickém jádru města lze sice jednoznačně hovořit o identifikaci s místem, které si volí zpravidla pro jeho atraktivitu, méně však o identifikaci s původní populací, což bývá spojeno i s řadou konfliktů v komunitě. Na bázi generační příslušnosti se vytváří svěrázná integrační homogenita i na sídlištích, která je však značně plastická a nevylučuje tedy dobré přijetí starší populace, jak naznačují výzkumy sociální adaptace starých lidí na sídlištích.

Skutečnost chtěné i nechtěné objektivní vázanosti na určité městské lokální mikroprostředí však současně zakládá i dlouhodobou spjatost s domem, bytem a přirozeně s lokalitou. V řadě případů pak sociální kontexty bydlení toto pevné pouto k místu vlastního bytu dotvrďují, jak o tom svědčí řada příkladů, zejména ze staré bytové zástavby. Do mnoha domů (např. na Žižkově, Smíchově, Spořilově atd.) se nastěhovala řada lidí více-méně současně, což bylo podstatné pro dlouhodobě a kontinuálně se utvářející tradice a vzory života v domě. V této existující vazbě na byt a dům (označované často jako „lpění na místě, kde jsme prožili svůj život“), jež obvykle souvisí s vysokým stupněm integrovanosti obyvatel, lze tedy spatřovat i určitou sociální závislost na vybudovaných interpersonálních kontaktech, resp. na dlouhodobě

utvářené stereotypnosti života v místní komunitě. Uvedené aspekty způsobu života se netýkají pouze starších občanů, ale jsou napodobovány, akceptovány a postupně interiorizovány i mladší generací a často bývají chápány i jako určité vzory při vyhledávání analogické lokality v případech nuceného přestěhování. Objevují se rovněž v modifikované podobě i v procesech krystalizace a utváření sousedských, přátelských a jiných vztahů v novém místě po přesídlení.

Domy a do určité míry i čtvrti s relativně nejdelší tradicí společného života však dnes procházejí základní generační změnou — původní obyvatelé většinou vymírají a na jejich místa se stěhují noví nájemníci. Tento moment představuje jeden z prvků rozkladu tradičního společenství, včetně rozkladu přetrvávající hierarchie sociálního postavení nájemníků. Mnohdy se nejedná jen o to, že životní návyky a aspirace obyvatel jsou jinak zaměřeny a strukturovány, jde i o fakt, že do domů a domovních společenství přicházejí často i zcela nové typy nájemníků. Nejsou to výhradně (jak tomu zpravidla bylo dříve) rodiny s dětmi a rodiny, které většinou usilovaly o dlouhodobou zakotvenost v určitém sociálně odpovídajícím prostředí domu a čtvrti. V domovním fondu asanačních oblastí začínají mezi novými přistěhovalci především převládat osoby na počátku své profesionální dráhy — osoby usilující nikoli o zakotvenost v komunitě, ale často naopak všemi způsoby se snažící o vyvázání z regulí a sociální kontroly domovního společenství.

Zejména z tohoto hlediska je třeba sledovat procesy změn v integrovanosti obyvatel starých čtvrtí, neboť právě v těchto momentech sociální „přestavby“ domovních společenství se nezřídka zakládají tendence vedoucí k nezájmu o životní prostředí a společenské dění v komunitě. Tyto procesy pochopitelně neprobíhají ve všech pražských čtvrtích a lokalitách. Výraznější jsou snad jen ve čtvrtích typu Žižkova a Starého Města. Řada čtvrtí si však v důsledku specifické zástavby či kvality bytového fondu uchovává svou generaci, tak do značné míry i sociální kontinuitu (Vínohrady, Smíchov, Ořechovka, starý Spořilov).

Také u obyvatel sídlišť se postupně zakládá určitá kontinuita, i když krystalizační a sedimentační procesy, vedoucí ke stabilitě domovních kolektivů, probíhají ještě dlouho po jejich osídlení. Počáteční poměrně rychlá cirkulace obyvatelstva se zpomaluje, vzniká určitě trvalejší jádro nájemníků a vytváří se běžná atmosféra nájemního domu, i když samozřejmě vzhledem k jeho velikosti zde existuje nezanedbatelný počet nájemníků aspirujících na získání jiného bytu v jiném domě, častěji však v jiné čtvrti. Uvedme pro tuto skutečnost alespoň jeden zajímavý příklad: při terénním šetření v jednom z domů na sídlišti Novodvorská jsme se setkali s tím, že asi tři roky před výzkumem se vyměnila asi čtvrtina obyvatel, což mělo příznivý vliv na atmo-

sféru života v domě, neboť převážná většina nestabilizovaných nájemníků (samozřejmě náchylných ke konfliktním situacím) se přestěhovala a vyměnila si místo s nájemníky více zaangažovanými na vytváření určité „sociální pohody“ v domě.

Převážná většina získaných údajů o formách identifikace obyvatel pražských lokalit naznačuje, že proces integrace obyvatel Prahy již neprobíhá v tradičně postulovaném ekologickém a zdaleka již ne v pouze třídně podmíněném schématu, nýbrž přináší s sebou řadu nových homogenizačních faktorů, které mají vliv jak na vyrovnávání vzorů bytového standardu, tak na inovace v sociální sféře. Tento stav však navozuje zcela nové diferenciatní procesy na úrovni menších území a jejich komunit, kde se problematika identifikace obyvatelstva s prostředím jeví jako daleko subtilnější a sociologicky velmi zajímavá.

Mezilidské vztahy v domě a nejbližším okolí

Při terénním šetření v jednotlivých pražských lokalitách byly různými výzkumnými

technikami sledovány i vyčleněné domy a sociální kontakty jejich obyvatel. Cílem bylo postihnout objekty, jež by odpovídaly modálním charakteristikám sociálního a demografického profilu populace v dané oblasti. Výzkum přinesl řadu poznatků. Soustředíme se pouze na některé z nich.

Vícegenerační bytová domácnost představuje v domovní komunitě zvláštní sociální útvar, jehož participace na životním prostředí a sociální komunikaci v rámci domu bývá závislá na odlišnosti životních stylů jednotlivých generací a jejich vzájemných vztazích. Vědomí provizornosti, které je většinou (hlavně u mladší generace) faktorem provázejícím takovou bytovou situaci, vede k úsilí o odpoutání z místa bydliště a v rámci bytu o dosažení soukromí — tedy ke snaze o určitou izolaci v prostředí bytu i domu.

Oddělené bydlení nejbližších příbuzných (rodičů a dětí) odpovídá projeveným přáním. Trvalý význam těchto rodinných vazeb (posilovaný i praktickými hledisky) udržuje frekvenci vzájemných návštěv, které mohou být důležité i z hlediska odstranění „izolace“ některých osob v domovním společenství.

Tabulka 1: Sousedská pomoc a přátelské vztahy v různých typech lokalit (v %)

Odpověď	Stará zástavba	Sídlisko	Vilová čtvrť	Celkem
Otázka: Stává se Vám často, že Vás sousedé poprosí o nějakou drobnější úsluhu — pohlídat dítě, zaplatit elektřinu, opravit pojistky, zalít květiny, předat klíč od bytu?				
Celkem často	25,9	23,2	46,9	27,0
Výjimečně	44,9	55,6	34,4	46,8
Vůbec ne	29,2	21,2	18,7	26,2
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
Otázka: Můžete Vy a Vaše rodina říci, že máte v této čtvrti hodně přátel a známých, či máte přátele spíše mimo tuto čtvrť, nebo se stýkáte pouze s malým počtem lidí?				
Máme v této čtvrti hodně přátel	19,4	21,0	14,0	18,6
Máme dost přátel, ale spíše mimo	21,5	21,0	48,0	27,3
Máme jen několik přátel v této čtvrti	29,6	29,0	18,0	26,8
Máme jen několik přátel mimo	16,2	23,0	14,0	17,2
Prakticky se s nikým nestýkáme	13,3	6,0	6,0	10,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Úloha a možnosti propagace a výchovného působení při ochraně a tvorbě životního prostředí v hlavním městě Praze.

FF UK — ÚHAMP, Praha 1975 (strojopis).

Stupeň zapojení jedince a jeho rodiny do územní lokality a místní komunity je patrný zejména na rozvoji jeho širších přátelských kontaktů, které, jsou-li situovány v lokalitě, posilují identifikaci s prostředím. V tomto směru lze jen s obtížemi vysledovat významnější rozdíly mezi lokalitami staré a nové zástavby (viz tabulka 1). Je totiž celkem přirozené, že obyvatelé moderních sídlišť sice nejsou v novém prostředí dlouhodobě stabilizováni, ale na druhé straně v procesu „vrůstání do lokality“ nacházejí množství praktických společných zájmů. Vzhledem k vysokému zastoupení mladých rodin se mohou nové kontakty navazovat právě prostřednictvím dětí (v souvislosti s užíváním jeslí, školek, kde fungují sdružení rodičů usilující o zkvalitnění životního prostředí svých dětí apod.).

Z hlediska mezilidských vztahů v místě bydliště a v domě hraje významnou roli *sousedství* a komunikace mezi jednotlivými nájemníky (tabulka 1). Pomineme-li elementární úroveň vzájemných kontaktů, kterou představuje běžný styk, pak jejich základní formou je vzájemná pomoc mezi sousedy. Tato pomoc předpokládá nejen určitou znalost spoluobčanů, ale spočívá na důvěře mezi členy různých domácností, kterou současně posiluje. Ukázalo se, že *běžná rovina sousedské pomoci je chápána ve všech typech domů jako základní společenská norma, doplňovaná ovšem i normou „dvořilé nevšimavosti“, respektování soukromí.*

K charakteru interpersonálních vztahů přispívá i věkový a generační profil nájemníků v domě. Jak ukázaly výsledky výzkumu v domech starší bytové zástavby tvoří staří lidé většinu nájemníků a podstatně modifikují klima a charakter jednotlivých domů. Na druhé straně však nejsou tyto domy jejich výlučnou doménou, neboť i v domech s naprostou převahou starého obyvatelstva (důchodců) jsme se setkali s rodinami s dětmi. Pozice těchto mladých domácností je zvláštní — představují totiž pro dům určitou „raritu“, nový zdroj kontaktů, a pokud jsou si toho vědomi, mohou ze své specifické situace i do určité míry těžit. Pod záminkou lepších životních podmínek pro děti (a pro sebe) nárokují např. klid v určitých částech dne, vzájemně požadavky na některá prostranství v domě (pro dětské hry, kočárky apod.). Postavení těchto mladých rodin v domech je proto ambivalentní — právě tak jako představují příjemný zdroj zábavy a „narušování každodennosti“, působí zároveň i jako rušivý moment a zdroj určitého napětí — což se umocňuje zejména v období dospívání dětí. Tento typ rodin tedy ve staré zástavbě funguje především jako zdroj krystalizace sociálních vztahů, kolem něž se utváří atmosféra konfliktů a současně i aspirací, neboť zejména mladé rodiny z tohoto hlediska představují určité nové vzory života, spotřeby a nové formy chování ve volném čase.

V domech s převahou mladých domácností (na sídlišťích) je situace z tohoto hlediska podstatně odlišná. Status mladé rodiny s dětmi je

převládajícím statutem v domě. Sarvátky a konflikty, které vyplývají hlavně z drobných rozmíšek mezi nájemníky kolem dětí, jejich zlobení či drobných prohřešků, se stávají běžnou, každodenní skutečností: formují podstatně atmosféru domu a nepřinášejí tedy onu příchut' zvláštnosti, výjimečnosti a generačního konfliktu. Přítomnost starších občanů zde navozuje celkem pozitivní sociální klima a vytváří základy pro elementární sociální kontrolu, která na sídlišťích bývá během dne mnohdy opravdu minimální.

Zvláštní skupinu nájemníků tvoří svobodní i rozvedení muži (méně často ženy) s neobvyklým životním režimem, kteří se stávají objektem zvýšeného zájmu a přísnějšího hodnocení. Často aspirují na změnu své bytové situace a nemají v převážné většině zájem o hlubší vazby k domovní komunitě, kde zpravidla hrají roli izolátů skupiny.

Ve všech sledovaných lokalitách jsme se setkali i s určitými typickými případy mezilidské komunikace v podobě *selektivní sociální regulace* vzájemných kontaktů. Výrazná uzavřenost sousedských komunit byla zjištěna zejména na Spořilově a na Ořechovce, kde působí vliv převažující zástavby rodinných domů, které poskytují sousedským vztahům bázi dobrovolnosti, a interakce je zde výběrová. Vzájemné návštěvy jako intenzivnější typ sousedských vztahů se omezují převážně na kontakt s jednou rodinou. Potvrzuje se zde známý fakt, že *orientace na kolektivnější typ sousedství je v současnosti jen výjimkou* a důraz je kladen spíše na určitou elementární distanci mezi sousedy. Určité potlačení polyfunkčnosti sousedství ve struktuře sociálních kontaktů však nepřináší potlačení sousedských vztahů vůbec. *V současnosti jsme spíše svědky pouze určité specifikace a instrumentalizace sousedství*, které se dotýká jen části sociálního života rodiny, přičemž tento jev je pravděpodobně univerzální jak pro moderní, tak i pro starou zástavbu.

Ukazuje se, že tam, kde situace bydlení vyžaduje spolupráci nájemníků (byť na různých úrovních a v různých sférách), je také krystalizace norem společenského soužití výraznější; tyto normy a zásady jsou častěji připomínány a celý život nájemníků z této situace čerpá výrazné impulsy. Ve výzkumu se tato naléhavost společenských aktivit a akcí nájemníků objevila zejména ve třech případech, a to na Žižkově, na Invalidovně a na Novém Městě. V každé z těchto lokalit však tato společná aktivita přirozeně má jiný charakter a jiné postavení.

Ve všech sledovaných lokalitách existuje relativně značný rozsah sociální interakce a komunikace. Relace mezi obyvateli nejsou jen abstraktními sociopreferenčními vztahy, ale představují současně i důležitý moment usnadňující plnění každodenních běžných povinností jednotlivců a rodin i nástroj sociální kontroly nad individuálním chováním.

Význam mezilidských vztahů v domě pro celkovou charakteristiku sociálních kontaktů

v místě bydlíště však nelze přeceňovat, neboť stejně tak důležité se jeví působení institucionalizovaných forem občanského soužití, které mají v dnešním životě pražských obyvatel již pevně určené místo. Vliv těchto institucí a existence neformálních kontaktů mezi sousedy je zdrojem inovací v životním způsobu rodin a stimuluje širší procesy sociální kontroly i sociální aktivity v místě bydlíště.

Martin Matějů

Kulturně estetické a sociálně psychologické rysy životního prostředí pražských lokalit

Součástí úkolu *Sociální hlediska při ochraně a tvorbě životního prostředí v Praze*, jehož řešením se zabývá Útvar hlavního architekta města Prahy, je i výzkum kulturně estetických a sociálně psychologických aspektů životního prostředí, zahrnující také průzkum chování obyvatelstva v prostoru a čase.¹ Výzkum zachycuje devět vzorových území, o nichž se předpokládá, že reprezentují hlavní ekologické typy pražského prostředí. Popis těchto lokalit byl proveden na základě dat získaných v roce 1975 především kvalitativními metodami a technikami (pozorování, nestandardizované rozhovory, studium dokumentů), dále sekundární analýzou statistických materiálů a nakonec i standardizovanými rozhovory s asi 100 obyvateli z každé lokality, vybranými podle kvótního principu.

Jako ilustraci získaných výsledků reprodukuje v této zprávě některé charakteristiky dvou analyzovaných území, jejichž objektivní podmínky jsou krajně odlišné. Domníváme se, že empirický materiál tohoto typu dokumentuje diferencovanou sociálně kulturní ekologii Prahy a může být stimulem k jejímu hlubšímu poznání, směřujícímu k detailní typologii obytných zón v hlavním městě.

U obyvatel všech zkoumaných území se přirozeně projevila celá oblast zásadně shodného chování a postojů, což je dáno tím, že jde o obyvatelstvo téhož socialistického velkoměsta s poměrně homogenním sociálně třídním složením, se společnými problémy, obdobnými zkušenostmi apod. Shodné prvky chování a postojů se projevíly především ve vnitroměstské mobilitě, v názorech a požadavcích na kvalitu obytného prostředí.

Společným objektivně i subjektivně zjištěným недостатkem rozdílných obytných prostředí je znečištění ovzduší prachem a exhaláty. S výjimkou čtvrtí s převládající poválečnou zástavbou se ve většině zkoumaných území objevují problémy údržby, oprav a úklidu starších obytných objektů, zejména pak jejich společných prostor. Ve všech čtvrtích obyvatelé požadují zlepšení úklidu a

údržby veřejných prostranství. Pokud jde o postoj obyvatel k případné vlastní účasti na zlepšování životního prostředí, lze jejich názory rozdělit do tří přibližně stejně velkých skupin: první skupina dotazovaných nabízí pomoc fyzickou prací, organizačním úsilím nebo konkrétními návrhy; druhá skupina se domnívá, že taková starost a práce přísluší určitým institucím a placeným zaměstnancům, třetí skupina poukazuje na lhostejnost občanů k podobným akcím, na neúčinnost občanské pomoci.

Pražané o svém obytném prostředí racionálně přemýšlejí, znají dobře jeho kritické momenty a chovají k němu citový vztah. Pozitivní hodnocení předností a nespokojenost s nedostatky rozdílných lokalit dovoluje stanovit společné požadavky, jež jsou kladeny na obytné prostředí socialistického velkoměsta: 1. prostorově, zdravotně a technicky vyhovující byt; 2. přiměřená hustota a vhodná prostorová distribuce bytů v domě, domů v ulici nebo bloku, a z toho vyplývající přiměřená hustota lidí a aut v prostoru se zvláštním zřetelem ke kritickým dobám; 3. důstojný, esteticky přijatelný vzhled a hygienicky adekvátní stav obytných budov i urbanistických celků; 4. dostupnost zelených ploch s úpravou diferencovanou pro odpočinek i rekreaci různých věkových skupin nebo — náhradou za ně — přístup do volného prostoru se zelenými solitery a lavičkami, s vyloučením dopravy; 5. přiměřená vybavenost obchody, službami, zdravotními, školskými a kulturními zařízeními, středisky pro sport, rekreaci i společenské kontakty; 6. zabezpečení pravidelné, rychlé a kulturní dopravy a ochrana obyvatel před jejími negativními vlivy.

Na pozadí společných prvků chování a postojů pražského obyvatelstva, vztahujících se k obytnému prostředí, pokládáme za účelné věnovat přiměřenou pozornost ekologickým rozdílným, zjišťovaným na souboru devíti lokalit. K demonstraci získaných poznatků jsme vybrali dvě výrazně odlišné lokality — Staré Město (ulice Michalská a Melantrichova) jako příklad středověkého jádra města a sídliště Novodvorská jako příklad sídliště z šedesátých let.

Staré Město — příklad historického jádra města

Lokalita leží v těsném sousedství městského centra. Hlavní pěší trasy směřují od Václavského náměstí ke Staroměstskému náměstí. Uvnitř území je povolena pouze obslužná doprava, městské třídy vedou po obvodu území. Ve struktuře zástavby převládá nepravidelná uliční osnova, odpovídající původnímu románskému založení. Na ploše zastavěné ze 70 %^{0/0} převažují objekty členěné do bloků

¹ Podrobněji viz H. Janišová, *Zpráva o sociologických průzkumech životního prostředí obyvatel Prahy*, Sociologický časopis č. 2/1976. V řešitelském

kolektivu výzkumu, jehož některé výsledky podáváme v této zprávě, pracovaly kromě autorky H. Jarošové a K. Jechová.

slažitými dvory. Dvoupodlažní až pětipodlažní domovní objekty nejsou izolovány, v přízemí jsou prostoupeny vlhkostí. Bytový fond patří ze tří čtvrtin do III. a IV. kategorie, jde však o větší byty. Údržba bytového fondu, na kterou nestačí síly OPBH, je špatná, modernizace je naléhavá. Lokální topeniště na tuhá paliva, nízké komíny, úzké ulice a inverzní poloha území ztěžují provětrávání. Oblast lze prohlásit za kriticky znečištěnou, stav je zde nejhorší v celé Praze. Prašný spad dlouhodobě překračuje přípustnou normu. Vzhledem k omezení automobilové dopravy je koncentrace CO a uhlovodíků na výši obvyklé pro městské prostředí.

Funkčně je území využíváno převážně k bydlení, má však i jiné funkce, spojené zejména s využíváním objektů pro sklady nejrozličnějšího druhu a s rolí Starého Města jako turistického a obslužného centra. Dopravní situaci Starého Města charakterizuje omezení dopravy uvnitř lokality na cílovou osobní a obslužnou dopravu. Provozem velkého počtu skladů a stavbou metra trpí staroměstské obytné a historické prostředí snad nejvíce — především v oblasti Rytiřské, Melantrichovy a Havelské ulice. Kromě povoleného parkování — a to téměř na celém území lokality — je zde nevhodně umístěno i parkoviště nákladních taxi v Havelské ulici; počet nedovolně parkujících vozů není též zanedbatelný.

Zcela chybí možnost lokální rekreace. Není tu žádná zeleň a parkování v ulicích i intenzivní pěší provoz dále znehodnocují obytné prostředí. Vybavenost prodejnami celoměstského charakteru odpovídá potřebám území. Chybí však lokální prodejny základních potravin. Nejsou tu zdravotnická zařízení ani mateřská škola.

Pro lokalitu je typická nadprůměrná hustota osídlení, vysoký průměrný věk (cca 41 let), dlouhodobá usedlost v lokalitě, nepříznivý index relace dětí do 15 let k osobám starším 60 let, vyšší feminita, značný podíl ovdovělých a vůbec osamělých lidí (téměř 40 % domácností). Počet obyvatel na jeden byt je nízký (pouze 2,7), zato je tu hodně rozdělených bytů. Plných 27 % obyvatel tvoří důchodci. Vysoký je podíl osob se základním vzděláním (40 %). Podíl dělníků a dělnických důchodců se blíží polovině, přesahuje tedy pražský průměr. Podprůměrné je vybavení domácností předměty dlouhodobé spotřeby, včetně automobilů.

Obyvatelé preferují o něco více než průměrný Pražan soukromý život před společenským. Stěžují si však na nedostatek míst pro setkávání, s výjimkou mladých lidí a některých důchodců, kteří se scházejí v hostincích a vinárnách. Mnozí obyvatelé mají v lokalitě i jejím blízkém okolí dosti oblíbených míst, avšak stárí, nedostatek času nebo právě předlidenost některých těchto míst jim brání je pravidelně navštěvovat. Děti mají špatné podmínky pro pohyb a hry. Vidíme je hrát si na chodnicích a před školou, na méně frekventovaných místech mezi parkujícími

vozy. Chybí hřiště i park pro vycházky matek s malými dětmi — jsou odkázány většinou na Staroměstské náměstí nebo na místa za hranicemi lokality.

Množství přítomných osob je podmíněno denní a roční dobou, počasím a společenskými událostmi, které se zde odehrávají. Stejnými faktory je ovlivněna intenzita pěšího provozu, který je soustředěn v atraktivních prostorách území a jemuž jsou na překážku neudržované vozovky a chodníky, lešení, skládky a někdy i ostatní provoz. Obyvatelé si stěžují na všeobecnou předlidenost. Provoz je klidnější v časných ranních hodinách, přes den se jeho intenzita častokrát mění podle okolností. Nejintenzivnější provoz je v okolí Staroměstského náměstí a Havelského trhu, večer se celý prostor uklidňuje.

Z aktivit volného času je na prvním místě četba, pak následují ruční práce, pohyb na čerstvém vzduchu a sledování televize. Více času by dotázaní raději věnovali turistice. Doma koncem týdne zůstávají starší lidé a ti, kteří nemají kam pravidelně jezdit.

Historická hodnota, bizarnost a estetické kvality některých urbanistických a architektonických prvků lokality jsou předmětem zájmu především turistů. Jen část místních obyvatel oceňuje estetickou a historickou atraktivnost prostředí. Rozhodně je však vztah obyvatel k Praze i vlastní lokalitě emocionálně zabarvený a při vši kritičnosti vyjadřuje značnou míru identifikace s prostředím. Staré Město není vhodné ani idylickou kulisou pro současné bydlení. Dotýkají se ho jak obecné problémy narušovaného životního prostředí městských center, tak zvláštní problémy jeho historických částí. Těmito aspekty postihuje lokalita výrazněji ty skupiny obyvatelstva, které potřebují pro svůj každodenní život vhodnější podmínky — tj. děti a staré lidi.

Když opadne denní zájem návštěvníků a turistů, lze lépe sledovat každodenní formy života obyvatel. Zdá se, že prostředí má sice „lidské měřítko“, ale řada prvků dávno neodpovídá ergonomickým a psychologickým požadavkům: těžké domovní dveře, vysoké a strmé schody, dlouhé a temné chodby, hluboké sklepy, úzká okna vedoucí do tísňivých dvorů, temné a rozsáhlé místnosti obytných prostor. Jedině v létě se lokalita proteplí, ustoupí vlhkost a stín uliček a obytné prostředí se poněkud zlepší.

Subjektivní hodnocení celkové úrovně obytného prostředí představuje v pražském měřítku průměr a je tedy o něco lepší než jeho skutečná kvalita. Po estetické stránce je tomu naopak: obyvatelstvo Starého Města příliš neoceňuje některé esteticky příznivé rysy svého prostředí, existuje však silná menšina oceňující kvality prostředí po všech stránkách a silně identifikovaná s lokalitou. Velmi rozhodně je vyjadřován odpor k bydlení v zásadně odlišných podmínkách moderního sídliště (nejvíce preferovaná je moderní varianta městské individuální zástavby). Ostře

jsou vnímána zanedbaná místa, jichž je tu opravdu mnoho, i místa odpuzujícího charakteru. Vlhkost, zápachy, nečistá a narušená hmota podlaží, průchodů, průjezdů, chodníků a silnic, temná místa plná překážek, množství chodců i provoz nočních zábavních podniků — to vše obyvatelé citlivě vnímají a těžce snášejí. Silně také pociťují nedostatek zeleně, kterou jim jen částečně nahrazují plochy Staroměstského náměstí a prostory ve vzdálenějším okolí (Petřín, Kampa apod.).

Novodvorská — příklad sídliště z šedesátých let na obvodu města

Novodvorská představuje nejnovější obytný útvar ve zkoumaném souboru lokalit. Obytné budovy pocházejí z let 1963—1967, účelové z roku 1973. Je tu soliterní zástavba s kontrastním řazením osmipodlažních blokových sekcí do dlouhých objektů podél hlavní komunikační osy. Bodové objekty vybavenosti jsou umístěny na obvodu sídliště, na přechodu do zeleně. Přes vysokou hustotu osídlení (409 osob/ha), danou především výškou zástavby, je zde dostatek volného prostoru, podíl zastavěné plochy je jen 21,5 %.

Poměrně velké volné prostory sídliště nejsou zcela funkčně využity. Zejména pro dětskou složku populace, která je zde nejpočetnější z celého souboru (24,8 %) tu není dost vhodně vybavených ploch pro hry, přes několik dětských hřišť mezi bloky domů. Také nevyřešená otázka parkování aut (v rozporu s původním projektem) znehodnocuje rekreační funkci volných prostor a celkový estetický dojem.

V těsné blízkosti lokality je několik příležitostí ke každodenní rekreaci, uvnitř sídliště je koupaliště, zelen obyvatele nacházejí mezi bloky i v blízkém lesíku.

Přímě na sídlišti je umístěn komplex nákupního střediska a služeb, spolu s kulturním domem a kinem. Za většími nákupy a ostatní kulturou musí obyvatele sídliště jezdit do centra. Přes celkem dobré vyřešení dopravy přispívají obyvatelé sídliště této složce vybavení morálně význam. Občanské vybavení je mimo vzorové území, avšak v rámci sídliště; je dostupné pěšky. Chybí pouze původně projektovaná poliklinika.

Lokalita je rozložena podél hlavní dopravní tepny, která je přiměřeně zatížená městskou hromadnou a osobní dopravou. Ostatní komunikace slouží cílové dopravě a parkování — současně s několika většími parkovišti umístěnými mezi bloky domů, které tak brání spíše klidu obyvatel a pěknému vzhledu okolí než provozu.

Byty jsou I. kategorie, převážně třípokojové, trpí nedostatečnou zvukovou izolací a jsou prostorově poddimenzovány. 37 % bytů (z nich zejména garsoniéry) je z hlediska stávajících norem předlidské.

Vzhledem ke značné vzdálenosti od centra se sídliště Novodvorská vyznačuje zdravým ovzduším a rekreačně i esteticky kvalitním

okolím. Převážně obytné stavby jsou doplněny projektovanými estetickými objekty (plastiky, odborně upravená zeleň apod.), okolí některých domovních bloků zdobí zelen upravená vlastními silami obyvatel. Zástavba je jednotná, prostor člení pouze ve velkých blocích. Celek působí dojmem vrcholné světlosti, uspořádanosti a čistoty. Průčelní mozaika domů s okny a balkóny obydlíných bytů, značné množství hustě parkujících aut, nepořádek kolem odpadových nádob a kontejnerů a nápadné sporné prostory mezi některými domovními bloky odkrývají obvyklá úskalí sídliště.

Je tu relativně novousedlé obyvatelstvo (zpočátku původem mimopražské) a nejmladší ze všech zkoumaných lokalit. Věkový průměr činí 30 let, podíl dětí 25 % a starých lidí pouze 8 %. Ekonomická aktivita je poměrně vysoká (55 %), avšak snižuje ji značný podíl ekonomicky závislých osob (34 %). Počet důchodců je minimální — kolem 10 %. Ve vzdělanostní struktuře se Novodvorská liší od průměru Prahy o něco vyšším procentem vysokoškolačů a středoškolačů. Přes převahu zaměstnanců (62 %) není ani podíl dělníků (38 %) hluboko pod průměrem.

Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby je na Novodvorské vysoká — dnes už i vybavenost auty a rekreačními objekty, ne však garážemi. Pozoruhodně vysoká je vybavenost knihovnami a jízdními koly (40 %).

Obyvatelé — až na mladou svobodnou populaci — jsou většinou výrazně orientováni na rodinný život. Poukazují na nedostatek míst pro setkávání — výjimku představují kulturní dům a park, kde se setkávají matky s dětmi a důchodci, dále pak restaurace, z nichž má přiměřenou úroveň jen jedna.

Denní provoz je klidný, uvědomujeme si pouze přítomnost žen a dětí; odpoledne se zintenzivňuje především v prostorách nákupního střediska a autobusových zastávek. Večer je na sídlišti klid, výjimku tvoří okolí kulturního domu. Chodci, vzhledem k charakteru území, jsou většinou místní obyvatelé a zaměstnanci z okolí, večer pak i návštěvníci kina a kulturního domu z přilehlých částí města.

Procházky jsou oblíbenou formou odpočinku mladých i důchodců, řada oblíbených míst je však navštěvována jen občas. Pěší provoz je plynulý. Trasy pro chodce, zahrnující i chráněný průchod tunelem, jsou z bezpečnostních důvodů odděleny od dopravních tras zelenými pásy a jsou z hlediska prostoru řešeny velkoryse.

Děti významně ovlivňují využívání prostoru sídliště. Malé děti si hrají mezi bloky domů, kde se však jejich zájmy mísí s ostatními funkcemi prostoru (sušení prádla, domácí práce). Starším školákům hřiště chybí, ale díky své nápaditosti využívají míst pro tento účel původně neplánovaných. Bezpečnost je kladným rysem prostoru nákupního střediska i pěších tras školáků.

Některé charakteristiky zkoumaných lokalit

Charakteristika	Staré Město	Nové Město	Žižkov	Smíchov	Vinohrady	Spořilov	Ořechovka	Novodvorská
Doba vzniku	Středověk	19. a 20. století	Konec 19. století	2. polovina 19. století	Konec 19. století	20. léta	30. léta	60. léta
Původní funkce	Obytná, řemeslnická a obchodní	Obytná, řemeslnická a obchodní	Proletářská obytná	Průmyslová, proletářská obytná	Obytná měšťanská	Obytná pro střední vrstvy	Obytná pro bohatší vrstvy	Obytná
Dnešní funkce	Turistická, obslužná a obytná	Správní, dopravní, obytná,	Obytná, asanační území	Obslužná, dopravní, průmyslová a obytná	Obytná, lokální obslužná	Obytná	Obytná	Obytná, lokální obslužná
Typ zástavby	Nájemní, 2—5 podlaží	Nájemní, 6 podlaží	Nájemní, 4 podlaží	Nájemní, 3—4 podlaží	Nájemní 5 podlaží	Rodinná (domky) II., střední	Rodinná (vily) I.—II., velké	Sídlištní 8 podlaží I., střední
Kategorie a velikost bytů	III—IV., větší	I—II., velké	III—IV., malé	III—IV., malé	II., velké			
Zeleň a rekreační možnosti	— —	— —	—	— —	0	+ +	+ +	+
Obyvatel na 1 hektar	396	100	524	310	569	80	112	409
Zdravotní kvalita	— —	— —	—	— —	0	+	+ +	+
Estetická kvalita	Rozporná	Rozporná	— —	— —	0	0	+ +	+
Průměrný věk	41	39	41	40	41	43	40	30
Usedlost obyvatel	+ +	+	+ +	+	+	+ +	+	— —
Procento rodinných domácností	57,9	74,4	57,7	65,6	72,1	53,4	72,1	82,2
Procento dělníků	47,8	42,0	62,9	57,9	40,3	29,6	24,1	38,1
Intenzita dopravy	— —	+ +	—	+ +	0	— —	—	0
Zalidněnost ulic	+	+ +	0	+ +	0	— —	— —	0
Orientace na sociální kontakty	—	—	— —	—	+	+	—	0
Trávení víkendů mimo bydliště	—	+ +	— —	+ +	+	0	—	+ +
Volný čas v hodinách za týden	29	27	33	26	30	41	21	31
Spokojenost s prostředím	Rozporná	— —	Rozporná	— —	+	+	+ +	+ +
Estetické hodnocení	Rozporné	—	Rozporné	—	+	+	+ +	+
Identifikace s lokalitou	+ +	—	+ +	— —	+	+	+ +	0

Z koničku je na sídlišti výrazně preferováno četba, ostatní činnosti jsou rovnoměrně zastoupeny — ruční práce, procházky, návštěvy divadel, sledování televize. Kulturní aktivity jsou zde díky působení kulturního domu relativně rozvinuty, jak bylo prokázáno samostatným výzkumem.

Všichni obyvatelé Novodvorské považují prostředí svého bydliště za zdravé po stránce hygienické, z hlediska pořádku a úpravnosti je hodnotí jako průměrné. Zde však neberou v úvahu úroveň starých průmyslových čtvrtí Prahy, které jinak místní obyvatelstvo odmítá. Obyvatelé sídliště převážně považují své obytné prostředí za celkem vyhovující (62 % ve čtvrti, 55 % v ulici, 50 % v bytě), přičemž velmi spokojeno je něco přes čtvrtinu obyvatel (kteří se se sídlištěm již identifikují, jsou na ně hrdi).

Z estetického hlediska považuje 50 % obyvatel své prostředí za celkem pěkné, pro ostatní je to pouze „sídlíště“, zaujímají k němu indiferentní postoj, a 12 % dokonce označilo prostředí za nevzhledné. Estetickým kvalitám obytného prostředí však lidé připisují značný význam. Poměrně vlažné celkové hodnocení i skeptické hodnocení estetických vlastností ukazuje na to, že na první pohled zdravé, čisté, moderní a vcelku komfortní (i když ne vždy prostorově vyhovující) bydlení nemůže uspokojit všechny psychologické a sociální potřeby obyvatel, zejména pak těch, kteří se nedávno přistěhovali na sídliště nebo dokonce do Prahy. Míra identifikace s prostředím je zatím nižší než v některých starších lokalitách.

Nejvíce si obyvatelé Novodvorské cení kvality širšího okolí, výhledů ze svých bytů — přestože se často z okna nedívají. Většina obyvatel zde nalezla svá oblíbená místa a do pěkného okolí se chodí uklidnit procházkou. 90 % dotázaných však poukazuje na znečištěná a neupravená místa v okolí bydliště.

Zdá se, že v prostředí tak jednoduchých architektonických útvarů a strohého urbanistického řešení vnímají obyvatelé daleko intenzivněji vlastní estetické prvky — plastickou výzdobu, fontánu, estetickou úroveň reklamy obchodního střediska. Výsledek je však v tomto případě opačný než tvůrci zamýšleli. Tyto prvky obyvatelé irituji, nelíbí se jim. Je to jediný případ, kdy podobné složky prostředí byly předmětem tak spontánního hodnocení. Současné však dokáží obyvatelé Novodvorské velmi jednoznačně ocenit estetické kvality exteriéru a interiéru kulturního domu.

* * *

Na základě obdobných dat a informací o všech zkoumaných lokalitách byl vypracová-

ván systematický přehled některých jejich vlastností, který zde v podstatně zkrácené podobě reprodukuje.² Byly do něj zahrnuty jak nezávisle proměnné (jako jsou urbanistické, funkční a kulturně estetické charakteristiky lokalit, sociální a demografická struktura obyvatelstva), tak závisle proměnné (týkající se chování lidí v prostoru a čase, jejich postoje k prostředí a zejména k jeho kulturně estetické dimenzi).

Shrnutím všech devíti lokalit se obraz značně změnil — podobně by působilo jakékoliv rozšíření nebo zvýšení reprezentativnosti souboru. Místo výrazně odlišných sociokulturních subsystémů, které představovaly lokality Starého Města a sídliště Novodvorská, máme co činit spíše s diferencovaným kontinuem pouze částečně odlišných lokalit.

Není obtížné zjistit, že základní osou, která vytváří toto kontinuum, je uplynulý historický vývoj. V sociokulturní ekologii Prahy se zračí jednak celý tisíciletý růst hlavního města, jednak — a hlavně — proces přetváření a utváření původních historických funkcí jednotlivých čtvrtí v epoše kapitalismu a zejména v epoše socialistické výstavby. Pro Prahu jako hlavní město buržoazní republiky bylo příznačné, že antagonistické třídní protiklady se do značné míry (byť ne v rozsahu příznačném pro třídní segregaci v amerických velkoměstech) promítly i do hlubokých rozdílů mezi jednotlivými částmi města. Stačí jen srovnat minulost Vinohrad a Ořechovky na straně jedné a Smíchova nebo Žižkova na straně druhé. Socialistický rozvoj podstatnou měrou podlomil zděděné třídní difference a výrazně sblížil podmínky i formy života obyvatel různých čtvrtí. Tím se socialistická Praha zásadně liší od Prahy minulosti i od kteréhokoli kapitalistického velkoměsta.

Vzhledem k hluboké zakotvenosti této diferenciace v materiálních podmínkách i vzhledem k tendenci starousedlého obyvatelstva konzervovat minulé návyky a postoje ovšem nestačily tři desítky let socialistického vývoje k plnému překonání všech zděděných rozdílů. Konečné odstranění některých z těchto rozdílů lze ostatně očekávat až v souvislosti s rekonstrukcí a asanací řady městských čtvrtí a s odpovídající populační změnou. K nejpronikavějším změnám došlo ovšem výstavbou nových sídlišť. Novodvorská a v ještě větší míře Severní Město demonstrují základní překonání třídní výlučnosti a protikladnosti bydlení a jeho ekologické situovanosti. Další důsledné řešení tohoto komplexu problémů představuje jeden z důležitých aspektů perspektivní výstavby Prahy.

Jana Schlangerová

² V přehledu jsou z technických důvodů všude tam, kde to bylo možné, verbální charakteristiky nahrazeny číselnými údaji nebo formálními značkami (+++, ++, +, 0, —, ---), které znázorňují intenzitu určité vlastnosti na škále, jejímž středem, ozna-

čeným 0, je průměr Prahy nebo alespoň zkoumaných lokalit. Z technických důvodů také vypoustíme atypickou lokalitu experimentálního sídliště Invalidovna.

Rychlý dynamický rozvoj socialistické společnosti klade stále náročnější požadavky na vědecké řízení nejen výrobních a ekonomických, ale zejména sociálních a politických procesů. Sociální plánování, nebo přesněji plánování sociálního rozvoje výrobních kolektivů, se postupně stává běžnou součástí plánovací praxe ve výrobních podnicích a v organizacích. Poněkud méně výrazně zatím zakotvila myšlenka nezbytnosti sociální analýzy a plánování sociálního rozvoje v územním plánování, i když i zde existují (jak naznačuje Generální plán rozvoje Prahy) silné tendence ke komplexnímu přístupu k městu. To do jisté míry naznačuje i rozdílná společenská objednávka sociologických výzkumů a sociálních analýz v podnicích (výrobních resortech) a v oblasti aplikovaného urbanismu. Teprve v první polovině sedmdesátých let jsme svědky zvýšeného zájmu o problematiku Prahy, zvláště v souvislosti se zkoumáním její sociální a třídní struktury, životního způsobu obyvatel a sociálních podmínek života v městském prostředí. Výzkumy v podnicích, zejména ve stavebnictví a strojírenství, mají daleko větší tradici — jsou však často daleko utilitárněji zaměřeny.

Význam hlubšího poznání utváření sociální struktury, životního prostředí i životního způsobu v Praze je stále zřejmější, především v souvislosti s perspektivním rozvojem hlavního města, jak jej předpokládá Generální plán rozvoje hl. města Prahy z července 1975. Město je složité sociální útvar, a proto nelze k jeho analýze přistupovat jen se znalostí architektury, urbanismu či některých přírodních a technických věd. Tyto poznatky jsou nesporně nezastupitelné jako věcný základ řešení naléhavých problémů hlavního města, avšak bez intenzivního a komplexního poznání sociálních procesů, zejména pak jejich ekonomických, demografických a sociologických aspektů, by měly jen parciální praktický význam. Hluboké poznání sociální a třídní struktury, diferencovaného životního prostředí a životního způsobu pražských obyvatel dává důležitý komplex informací jak pro oblast politického rozhodování a politicko-výchové práce, tak i pro řešení otázek výstavby Prahy a zlepšování životního prostředí, pro rozvoj sociální, kulturní, populační politiky apod.

V tomto ohledu je významným přínosem pro komplexní řešení problémů ochrany a tvorby životního prostředí v hlavním městě Praze úkol státního plánu vědy a techniky C 16-380-031, který je koordinován Útvarem hlavního architekta Prahy (srv. H. Janišová, *Zpráva o sociologických průzkumech životního prostředí obyvatel hlavního města Prahy*, Sociologický časopis 2/1976, ss. 224—228). Sociologické aspekty jsou v něm zastoupeny zejména v dílčím úkolu *Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k obytnému prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyva-*

telstva, jehož řešení se ujal Ústav marxismus-leninismu Univerzity Karlovy ve spolupráci s dalšími zainteresovanými pracovníky z jiných institucí. Úkol je nyní ve stadiu přípravy projektu, jehož součástí je i rozsáhlé vyhodnocení existujících dat o problematice. Předvýzkum proběhne na podzim 1976, terénní šetření na jaře 1977.

V letech 1974—1976 byla provedena rozsáhlá inventarizace existujících zdrojů dat o problematice sociální a třídní struktury a životního způsobu Pražanů a s touto problematikou souvisejících problémů. Ukázalo se, že vytvořit vyčerpávající přehled o existujících materiálech, rozbořech, statistických analýzách, sociologických a sociálněpsychologických výzkumech apod. je velmi obtížné, ne-li nemožné. Jednak neexistoval v té době ucelený přehled o výzkumné základně zabývající se sociologickou problematikou Prahy, jednak zde působila negativně i neochota zpracovatelů či zadavatelů výzkumů poskytnout informace o vlastní výzkumné práci.

I přes tyto obtíže se Ústavu marxismu-leninismu UK podařilo za účinné pomoci ideologického oddělení MV KSČ shromáždit 440 zdrojů informací o sociálním rozvoji Prahy; z toho se 103 anotace týkaly výzkumných prací. Tento základní katalog je nadále průběžně doplňován.

Z analýzy shromážděných údajů vyplynulo několik závěrů.

1. Statistické výkaznictví tvoří zatím nejvýznamnější zdroj dat pro plánovité a koncepční řízení téměř všech oblastí rozvoje města. Hlavním zdrojem poznatků významných z hlediska analýzy sociálních aspektů dynamiky hlavního města jsou údaje ze sčítání lidu, údaje mikrocensů i jednorázová šetření, například šetření odborníků, šetření výzkumné a vývojové základny v Praze apod. V materiálech Městské správy ČSÚ v Praze je řada údajů, kterých lze dobře využít pro potřeby sociologické analýzy Prahy, zatím jich však nebylo v plném rozsahu využito. Kromě statistického výkaznictví za město a jeho jednotlivé části je možné využít, i když patrně již v omezenější míře, i statistického výkaznictví a statistických rozborů zpracovávaných jednotlivými pražskými podniky, VHI, resortními a odvětvovými vývojovými a výzkumnými ústavy, resortními ministerstvy. V nedaleké budoucnosti se zřejmě stanou významnými zdroji informací i podkladové materiály, zpracované v souvislosti s rozvíjením komplexních programů péče o pracující v jednotlivých organizacích.

V současnosti se statistické výkaznictví orientuje především na sledování ukazatelů výrobních, ekonomických a demografických. V daleko menší míře a často i značně zjednodušeně podchycuje globální ukazatele, poskytující hlubší obraz o sociální a třídní struktuře města, o životním způsobu jeho obyvatel i o dalších sociologických charakte-

ristických. Možnosti využití statistických rozborů pro potřeby sociální analýzy jsou dále limitovány tím, že:

a) řada indikátorů i kategorizací nemá zcela vyjasněný vztah k teoretickému modelování sociální a třídní struktury i životního způsobu, mnohé indikátory jsou spíše poplatny určité výzkumné tradici nebo jsou voleny tak, aby vyhovovaly zaběhnutým řídicím mechanismům, z hlediska potřeb rozvoje marxistickoleninské teorie společnosti pak mohou mít tyto ukazatele nižší výpovědní a analytickou hodnotu;

b) setkáváme se s určitou nejednotností a malou standardizací existujících statistických ukazatelů, což ztěžuje komparace a v řadě případů významně omezuje možnosti konstrukcí dlouhodobých časových řad i možnosti jejich zpracování a tvorby statisticky korektních predikcí;

c) statistická třídění jsou jen v omezené míře založena na vyšších stupních třídění a poskytují jen dílčí možnosti analýzy vztahů žádoucích v sociologickém výzkumu;

d) údaje o Praze jsou jen v omezeném rozsahu členěny podle jednotlivých urbanistických částí města. Souvislá řada údajů o pražských katastrofách byla po druhé světové válce přerušena a teprve daty ze sčítání lidu z r. 1970 lze opět navázat na dřívější trendy. Množství údajů o pražských katastrofách i tzv. urbanistických obvodech by bylo vhodné dále systematicky rozšiřovat, neboť podrobná ekologická členění údajů o městě jsou jednak teoreticky relevantní (například velmi detailně umožňují sledovat proces sociální homogenizace městského území), jednak poskytují optimální podklady pro územní plánování.

2. Úřední dokumenty rozborového charakteru, zpracované na území hlavního města, patří k nejobsažnějším materiálům. Opírají se jednak o dané statistické výkaznictví, jednak o obsahovou analýzu úředních hlášení a rozborů nižších správních a řídicích článků. V některých případech se rovněž využívá výsledků výzkumné a vývojové práce. Slouží bezprostředně potřebám řízení jednotlivých oblastí společenského, hospodářského, politického a kulturního života. Na rozdíl od statistického výkaznictví nebo od výzkumné činnosti, kde existují víceméně přesná pravidla volby indikátorů i jejich zpracování, která umožňují po formální stránce materiál hodnotit, pravidla tvorby rozborů jsou poměrně volná, často značně proměnlivá a řídí se bezprostředními potřebami praxe. K nejvýznamnějším materiálům rozborového charakteru z hlediska jejich komplexnosti a závažnosti při řešení otázek sociální analýzy a společenskopolitického řízení na území hl. města Prahy patří základní materiály stranických orgánů a národních výborů a jejich organizací. Mnoho cenných poznatků o stavu, genezi a zvláště výhledech rozvoje Prahy, pražského obyvatelstva a jeho struktury i objektivních podmínek formování životního způsobu po-

skytuji materiály zpracované pro potreby Generálního plánu rozvoje hl. města Prahy.

3. Pro sledování problematiky hlavního města, způsobu života jeho obyvatel, ale i pro společenskopolitickou praxi, pro řízení, mají nezastupitelnou úlohu sociologické výzkumy — a to nejen výzkumy orientované na otázky života ve městě jako celku, ale i výzkumy prováděné v jednotlivých podnicích a organizacích v rámci šetření jednotlivých sociálních skupin či obecných sociálních procesů.

Výsledky inventarizace výzkumů ukázaly, že výzkum způsobu života, třídní a sociální struktury i dalších sociálních aspektů rozvoje hlavního města Prahy je dosud ve svých počátcích. Přesto existuje řada velmi zajímavých výzkumů, podchycujících různé aspekty. Jmenujme za všechny výzkum Pražané o bydlení a výstavbě, (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha 1972), „Volný čas Pražanů I—III (Ústav pro výzkum kultury, Praha 1973), výzkumné práce ÚHA hl. města Prahy atd.

Nejnověji byly dílčí výsledky jednotlivých výzkumů a především data ze statistiky a statistických rozborů zpracovány cestou sekundární analýzy ve studii *Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k obytnému prostředí a třídní sociální struktuře pražského obyvatelstva*, SMS, ÚML UK 1976, a v expertize *K perspektivám sociálního rozvoje hl. města Prahy do r. 1990 se zvláštním zřetelem k prohloubení spojení vědy s výrobou*, ÚFS ČSAV 1975.

Rozsáhlá výzkumná činnost, jejíž empirické výsledky jsou dílčím způsobem využitelné při sociologickém zpracování otázek sociální struktury a životního způsobu v Praze, probíhá již delší dobu v rámci sociologie práce, průmyslu a podniku — a to přímo v pražských podnicích (zvláště strojírenských či stavebních) i v rámci resortů či odvětví. Velmi zajímavé jsou výzkumy v pražských strojírenských podnicích, zpracováván víceméně jednotnou metodikou a poskytující i výsledky v měřících přesahujících rámec podniku. Na těchto výzkumech se podílí zejména ÚML ČVUT. Rovněž v rámci stavebnictví jsou prováděny významné sociální analýzy problémů výstavby v hlavním městě. Výzkumy jsou zaměřeny především na problematiku fluktuace pracovní síly, spokojenosti s pracovním i sociálním prostředím závodů a na tradiční problematiku malých skupin (sociometrická zkoumání). Obecnější problematika utváření životního způsobu v rámci socialistického velkopodniku nebyla zatím podrobněji analyzována a dosud nebyla rozpracována, do podoby, umožňující bezprostřední empirickou verifikaci zformulovaných hypotéz.

Komplexní, teoreticky založené výzkum životního způsobu zaměstnanců velkých závodů by podstatně přispěl k prohloubení našich poznatků o dynamice životního stylu dělnické třídy i jejího jádra — průmyslových dělníků.

I z hlediska analýzy podmínek života jed-

notlivých socioprofesionálních kategorií Pražanů existuje ve výzkumech řada mezer. Například o početné skupině pracujících v obchodu a službách máme jen velmi málo podstatných sociologických poznatků. Nejsou dostatečně známy rekrutační zázemí těchto pracujících, jejich hodnotové orientace ani specifické problémy jejich životní úrovně.

Značná pozornost byla věnována sociologickému zkoumání pražské mládeže. Výzkum v této oblasti je orientován zejména na problematiku vysokoškolské mládeže, která má v životě hlavního města značný význam. Výzkumem se zabývají různé pražské instituce, zejména ÚML UK, ÚML ČVUT, Ústav inženýrského studia, některá oddělení ÚV SSM atd. Dalšími skupinami mládeže, zvláště středškolské, učni a pracující mládež se zabývá řada institucí jak v resortu školství, tak v některých (zvláště průmyslových) resortech. Podrobně se zabýval otázkami životního způsobu pražské mládeže výzkum *Mládež hl. města Prahy*, realizovaný ÚML UK v roce 1975.

Kromě těchto relativně dobře pokrytých oblastí existuje ještě řada sociologicky i společenskopoliticky významných oblastí, které dosud výzkum nepodchytil vůbec, nebo jen velmi okrajově.

Poměrně málo podkladů je k dispozici pro analýzu dynamiky sociální a třídní struktury v Praze. Základní kontury jejího pohybu lze sledovat de facto pouze v materiálech získaných sčítáním lidu: poslední sčítání proběhlo v roce 1970. Materiální stránku rozvoje životního způsobu a podmínek pro jeho rozvoj můžeme vesměs zkoumat pouze na základě mikrocensů a údajů statistik, které vzhledem ke své metodice nejsou vždy pro potřeby sociologů použitelné, a nadto sledují převážně indikátory vztahující se k bydlení či k životní úrovni obyvatel. Existuje velmi málo informací o dynamice světonázorových a politických postojů obyvatel Prahy, o problematice společenskopolitické aktivity obyvatel Prahy. Výjimku tvoří šetření studentské mládeže; pokud jde o dospělou populaci, je nutné se orientovat spíše k analýze úředních dokumentů nebo k obsahové analýze tisku a hromadných sdělovacích prostředků. Tato analýza však zatím nebyla systematicky prováděna.

Lze říci, že řada problémů, které jsou významné pro další sociologický výzkum praž-

ské populace a nezřídka i pro společenskopolitické řízení sociálních procesů ve městě, zdaleka ještě není natolik zpracována a podchytena sociologickou produkcí, abychom mohli bez dalších teoreticky koncipovaných výzkumů komplexně zodpovědět otázky týkající se sociální struktury a způsobu života v Praze. Proto v této fázi nemůžeme zůstat na úrovni sekundární analýzy dat, která je základní vstupní souhrnnou informací pro další orientaci a koncipování rozsáhlejších konkrétních sociálních výzkumů a analýz: teprve komplexnější výzkumy mohou dát fundovanější obraz sledované problematiky a stát se významným zdrojem dat, inspirace i sociotechnicky formulovaných výroků, tezí a hypotéz pro další rozvoj výzkumu i pro společenskopolitickou praxi.

Přehled výzkumů sociologických aspektů vývoje Prahy a jednotlivých oblastí životního způsobu obyvatel ukázal, že ve výzkumné práci dosud existovala jak značná roztržitost a nejednotnost z hlediska cílů, záměrů, koncepcí, způsobu i úrovně zpracování, tak nekoordinovanost výzkumného úsilí. I minimální publikační činnost zaměřená na problematiku Prahy nasvědčovala jistému nedocenení sociologických stránek výstavby a dalšího vývoje hlavního města.

Dnes můžeme říci, že v tomto směru zřejmě nastal zvláště v posledních dvou letech příznivý obrát. O tom svědčí například i takové skutečnosti, jakými jsou monometatické číslo 1/1975 časopisu *Životní prostředí*, věnované otázkám výstavby Prahy, kde sociologická problematika nalezla své významné místo, dále toto monometatické číslo Sociologického časopisu, a především významné soustředování sil sociologů z pracovišť ČSAV, ÚML UK a dalších institucí na řešení otázek Prahy při zpracování státního úkolu ÚHA. Naplňuje se tedy i v tomto směru požadavek soustředění sil na řešení společensky významných úkolů, které může přispět jak k dalšímu rozvoji marxisticko-leninské sociologické teorie, tak k užšímu sepětí společenských věd se společenskopolitickou praxí a s praxí výstavby našeho hlavního města, ke zkvalitňování jeho životního prostředí i k prohlubování socialistického životního způsobu jeho obyvatel.

Radomír Havlík

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 249—391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1976. Číslo vyšlo v únoru 1977.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 21, 1976 (6 issues) Dutch Glds. 62,— (DM 60,—).